Київський університет імені Тараса Шевченка
Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України

Етнічна історія народів Європи

Національні меншини
Етноархеологія

Збірник наукових праць

STYLOS

Київ • 1999

ББК 63.4-5
Е 88

Е 88 **Етнічна** історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія: Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – 148 с.

ISBN 966-7321-41-X

Редакційна колегія:

Курас І.Ф. (голова), акад НАН України;
Слюсаренко А.Г., д-р іст. наук;
Гладких М.І., д-р іст. наук;
Залізняк Л.П., д-р іст. наук; Сергійчук В.І., д-р іст. наук;
Борисенко В.К., д-р іст. наук (відповідальний редактор);
Пилипенко В.В., канд. іст. наук (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії:

Київ, вул. Володимирська, 60, Київський університет ім. Т.Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства.

Рецензенти:

Скрипник Г.А, д-р іст. наук;
Станко В.Н., д-р іст. наук.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Рекомендовано Вченою Радою історичного факультету імені Тараса Шевченка 18 лютого 1999 року. Протокол № 7.

Обкладинка А.Рудакова.

© «Стилос», видання, 1999.
© А.Рудаков, обкладинка, 1999.
© А.Рудаков, художнє оформлення, 1999.

ISBN 966-7321-41-X

Національні меншини

Агафонова Т.
(Украина)

Традиционные элементы в костюме липован южного Подунавья первой половины XX века

Достаточно интересным и информативным является исследование костюма проживающих в южной части дельты Дуная русских старообрядцев (липован), представляющих собой этноконфессиональную группу, т.е. такую общность людей, которые имеют материальную культуру, отличную от окружающей, вследствие как этнических, так и ее религиозных компонентов[1].

В настоящей статье будет рассмотрен не костюм в целом, а лишь его отдельные элементы, которые сохраняли этническую специфику и способствовали формированию стереотипа восприятия старообрядцев представителями других этносов, проживающих в Южном Подунавье.

В основу исследования положены сведения об одежде жителей с. Приморское (Жэбрияны), Мирное (Карячка), Васильевка Килийского района и с. Муравлевка, Старая Некрасовка Измаильского района Одесской области, собранные этнографической экспедицией Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова.

Согласно собранным данным, основная тенденция развития костюма липован в первой половине XX века, так же как и у представителей других этносов региона, заключалась в активном использовании для изготовления одежды покупных тканей и принятии общеевропейского костюма. Вместе с тем, этот процесс не привел к полному вытеснению традиционных форм одежды. Так, по воспоминаниям респондентов, в конце XIX – начале XX века в исследованных нами старообрядческих селах бытовал комплекс женской одежды с сарафаном, характерный для северных и центральных губерний России. Основу этого костюма составляли рубаха и сарафан.

Нами зафиксировано несколько типов рубах. Первый тип, бытовавший в сс. Мирное, Муравлевка, Старая Некрасовка, Васильевка, представлял собой цельнокроенную рубаху (рубаха) с круглым воротом (ошивка – с.Муравлевка, выкат – с.Старая Некрасовка), соединявшимся при помощи тесемок (шворки – сс. Мирное, Ст.Некрасовка) либо стянутым шнурком (учкур – с.Муравлевка), длинными до кисти рукавами, заканчивавшимися свободно.

Наряду с цельнокроенными рубахами, в с.Муравлевка носили рубахи с поперечным швом, делившим стан на две части: верхнюю (чехлик) и нижнюю (станушка), в боковые швы которой вставляли трапециевидные вставки (уставки). Под рукава вставляли четырехугольные клинья (ласточки).

Хотя вышеописанные рубахи не находят прямых аналогий в русском костюме, однако их конструктивные особенности генетически связаны с традиционной женской нательной одеждой русских[2]. Модификация кроя (отсутствие поликов, боковых вставок и т.д.) вызвана использованием для их изготовления покупной ткани.

© Агафонова Т., 1999.

Вместе с тем, необходимо отметить некоторые изменения в функциях женских рубах, происшедших под влиянием распространения в первой половине XX века среди липованок рубах без рукавов, получивших в этнографической литературе название западнославянских или западноевропейских. Рубахи без рукавов, как правило, носили девушки и молодые женщины, а рубахи с рукавами становятся принадлежностью костюма представительниц старшего поколения, т.е. являются показателем принадлежности женщины к определенной возрастной категории.

Поверх рубахи носили прямой с лифом сарафан (шубка), сшитый из нескольких прямых полотнищ, присобранных на обшивке. В 20-е годы на смену сарафанам приходят кофты и юбки, крой которых практически не отличался от аналогичных элементов одежды проживавших в Южном Подунавье украинцев, православных русских, болгар. Вместе с тем, если украинки, как правило, носили приталенные кофты, либо заправляли их в юбки, то липованки предпочитали носить кофты навыпуск, тем самым сохраняя свободный силуэт. Возможно, это было связано с традиционными представлениями о женской красоте.

В начале века продолжала существовать характерная и для традиционного костюма русских основной этнической территории регламентация девичьих и женских причесок и головных уборов. Девушки заплетали волосы прядями вверх в 1 косу. В отличие от представительниц других славянских этносов, которые до замужества могли ходить с непокрытой головой, незамужние липованки обязательно носили платки. Возможно, на появление этого обычая оказала влияние церковная регламентация, не допускавшая отсутствия головного убора у всех женщин, независимо от их семейного положения.

Замужние женщины заплетали волосы прядями вниз в 2 косы и прятали их под шапкообразный головной убор (кичка), поверх которого надевали еще один (сборник), а сверху платок или косынку. Отличие кички от сборника заключалось лишь в материале изготовления: кичку шили из ситца, сборник – из шелка или атласа, как правило, красного цвета. Надевание вышеописанного головного убора происходило в церкви сразу же после венчания и символизировало новый социальный статус липованки.

Согласно русской традиции кичка являлась непременным атрибутом костюма замужней женщины и входила в состав сложного головного убора, насчитывавшего несколько предметов. Однако кичка, зафиксированная в старообрядческих селах Одесчины, отличалась от бытовавшего в России отсутствия твердой основы. Кроме того, в сложный головной убор липованки входило меньшее число предметов. По мнению Л.Н.Чижиковой, изучавшей материальную культуру русских, проживающих в Молдавии, устойчивость сохранения термина «кичка» свидетельствует о бытовании у старообрядцев кичкообразного головного убора, аналогичного распространенному в России[3].

Интересным является тот факт, что по воспоминаниям некоторых русских православного вероисповедания (т.н. абаян), проживающих совместно с липованами в с.Васильевка, их предки также носили сарафан и шапкообразный головной убор. Однако, вероятно, у православных эти элементы женского костюма раньше вышли из употребления и в этой связи в сознании старшего поколения однозначно связываются с костюмом старообрядцев.

Отдельные традиционные элементы сохранились в первой половине XX века и в мужском костюме липован. К таковым, прежде всего, необходимо отнести

мужскую рубаху косоворотку, являвшуюся, по мнению этнологов, специфично русской одеждой[4]. Особое отношение липован к данному виду одежды иллюстрирует название косоворотки – липованская рубашка. Значение придавалось не только сохранению фасона рубахи, но и способу ношения: навыпуск, подпоясывая поясом. По воспоминаниям респондентов, к середине XX века косоворотки выходят из широкого употребления, их сменяют рубахи, близкие к современным, способ ношения которых в отдельных случаях (в молельной одежде, костюме покойного) сохранялся прежним.

Кроме того, непременным атрибутом внешнего облика липован, выделявшихся среди населения Южного Подунавья, были бороды, ношение которых было широко распространено и в донетровской России. Запрет липованам брить бороду строго поддреживался церковью. До настоящего времени священник может отказаться отпевать покойного, если у него нет бороды.

В начале XX века обязательным элементом костюма липован, как женщин, так и мужчин, был плетенный из шерстяных ниток пояс (пояс), концы которого украшали кистями. Различия существовали лишь в цветовом оформлении (женские пояса плели из нитей красного, синего, зеленого цветов, мужские – синих, коричневых, черных) и способах ношения: женщины завязывали пояс на левую сторону, мужчины – на правую. Узкий пояс в виде шнура характерен именно для русского костюма, поскольку у других славянских народов в качестве поясной одежды использовался широкий кушак. Постепенно пояс выходит из повседневного употребления в среде липован. Его обязательно надевали на любую одежду только при отправлении религиозных культов.

Таким образом, в первой половине XX века липоване продолжали развивать свой самобытный комплекс костюма. Его своеобразие основывалось на сохранении, на протяжении более длительного времени, чем у православных русских, проживающих в Южном Подунавье, отдельных элементов традиционной русской одежды (сарафаны, женские шапкообразные головные уборы и т.д.). Некоторые компоненты костюма, обязательность покрывания головы для незамужних липованок, вероятнее всего, появились под влиянием религиозных догматов старообрядчества. Необходимо отметить значительную роль церкви в сохранении липованского костюма, что было обусловлено характерным для старообрядцев стремлением к продолжению традиций. Вместе с тем, одежда, как и другие сферы жизнедеятельности липован, не была абсолютно замкнутой системой. На нее оказывали воздействие как традиционная одежда других этносов, проживающих в регионе, так и процесс урбанизации культуры. Однако, воспринимая новые для себя виды одежды, липоване адаптировали их, приспосабливая к своим нуждам, эстетическим и морально-этическим идеалам.

---

[1] *Арутюнов С.А.* К проблеме этничности и интерэтничности культуры // Советская этнография. – 1980. – № 3. – С. 63-63; *Щербий Г.С.* Одежда // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в эпоху социализма. – К., 1987. – С. 127.

[2] *Маслова Г.С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX-начале XX вв. // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 600-612.

[3] *Чижикова Л.Н.* Этнографические особенности русского населения Молдавии // Советская этнография. – 1973. – № 3. – С. 40.

[4] *Маслова Г.С.* Указ. соч. – С. 581.

Боднарчук Г.
(Україна)

Поляки в системі адміністративного управління подільської губернії на рубежі XVIII–XIX століть

Кінець XVIII століття ввійшов в аннали світової історії як один із найбільш суперечливих та переломних періодів розвитку цивілізації. Це в першу чергу було пов'язано з суттєвими змінами на політичній арені, соціальними та промисловими революціями у Франції та Англії.

Не минули згадані події й Україну. Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772-1795 рр.) більша частина Правобережної України, і зокрема Поділля, були на «вечные времена» приєднані до складу Російської імперії.

Зрозуміло, що ці події призвели не тільки до територіальних, але й до помітних змін в політико-соціальній та конфесійній структурі краю. Найбільше вони заторкнули одну з найчисельніших та впливових меншин Поділля – поляків, які складали понад 10% всього населення регіону[1].

В запропонованій статті ми спробуємо простежити зміни одного з аспектів тогочасної політико-соціальної структури краю – управлінського. Він цікавий тим, що дає можливість прослідкувати еволюцію стосунків польського населення та структур Російської імперії на рубежі століть.

Уже з перших днів після приєднання царський уряд почав наполегливо впроваджувати в краї загальноімперські порядки та установи, вносити зміни в традиційний адміністративно-територіальний поділ. Всіляко стимулювалося та заохочувалося переселення росіян до регіону (за рахунок пожалування дворянам земель польських поміщиків, що відмовилися присягати на вірність Росії чи брали участь у антиросійських заворушеннях)[2]. Проведений історіографічний аналіз та вивчення документальних джерел дозволяють зробити висновок, що державне управління губернією, як і іншими національними окраїнами, здійснювалося по суті колоніальними методами з надзвичайним свавіллям, хабарництвом та беззаконням[3].

Проте на Поділлі російським органам влади довелося зіткнутися з виключним впливом польського шляхетства, що посідало провідні політичні та економічні позиції в краї. В подібних умовах росіяни були змушені проводити гнучку, а тому часто непослідовну політику щодо поляків.

Створюючи органи адміністративно-територіального управління за типовим великоросійським зразком, царський уряд в той же час намагався залучити до їх діяльності представників місцевої польської еліти[4]. В контексті такого підходу було видано низку імператорських указів та розпоряджень. Так, ще напередодні офіційного приєднання Поділля до Російської імперії, Катерина II дозволила залучати представників польської шляхти та чиновництва в органи державного управління: «Не исключая из сего и тех новых подданных, которые от него, генерал-губернатора одобрены будут и к заступлению каковых-либо мест удостоены будут...»[6].

© Боднарчук Г., 1999.

Дещо пізніше, у 1796 році, Павлом I Подільській губернії були даровані додаткові привілеї: підтверджено дію Литовського статуту 1588 року, конституцій Польської республіки 1726, 1768, 1775 та 1784 років, та колишніх привілеїв міст, а також розповсюджено дію Жалуваної Грамоти 1785 року[7].

Досить лояльно і обережно поводили себе росіяни і в конфесійному питанні. Хоч Катериною II і було проголошено офіційний курс на підтримку православ'я, створено православну єпархію, заборонено робити утиски православних («Ніхто з поміщиків, тимчасових власників, світських і духовних чиновників римського й уніатського закону не осмілювалися робити найменших перешкод, утисків і образ тим, хто переходить в благочестя. Подібні випадки кваліфікуються як карний злочин, що спричиняє секвестр маєтку до закінчення справи»[8]), проте реальних та послідовних заходів в цьому напрямку не проводилося.

У такий спосіб російський царизм намагався утримати стабільність та спокій в губернії, залучити на свій бік польську шляхту, що було вкрай необхідним для успішної інкорпорації регіону до складу імперії.

Однак, не дивлячись на таке загалом позитивне ставлення верхівки Російської імперії, кількість польської шляхти та чиновників на державній службі була незначною, що обумовлювалося низкою об'єктивних обставин.

По-перше, пересічна більшість польської шляхти та чиновництва не володіла російською мовою в необхідному обсязі. Окрім того, вони не були знайомі з принципами роботи та законодавчою базою адміністративних інституцій імперії.

По-друге, для налагодження в стислі терміни ефективної роботи губернських та повітових органів були потрібні кваліфіковані кадри. Тому є закономірним, що губернатори намагалися комплектувати апарат управління (губернське правління, казенна палата тощо) виключно з перевірених та досвідчених службовців із центральних російських губерній або Малоросії[8], багато з яких до того ж мали досвід роботи й на теренах України[9].

По-трете, не можна відкидати і той факт, що поляки становили собою згуртовану спільноту з надзвичайно високим рівнем патріотизму і традиційно ворожим ставленням до Росії (яке підсилили поділи Речі Посполитої)[10]. Допущення ж їх до важелів управління на початку інкорпорації губернії поставило б цей процес під загрозу.

Наші висновки можна проілюструвати даними подільського губернського правління. Так, наприкінці XVIII – на початку XIX століття (1796-1802 рр.) на території губернії проживало 235 чиновників колишньої Польської республіки[11]. В Кам'янецькому повіті – 29, Проскурівському – 11, Могилівському – 11, Брацлавському – 34, Літинському – 15, Гайсинському – 13[12]. Проте лише 25 осіб, тобто трохи більше 10%, у 1802 році працювало в російських органах управління. Підкреслимо, що всі вони посідали виключно виборні посади – повітових маршалів, хорунжих, засідателів тощо[13].

Відповідний стан речей зберігався приблизно до 1799-1801 років. Саме з цього часу у взаємовідносинах між поляками та імперією спостерігаються певні зміни. Вони були тісно пов'язані з поступовим переходом уряду від поліцейської диктатури до політики лавірування, обіцянок та реформ, загальним «потеплінням» ставлення до поляків у вищих ешелонах влади, а також поступовим зменшенням перспектив у питанні відновлення Речі Посполитої. Поляки змогли скористатися «милостями» Павла I та «снисходительностью» Олександра I[14] і стали в їх очах «єдино репрезентувати край»[15]. Такі зміни спричинили активізацію

діяльності католицької церкви, амністію учасників повстання Костюшко[11], поступовий перехід до рук поляків сфери освіти[12], швидке витіснення представників місцевого українського населення із суспільно-політичного життя краю.

В цей період спостерігається також значне зростання польської присутності в державно-адміністративних установах, особливо на рівні повітів та канцелярій «присутствий». В 1801-1802 рр. чиновники-поляки складали вже п'яту частину особового складу губернських установ[13]. Однак необхідно зауважити, що майже всі вони походили з незаможної шляхти і не мали досвіду роботи в старих польських органах управління[14]. Зрозуміло, що на перших порах вони визначального впливу на прийняття рішень не мали. Але з 1807-1810 років, в зв'язку з посиленням ролі канцелярії губернського правління, їх значення в управлінні губернією суттєво зросло (а окремі представники польської шляхти змогли досягнути і найвищих щаблів. Так, наприклад, Н.М.Грохольський, поляк за походженням, з 1823 по 1831 рік був цивільним губернатором Подільської губернії[20]).

Аналогічна картина спостерігалася і в органах поліції. В її особовому складі питома вага поляків не перевищувала 20%. Проте на відміну від інших органів управління, поляки-поліцейські були значно лояльнішими по відношенню до росіян та їх політики в краї[21].

По-іншому склалася ситуація в системі органів судової влади. Зумовлювалося це тим, що за російським законодавством органам місцевої дворянської корпорації відводилося вирішальне місце не лише в станових, дворянських справах, але й в загальному управлінні губернією. Губернські дворянські зібрання обирали повітових суддів, засідателів до Головного суду, різних поліцейських установ. Дворянські маршали одночасно виступали головами повітових комісій та присутствій. Після приєднання краю за місцевим шляхетством були закріплені привілеї, даровані Грамотою 1785 року і підтверджені указом від 2 травня 1801 року[22]. Тому, зрозуміло, що як тільки ці документи набрали чинності, в усіх виборних установах польські магнати і шляхта одразу ж посіли провідні місця. Так, в Головному та земських судах їхня частка складала понад 65% особового складу, а в повітових і підкоморських судах – 100%[23]. Всі спроби росіян змінити це становище на свою користь не дали відчутних результатів.

Подібне становище дало можливість полякам фактично контролювати всі сфери життя на місцевому рівні, безконтрольно розпоряджатися власними підданими, поширювати католицизм, навіть створити свої «приватні» республіки (поміщиком Мархоцьким)[24] та доволі ефективно протистояти будь-яким спробам імперських органів збільшити свій вплив в повітах, русифікувати дворянство та корінне населення.

Отже, на рубежі XVIII – XIX століть в системі управління Подільською губернією спостерігаються дві самостійні та суперечливі тенденції:

1. Зосередження адміністративної влади в руках росіян та реалізація курсу на поглинання регіону імперією, перетворення його на типову провінцію Росії.

2. Поступове посилення польської присутності і впливу в органах державного управління; збереження, і навіть посилення, впливу на всі сфери суспільно-політичного та економічного життя краю, з чим змушені були рахуватися росіяни.

---

[1] *Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій І.О.* та ін. Історія України. – К., 1997. – С. 140; *Філінюк А.Г.* Східне Волино-Подільське порубіжжя на зламі XVIII – XIX ст. // Поділля і Південно-східна Волинь у роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Матеріали

Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. – Стара Синява, 1998. – С. 182.

[2] *Смолій В.А.* Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII століття // ACADEMIA на пошану Л.А.Коваленка (до 90-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 91; Кам'янець-Подільський державний міський архів (Далі КПДМА). – Ф. 227. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 28. – Арк. 198-199, 224, 332-335; *Макарчук С.А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львів, 1983. – С. 23.

[3] *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968. – С. 147; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. – К., 1954. – С. 30; КПДМА. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Стр. 170-178.

[4] *Ерошкин Н.П.* Вказана праця. – С. 135.

[5] Издания Виленской комиссии для разбора древних актов – 6/г. – С.XXII.

[6] КПДМА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 25–26.

[7] *Смолій В.А.* Вказана праця. – С. 93.

[8] Издания Виленской комиссии... – С.XXII; КПДМА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. – 79. – Арк. 2–100; Спр. 276. – Арк. 130–147; – 199. – Арк. 3-400.

[9] Там само – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 113.

[10] *Філінюк А.Г.* Вказана праця.

[11] КПДМА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 254-264.

[12] Там само. – Арк. 204–209, 220–247.

[13] Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

[14] Краткая история Подолии, в вопросах и ответах // Подольские епархиальные ведомости (Далі – ПЕВ). Часть неоффициальная. – 1893. – №41. – С. 727; Викул П. Прошедшее Подолии. // ПЕВ. – 1893. – №2. – С. 37.

[15] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2 (від половини XVII століття). – С. 269.

[16] *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – С. 398, 402; КПДМА. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 159.

[17] Краткая история Подолии... – С. 727.

[18] КПДМА – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 5–9, 23–50, 51–88; Спр. 276. – Арк. 149–168; 169–192; 592–751.

[19] Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 60.

[20] Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 1-100; Спр. 199. – Арк. 1-200.

[21] Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 25; Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 80; Спр. 465. – Арк. 113; Ф. 678. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 52-56;

[22] Там само. – Ф. 228. – Спр. 11. – Т. 2. – Арк. 563.

[23] Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 11. – Т. 2. – Арк. 563.

[24] Там само. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 1–200.

Бурнусус К., Василенко В.
(Украина)

Национально-этнические особенности материальной культуры причерноморских немцев (на материалах Буго-Днестровского междуречья)

Немецкие колонии Причерноморья создавались в соответствии с однотипным и официально утвержденным планом, который по происхождению и типу был характерен для сел Эльзаса, Франконии и Вюртемберга. Как и в южных регионах Германии такие села называли «лангдорфер», т.е. «длинные села». В колониях «дома с дворами» располагались по обе стороны одной длинной улицы длиной до 2-3 км. Несомненно, со временем планировка «уличных» сел изменилась и уже спустя несколько десятилетий к одной, главной улице добавлялись 1-2 параллельные улицы и несколько переулков.

Как правило, при основании колоний земля передавалась в собственность общинам. Затем часть земли осталась общественной собственностью, а часть была передана в лично-потомственное пользование каждой семье. Норма такого надела составляла около 60 десятин. Такой «подворный» или «посемейный» надел вместе с хозяйственным обзаведением на нем владельцы не имели права ни разделить, ни продать, ни заложить. В полном соответствии с земельным устройством находилось и право наследования: «двор-хозяйство» переходил в потомственное владение одному из прямых наследников хозяина, но только после того, как общество признавало его способным эффективно хозяйствовать на нем[1].

Причерноморские села немцев были типично «уличными» селами. Главная улица колонии располагалась с севера на юг, а дома – перпендикулярно улице. Нередко дом не имел окон с западной стороны, южная сторона имела несколько окон, северная сторона имела минимальное количество окон, которые, как правило, находились на кухне. С течением времени в более крупных колониях было уже две-три улицы...

ЖИЛИЩА КОЛОНИСТОВ

Когда более 150 лет назад колонисты из южных регионов Германии прибыли в Причерноморье, они оказались в местах, где почти отсутствовали леса, где испытывалась нехватка древесины как строительного материала. Первым колонистам, прибывшим в середине лета, пришлось провести зиму в примитивных землянках, наполовину углубленных в землю, покрытых сверху ветками, камышом и торфом. Когда положение улучшилось, на смену землянке пришел дом, уже не столь простой, но по-прежнему полностью состоящий из глины или высушенных на солнце кирпичей.

Существовало 5 способов постройки дома: 1 – использование уплотненного слоя глины с добавлением камней и гальки; 2 – использование кирпича воздушной сушки (необожженного кирпича); 3 – возведение каменных стен с использованием глиняного скрепляющего раствора; 4 – использование деревянных форм, заливаемых глиняным раствором; 5 – «сооружение из веток и глины».

© Бурнусус К., Василенко В., 1999.

Со временем глину и камыш на крышах сменила черепица, а в начале XX века – и листовое железо. Состоятельные колонисты стали строить дома из появившегося в достаточном количестве обожженного кирпича.

Дом обычно делился на две части: жилую и нежилую. Жилые дома или части строения были в немецких колониях везде каменные, однако в Кучургане дома строились в основном из битой глины. В Зельце и близлежащих селах было также немало глинобитных домов. На юге основным материалом для строительства жилищ служил камень-дикарь, а на севере региона – тесаный известняк, кирпич-сырец, глина. Кирпичные жилища встречались редко.

Вход в здание находился с южной стороны. Русская печь из глины занимала почти четверть пространства на кухне и обеспечивала теплом все здание. Пол был сделан из глины.

Колонисты привнесли исконно немецкие методы строительства в основном в работе с деревянными элементами домов, у украинцев и русских они заимствовали те особенности архитектуры, где используется глина.

В Причерноморских селах дома снаружи украшались пилястрами – по углам дома, у основания и по свесам крыш, или при помощи панелей в виде каймы. Эти декоративные элементы были окрашены в синий, красный и другие яркие цвета и контрастировали с белизной побеленных стен.

В комнатах стояли длинные раскрашенные скамьи, часы «гроссфатерур» («часы-дедушка») и громадные платяные шкафы. Напротив угла со скамьями помещалась очень широкая кровать с массой перин, достающих иногда до потолка.

В гостиных католических поселений на стенах висели картины религиозного содержания, распятия. Потолки делались ровные, с лепкой, балки, стропила – деревянные. Чердак использовался для хранения зерна, семян, там же хранились подвешенные копченые окорока и колбасы. В приморских селах, на чердаках, нередко хранили и сушили рыбацкие снасти, сети. Полы во многих колониях были коричневого цвета. В северной части Одесской области в колониях полы были с черной окантовкой (в гостиных), остальная часть пола окрашивалась в желтый цвет.

Комнаты отапливались печами. Печи топились из кухни или из прихожей. Топили в основном дровами, соломой и «кизяком», который изготавливался из навоза и соломы. В Люстдорфе и некоторых других селах топили и углем. Кроме этой кухни существовала еще и «зоммеркюхе» – летняя кухня, которая нередко служила и столовой.

Жилища немцев-колонистов строились с учетом природных, этнических, эстетических, социальных и климатических условий местонахождения колоний. Таким образом появились жилища с широкими полуоткрытыми верандами (Люстдорф), которые, являлись и сезонной жилой площадью.

Так как все дома были одноэтажными, над ними только возвышались колокольни кирх. При основании колоний первые доходы колонисты использовали на строительство церкви, школы, богадельни. В начале XX-го века в пригородных колониях стали строить двух- и трех этажные виллы-пансионаты.

ДВОР

Передний двор имел ухоженный вид. Основной тип застройки двора был однорядный, встречались и «вольные» типы двора: жилой комплекс располагался вправо и влево от колодца (Зельц). В среднем двор был шириной 40 метров и длиной 120 метров.

Заборы в причерноморских колониях строили высотой от 1 м до 1м 20 см из камня-дикаря, иногда заборы штукатури-

лись. Раз в год дома и каменные заборы заново белили. Главные ворота красили яркой краской.

В нежилом помещении находились: амбар, помещения для скота и домашней птицы. Дальше шли помещения для повозок и сельскохозяйственного инвентаря. В самом конце двора был ток для обмолота зерна.

Почти во всех колониях юга Украины подземные воды находились на большой глубине; вода была горько-соленой, поэтому ею поили только лошадей. Очень немногие колонии и в небольшом количестве имели колодцы с пресной водой. Проблема водоснабжения в значительной степени снижалась в результате использования цементированных цистерн. Цистерны или заполнялись привезенной «сладкой водой» или отфильтрованной дождевой водой.

В каждом дворе имелся великолепный погреб. Погреба рыли на глубину до 5-6 метров. В погреб шли ступени шириной около двух метров. Затем эта штольня или мина шла горизонтально до 10 и более метров под землей.

И в настоящее время во многих бывших колониях сохранилось немало типичных немецких жилищ. К сожалению, плохо сохранились или совсем не сохранились монументальные здания кирх во многих селах, пострадавших в годы воинствующего атеизма. Да и сами жители бывших немецких колоний пострадали в результате репрессий и принудительного переселения в Казахстан и Сибирь...

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ТРАДИЦИИ

В первые годы основания колоний у их жителей не наблюдалось значительных успехов в области ведения сельского хозяйства. Много полезного колонисты заимствовали у местного населения. С ходом реформ влияние колонистов на другие этнические группы стало заметным. В частности, знаменитые немецкие фургоны на железных осях использовались украинскими, болгарскими, молдавскими крестьянами. Колонисты ввели в употребление «колонистский трехлемешный плуг». Во многих колониях появились фабрики по производству сельскохозяйственных машин. У крестьян и колонистов появились жатки, молотилки, лобогрейки, веялки, брычки и соломорезки. В 1804 году немцы-менониты завезли коров ост-фрисландской породы. Порода распространилась повсеместно и получила название «красной немецкой» или «колонистской». В 1805 г. немец Миллер и француз Руве привезли в степи под Одессой около 3000 тонкорунных овец, что положило начало тонкорунному овцеводству. Кроме того, колонисты занимались виноделием, шелководством, пчеловодством, табаководством, лесоводством, огородничеством и садоводством. В колониях появились винокурни, пивоварни, сыроварни, маслобойни, мельницы, суконные фабрики... Свою продукцию переселенцы реализовывали на ярмарках. В районе Кучургана и в Одессе на хозяйстве Роте были организованы опытно-экспериментальные станции по виноделию и садоводству.

ТРАДИЦИОННАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ОДЕЖДА

Во время переселения в Россию стиль одежды в католических и в евангельско-лютеранских колониях вначале не претерпел существенных изменений.

«Фолькстрахт» – национальный костюм немцев – южан был цветастым и оригинальным. Колонист «носил белую накрахмаленную сорочку с невысоким стоячим воротником, вокруг которого был повязан «шлюпф»- широкий черный шейный платок, который соединялся в центре металлической застежкой. Брюки обычно шили из черной или синей саржи, они были украшены длинным рядом

перламутровых пуговиц, шедших вертикально по наружным швам брюк – от кармана вниз к манжетам. Жилет был черного цвета, иногда коричневым и даже ярко-красным, с рукавами или без рукавов. Украшенный двумя параллельными рядами перламутровых или медных пуговиц, этот жилет был модной одеждой, которую носили дома.»2 Верхней одеждой было обычное пальто из саржи. Традиционным головным убором выходцев из Эльзаса и Франконии была фетровая шляпа с широкими полями. Среди колонистов распространение получила и «башлык» – шапка из овечьей шерсти.

Воскресная одежда женщин была особенно привлекательной и яркой. Поверх белой блузки девушки и молодые женщины одевали «брустштюк» - нагрудник с сердцеобразным вырезом, который соединялся с помощью «лайбл» - корсажем или жилетом и зашнуровывался спереди. А поверх этого одевалась курточка «мютцль» или «вэмсль» - плотно прилегающий черный жакет с длинными узкими рукавами, а края жакета обычно подшивали тесьмой из лент или собранных в оборки кружев. Шаль из черного или голубого атласа, украшенную изящной вышивкой, носили на плечах и соединяли в большой бант на груди. Объемная юбка черного, красного или зеленого цвета тесно облегала талию и доходила до лодыжек. Традиционный широкий, длинный фартук белого или черного цвета из набивной ткани был непременной деталью воскресного костюма. Костюм венчал восхитительный «гаубен» - чепчик. Обычным, традиционным головным убором был также белый или черный головной платок «копфтух».

Так как колонисты находились вдали от своей прародины, в ином окружении, их национальный костюм претерпел определенные изменения. И хотя колонисты и сохранили некоторые детали своего «фолькстрахта», они заимствовали предметы одежды окружающего их русского и украинского населения: тулуп, шапку, фуражку, валенки, крестьянскую рубаху. А из традиционных женских головных уборов сохранился только головной платок. Корсаж исчез полностью. Однако другие элементы бережно сохранялись, особенно объемная юбка, жакет и воскресный фартук. Женская одежда подверглась изменениям в сторону более простого костюма.

В начале XX-го века более современная одежда все больше стала входить в моду. Мужчины стали шить костюмы из трикотажа у модных портных. Женщины тоже стали покупать более качественные и дорогие материалы; блузки, юбки и жакеты стали более яркими. До войны стало модно носить пальто темно-синего, табачного цвета, в это же время носили узкое манто из каракуля. Шали стали носить поверх пальто.

В наше время немецкое общество «Видергебурт», «Баварский дом» и Лютеранская церковь Украины проводят большую работу по изучению исторического прошлого немцев Украины, материальной и духовной культуры немцев Одесчины, а по праздникам в «Баварском доме» можно увидеть молодежь – потомков немцев-колонистов в реставрированных немецких национальных костюмах. В таких костюмах одесские немцы встречали в Одессе Гельмута Коля, другие официальные делегации из Германии.

---

[1] *Плесская-Зебольд Э.Г.* Причерноморские немцы: жизнь и деятельность в Одессе и регионе. – Одесса, 1994. 2 Хайт Джозеф Рай в степи, Бисмарк. – С.Д. – 1980. – С. 133.

Головчак Н.
(Україна)

Прояв національної ідентичності в іменах (на прикладі власних імен німецького населення Закарпаття)

Ще у 12 ст. з'явилися у карпатському регіоні, а точніше на сході Словаччини та півночі Трансільванії, німецькі племена. Першим німецьким поселенням на території сучасного Закарпаття став Берегсаз, сьогодні це місто Берегово. Німці із Саксонії поселяються у Вишкові, Хусті, Тячеві на початку 14 ст. Звичайно, з плином шести століть німецькі поселенці цих перших хвиль повністю асимілювалися з місцевим українським та угорським населенням. Про них нагадують сьогодні німецькі прізвища, носіями яких є українці та угорці, які проживають у Закарпатті – Artman, Bleier, Gartner, Koperlos, Montag, Fischer, Steiger[1].

Нова хвиля німецької колонізації розпочалася у Закарпатті у першій половині 18 ст., наслідком якої стали села Верхній Коропець (Ober-Schonborn), Березинка (Birkendorf), Шенборн (Unter-Schonborn), Бородівка (Barthaus), Лалово (Madchendorf), Кучава (Deutsch-Kutschawa), Павшино (Pausching). Більшість переселенців – з східно-франконським й баварсько-австрійським діалектом. У кінці 19 століття у Тересвянській долині поселяються вихідці із Верхньої Австрії – в Німецькій Мокрій (Deutsch-Mokra), Усть-Чорній (Konigsfeld), Руській Мокрій (Russisch-Mokra), Дубовому (Dubowo). Поселення богемських німців з'являються у Закарпатті на початку 19 ст.: це населені пункти Софія (Sophiendorf), Драчино (Dorndorf), Синяк (Erwinsdorf). Довгий час німецьке населення краю не перебувало у тісному контакті з іншими етносами, що було викликано труднощами у мовному спілкуванні, різною релігійною належністю і різним ступенем цивілізаційного розвитку. З часом, у результаті господарської діяльності, проживаючи на одній території з українцями та угорцями посилюються і урізноманітнюються взаємини, з'являються міжетнічні шлюби, спостерігається взаємозбагачення мов, культур, традицій. Сьогодні можна стверджувати, що німецькомовне населення Закарпаття значною мірою асимілювалось із місцевим. Нерідко на приналежність особи до німецького етносу вказують уже тільки антропоніми – прізвища та імена. Щодо прізвищ у цьому плані, то і вони уже не обов'язково є вказівкою на національну належність, оскільки серед ненімецького населення краю зустрічається чимало німецьких прізвищ, і, навпаки, серед прізвищ німців Закарпаття є багато українських, угорських, чеських і інших. Більш показовими щодо вияву національної ідентичності є власні імена, бо навряд чи носій імені Heinrich або Franz, Hermina або Elfrieda виявиться українцем, а не німцем, хоча і такі випадки не виключаються.

Кожній мові властива своя іменна система. Система німецьких власних імен формувалась головним чином у 8-12 століттях. Грунтом їх утворення служили германські основи, які означали силу, во-

© Головчак Н., 1999.

лю, мужність, боротьбу, війну, перемогу. Так, наприклад, ім'я Bernhard позначає «міцний як ведмідь, цар німецьких лісів», жіноче ім'я Irmgard – «міцна захисниця»[2]. З початком християнізації германських земель (початок 12 ст.) у Німеччині поширюються імена латинського, грецького, єврейського походження. У іменному складі німців з'являються Andreas, Johann, Josef, Michael, Paul, Peter, Anna, Barbara, Elisabeth, Maria, які сьогодні, навряд чи, звучать для німців як чужомовні, тому що вони швидко укоренились у іменному репертуарі німців і саме завдяки релігії вже давно розглядаються як німецькі, ідентично, як Іван чи Катерина – українськими, хоча ім'я Іван біблейського походження, а Катерина походить із грецької мови. У цій статті німецькими вважаються як власномовні німецькі імена типу Raimund, Leonhard, Wilhelm, Gertrud, Hildegard, Klotilde так і німецькі форми іншомовних імен типу Josef, Stefan, Thomas, Elisabeth, Margarete, Theresia.

Динаміка вживаності німецьких імен за час проживання німецькомовних поселенців у Закарпатті вказує і на рівень їх національної свідомості. Іменний репертуар прибулих у край німців та австрійців складали імена Adalbert, Adam, Alois, Andreas, Ernestin, Ferdinand, Florian, Franz, Georg, Gottfried, Hermann, Ignatius, Jakov, Johann, Josef, Karl, Leopold, Michael, Martin, Matthias, Nikolaus, Paul, Salomon, Sebastian, Simon, Ulrich, Wilhelm; Agatha, Aloisia, Anna, Barbara, Brigitta, Eleonora, Elisabeth, Erna, Eva, Franziska, Genoveva, Helene, Josefa, Julia, Julianna, Karoline, Katharina, Kristina, Leopoldine, Magdalena, Margaretha, Maria, Martha, Ottilia, Rosalia, Susanna, Teresia[3].

Приблизно у такому складі залишались імена упродовж багатьох десятиріч, тому що німці зберігали традиції вибору імені новонародженому, домінуючими серед яких були два мотиви: 1) вибір імені батька (матері), дідуся (бабусі); 2) надання дитині традиційних імен шанованих, відомих людей – королів, князів, цісарів. Рідше, вибираючи дитині ім'я, зверталися німці до церковного календаря. Серед властивих німецькомовному населенню краю імен є найулюбленіші, носіями яких є більше половини населення німецькомовного села. На основі архівних документів підраховано, що, наприклад, у передмісті Мукачева Паланку у період з 1895 по 1997 роки чоловічі імена Johann, Josef, Michael охоплюють 33% усього чоловічого населення, серед жіночих найпопулярнішими виступають Anna, Maria, Elisabeth[4].

Відчутні зміни у складі імен виникають згідно з вимогами угорської адміністрації, що людина, яка займала державну посаду (нотаріуса, писаря, жандарма, вчителя), повинна була прийняти угорське прізвище, а імена офіційно записувалися у актах громадянського стану угорськими варіантами. Ім'я Georg фіксувалося як Gyorgy, Julius як Gyula, Stefan як Istvan, Michael як Mihaly, Emmerich як Imre, Karl як Karoly, Franz як Ferenz; відповідно жіночі імена, наприклад, Margit для Margaretha, Magda для Magdalene і т.д.

Не менший вплив на якісний та й кількісний склад імен мали міжетнічні шлюби, число яких весь час зростало. Все ж, частка німецьких імен у загальному репертуарі залишилася вагомою. У 1850-1920 рр. стійкі позиції займали імена Andreas, Ferdinand, Franz, Heinrich, Johann, Josef, Karl, Michael, Paul, Peter, Rudolf, Stefan, Thomas, Wilhelm, Anna, Barbara, Franziska, Helene, Mathilda, Magdalena, Margaretha, Rosalia, Teresia, хоч поруч із ними вже часто вживалися угорські відповідники.

Появу слов'янських імен та їх варіантів серед імен німецькомовного населення фіксуємо з встановленням у краї

влади Чехословацької республіки. Слід зауважити, що цей період не залишив помітного сліду у іменному загалі німців. Серед чоловічих імен зустрічаємо Miroslaw і коротку форму від нього Mirko/Miro, Bohuslaw і коротку форму Bohus, та чеські форми Karel для Karl, Pavel для Paul, Frantisek для Franz; серед жіночих імен Alzbeta замість Elisabeth, Anezka замість Anna, Ruzena замість Rosalia.

Впадає у вічі, що після першої світової війни спадає популярність власне-німецьких імен, у 1920 – 1946 рр. документально зафіксовані тільки Adalbert, Adolf, Arnold, Ernestin, Ferdinand, Hubert, Rudolf, Wilhelm, Hermina, Huberta, Klotilde, Wilhelmina. Більшу частку імен, як чоловічих, так і жіночих, складають загальноєвропейські, характерні для багатьох народів; як уже згадувалося, ці імена пов'язані із поширенням християнства.

Все ж, попри згадані вище «запозичення» чужомовних імен, до 1950 року наявний кістяк власних імен, які віддзеркалюють усвідомлення громадян своєї національної належності, прагнення не відхилятись від традиційних мотивів вибору імені.

Період із 50-х років 20 століття можна назвати переломним у системі власних імен німецькомовного населення Закарпаття. Важливу роль при цьому зіграли передусім політичні та соціальні чинники. Аналізуючи репертуар імен німців у 1950–1980 роках, відмічаю низьку частку німецьких імен і стрибкоподібний ріст вживаності українських, російських, угорських імен. Вибираючи ім'я для новонародженого, батьки прагнули не виділяти свою дитину з-поміж інших її оточуючих ім'ям, яке незвично звучить навіть у мультилінгвальному середовищі Закарпаття (Erhard, Oswald, Edeltraud, Gertrud і т.д.) і може вказувати на належність до німецької національності, яка в повоєнні роки переслідувалася. Спостерігається денаціоналізація іменного репертуару. Імена, які вибиралися німцями в ті роки, вже не несли в собі інформацію про національну ідентичність. Хлопчиків називали Іванами, Михайлами, Юріями, Павлами, дівчаток Ганнами, Варварами, Катеринами, Єлизаветами.

Прояв усвідомлення своєї національної приналежності, прагнення зберегти зв'язок із німецькою прабатьківщиною, традиціями свого роду у коротких німецьких формах імен, які вживалися у родинному колі, побуті, як, наприклад, Hondzarich для Юрія, Sapel для Йосипа, Hons для Івана, Peda для Петра, Pavi для Варвари, Lisel для Єлизавети, Greta для Маргарити[5].

Поступово у складі власних імен німців Закарпаття з'являються імена Владислав, Володимир, Ростислав, Святослав, Богдана, Людмила, Світлана, що є безперечним наслідком тривалого співжиття німецької та української культури. Одним із мотивів вибору імені стає і називання дитини іменем відомої, популярної особи (актора, співака, політика, спортсмена) чи вибір так званого «модного» імені. Популярними стають серед німців повоєнного часу Артур, Ігор, Євгеній, Олег, Олександр, Леонід, Роман, Сергій, Віктор, Валерій, Андріана, Андрея, Ольга, Наталія, Олеся, Тетяна, Руслана, Жанна, Христина і інші.

З початком 70-х років німці починають масово покидати Закарпаття і повертаються в Німеччину, виїзджають в Угорщину, Сполучені Штати. Масовий виїзд досягає свого апогею в 90-х роках 20-го століття.

З встановленням у державі демократії та прийняттям «Закону про національні меншини», німецьке населення Закарпаття повертається до своїх традиційних імен. Знову набирають популяр-

ності такі чоловічі імена як Adalbert, Andreas, Eduard, Ernestin, Erwin, Stefan, Wilhelm, жіночі – Barbara, Erika, Ingrid, Rosalia, Wilhelmina, що свідчить про відродження національної самобутності, де ім'я є виявом національної ідентичності.

---

[1] *Melika Georg.* Die sprachliche Verkehrsaktivitдt der deutschen Minderheit in Mukacevo// Jahrbuch fur Ostdeutsche Volkskunde, Band 34. Marburg, 1991

[2] *Schill Ines.* 4 000 Vornamen aus aller Welt: von Alexander bis Zoe. Niedernhausen// Ts.: Basserman, 1994

[3] *Muller Anton.* Karpaten-Ruthenien. Ruckschau-Geschichte und Geschichten aus 200 Jahren. Ludwigsburg, 1954.

[4] *Головчак Наталія.* Імена німців Паланку// Проблеми романо-германської філології, Ужгород, 1998.

[5] *Меліка Г.І., Гвоздяк О.М., Головчак Н.І.* Варіативність імен у мультиетнічному просторі Закарпаття// Acta Hungarica, VI-й рік видання, 1995.

Гончаров В.
(Україна)

Правовое положение еврейского меньшинства в Украине (конец XIX – начало XX века)

Закрепление прав и свобод граждан Украины всех национальностей Основным Законом – Конституцией Украины, является логическим продолжением строительства правового общества в нашем государстве.

Процесс национального возрождения народов Украины нашел свое документальное подтверждение и в других Постановлениях Верховного Совета Украины. В первую очередь, это «Декларація прав національностей України» (ноябрь 1991 г.), а также «Закон України про національні меншини в Україні» (1992 г.)[1].

Эти документы позволяют определить права и обязанности национальных меньшинств, дают возможность для полного раскрытия национальных особенностей, служат восстановлением попранных в прошлом прав некоренного населения. Однако, все эти процессы невозможны без анализа и осмысления накопленного опыта, с его положительными и негативными результатами.

Целью данного сообщения является освещение влияния правового положения еврейской общины на их политическую и экономическую жизнь.

В конце XIX – начале XX вв. евреи были одной из многочисленных этнических групп в Украине, которая в определенной мере влияла на характер и структуру экономики этого региона Российской империи. Однако большая часть законов и положений, которые касались жизнедеятельности евреев в «черте оседлости», куда входила и значительная часть территории современной Украины, была направлена на ограничение их общегражданских прав и экономических возможностей. Национальная политика российского самодержавия, со времен правления Николая I и до конца правления Николая II, практически оставалась неизменной: русификация местного населения «национальных окраин», повсеместное введение русского языка, главенство православия над всеми остальными конфессиями.

Усиление антиеврейских тенденций в России в конце XIX в. началось не на пустом месте; корни его уходят, как это ни парадоксально, в эпоху правления «царя-освободителя», Александра II (1855 – 1881). Проводимые им реформы носили половинчатый характер. Например, были предоставлены различные привилегии той незначительной части еврейского населения, которая приносила пользу в коммерческих и в других сферах, или получившей светское образование (это при том, что существовали различные препятствия при поступлении в высшие учебные заведения). Израильский историк Ш.Эттингер прямо говорит о том, что современный антисемитизм в России берет свое начало с периода реформ, с тех лет, когда освободительные устремления еще не привели к реальным достижениям[2]. Бывшим крепостникам было просто необходимо чье-либо бесправие, а бывшим крепостным, материальное положение большинства которых не толь-

© Гончаров В., 1999.

ко не улучшилось, но в определенной мере и ухудшилось, требовался виновник происходящего. Иногда им становился еврей. Тем более, вслед за подавлением польского восстания 1863 года отношение царя к национальным меньшинствам, включая евреев, изменилось к худшему, а после убийства Александра II группой революционеров, в которую входила и еврейка Геся Гельфман, вызвало, помимо прочего, не только травлю в русской прессе, но и еврейские погромы[3]. Российские евреи пережили три основные волны погромов – в 1881–1884, 1903–1906 и 1917–1921 гг. Достаточно бросить беглый взгляд на эти даты, чтобы убедиться: погромы происходили в периоды пертурбаций и нестабильности в России. Бесчинства происходили преимущественно на территории Украины. Временами погромы даже пользовались поддержкой властей или их невмешательством. «Сердце мое радуется, когда били евреев,– пишет Александр III в письме к варшавскому генерал-губернатору И.В.Гурко, – но допускать этого ни в коем случае нельзя, так как от них богатеет земля русская»[4]. Однако, по всей видимости, царь не был в этом замешан: то же относится и к его окружению, которое беспокоило любое проявление массового брожения и нарушение порядка, поскольку грубая и разнузданая толпа, избивавшая евреев, могла обратить свой гнев и на власть предержащих[5]. Образ «еврея-эксплуататора» являлся «громоотводом» народной ненависти. В 1875 году в Юзовке произошел погром, который начался с вполне законных требований: «Получку каждый месяц!» «Чтобы отвлечь их от Юза, полицейские натравили толпу на базар (где торговали преимущественно евреи), чтобы превратить рабочий бунт в еврейский погром ... Особенно пострадал еврей Баскин»[6]. В 1887 году Юз удачно изолировал рабочих завода от выступления шахтеров, распространив слух, что погромщики будут бить евреев»[7].

Среди причин погромов названных комиссиями, созданными из представителей от всех сословий и обществ, в том числе еврейских, были следующие: евреи «возбуждают зависть в массе обогащением, что, при их исключительности, замкнутости и религиозном фанатизме делает из них весьма удобную цепь для возбуждения дурных страстей ... невежественного народа»[8]; народная масса, чувствуя себя вообще экономически стесненной, искала, на ком излить свой гнев, и евреи, вследствие своего бесправия и неблагоприятного общественного положения стали наиболее подходящим объектом для расправы[9].

Перейдем к анализу правового положения евреев.

Права евреев были ограничены множеством законодательных актов и положений. Прежде всего это ограничение на право выбора места проживания. «Вне черты постоянного жительства евреев дозволяется им пребывание только временное»[10]. Некоторые исключения были для купцов I гильдии, евреев с высшим образованием, некоторых категорий ремесленников и тех, кто прошел военную службу. Но даже те из них, кто жил вне черты оседлости, могли быть выселены, если хотя бы полгода не занимались своим ремеслом без уважительных, с точки зрения властей, причин[11]. Но и в самой черте оседлости евреям разрешалось селиться не везде. Согласно «Временным правилам» 3 мая 1882 года евреям запрещалось селиться вне городов и местечек, т.е. в деревне, а тех, кто незаконно поселился, высылались полицией в «места, назначенные для постоянного жительства евреев»[12]. 22 мая 1882 года выходит закон «О воспрещении евреям постоянного жительства и владения недвижимым имуществом в области войска Донского»[13]. В 1887 году для иудеев-ремесленников была закрыта Екатеринославская губерния[14]. Для тех же, кто уже занимал-

ся своим ремеслом в этой губернии, вводились ограничения: ни один из них не мог быть избран главой ремесленного цеха, еврей мог занимать должность только одного из двух гласных для выбора главы цеха, а также быть одним из двух товарищей цехового старшины. «В Мариупольской артели сапожников и башмачников число членов правления из нехристиан (в том числе и евреев) не должно превышать половины всего числа членов правления»[15].

Евреи, составлявшие 33% городского населения Украины[16], с изданием нового Городского положения от 11 июня 1892 года были лишены как пассивного, так и активного избирательного права. (Хотя по закону от 16 июня 1870 года о Городовом положении, выборы в городскую Думу проводились в зависимости от имущественного ценза. Право участия в выборах, независимо от сословия, получали владельцы недвижимой собственности, облагаемой налогом в пользу города, а также все лица, уплачивающие торгово-промышленные сборы, т.е. к участию в городском самоуправлении допускались лица, отвечающие вышеперечисленным требованиям независимо от национальности)[17]. Еще ранее, 12 июня 1890 года, с изданием нового Земского Положения, евреи были лишены права на какое-либо участие в земском самоуправлении[18]. Эти контрреформы начала 90-х годов XIX века были направлены на то, чтобы лишить общественное самоуправление политического влияния, в котором, по мнению правительства, активное участие принимали евреи[19].

Однако все же торгово-промышленное влияние евреев на российскую экономику «было причиною замечаемого неоднократного колебания в правительственных распоряжениях относительно евреев»[20]. Об этом говорит целый ряд правительственных постановлений, направленных на ограничение участия евреев в различных областях хозяйственной жизни. В частности, на основе законов: «Временных правил» от 3 мая 1883 г., «О воспрещении евреям постоянного жительства и владения недвижимым имуществом в области войска Донского» от 22 мая 1882 года, «О выдворении и временном пребывании евреев в областях Терской и Кубанской» от 18 июня 1892 года и «О временном воспрещении совершения от имени и в пользу евреев в губерниях, не входящих в черту общей еврейской оседлости, всякого рода крепостных актов» от 10 мая 1903 года – Совет Министров разрешал акционерным компаниям с акциями на предъявителя приобретение земельных участков, расположенных в местностях, закрытых для еврейского землевладения, лишь при условии включения в их уставы особого ограничительного постановления, запрещающего лицам иудейского вероисповедания занимать должности директоров-распорядителей и управляющих недвижимым имуществом предприятия, а также ограничивая их число среди членов правления[21].

Вот далеко неполный перечень акционерных обществ и товариществ, уставами которых участие в управлении ими евреями или запрещено, или ограничено: Северо-Донецкое горнопромышленное общество (Бахмутский уезд); Екатеринославское машиностроительное акционерное общество (Новомосковский уезд); Акционерное общество Александро-Дмитриевских каменноугольных копей (д. Рубежная (Богдановка) Бахмутский уезд). Всего более 1600 акционерных обществ и товариществ в Росси на 1 июля 1902 года[22].

Ограничивали участие евреев наравне с иностранцами и в частном нефтяном промысле[23]. Хотя в украинских землях, принадлежавших Австро-Венгрии, в отличие от России, в начале XX века галицкие евреи контролировали около 1/6 акционерного капитала нефтяных компаний[24].

Известные ограничения для евреев были и в сфере торговли. По Положению 1865 года только евреям-купцам 1-й и 2-й гильдий разрешалось временно находиться за чертой оседлости, но розничной торговлей заниматься им запрещалось. «Евреи купцы 1-й гильдии могут также производить в столицах и портах, через приказчиков из христиан или местных купцов*, и чрез посредство купеческих контор или корреспонденцию с фабрикантами, оптовую продажу всех произведений губерний, для оседлости их открытых. Но личная продажа товаров ... воспрещается»[25]. Это были явно протекционистские меры, направленные на развитие русского купечества, ведь оптовая цена всегда намного ниже розничной, иначе «беда будет неминучая, если евреям будет дозволено жить повсеместно в России. Вся торговля тогда очутиться в их руках и они ... разверзнут бездну нашему отечеству»[26].

Еврейским предпринимателям запрещалось вести свои конторские книги на еврейском языке, хотя по российским законам каждый мог «вести книги свои на том языке, на котором заблагоразсудит»[27], даже караимам (представителям иудейской секты) было разрешено вести книги на своем языке[28].

Ограничивая экономические возможности евреев целым рядом законодательных актов и положений, царское правительство продолжало ограничивать и поле экономического действия для евреев. Так, Законом от 19 мая 1887 года из черты оседлости были исключены Ростов-на-Дону и таганрогское градоначальство (г. Таганрог с уездом)[29], а в 1893 году из черты оседлости евреев был выведен город Ялта[30].

Таким образом, на основе приведенных выше данных можно сделать вывод, что «еврейский вопрос» в Российской империи возник на экономической почве. В новых экономических условиях конца XIX века российское правительство, сделав ставку на госкапитализм, пыталось директивным методом регулировать экономическое развитие, поддерживая русский молодой капитал, отвечающий основным принципам империи: «Православие, самодержавие, народность». Существование же независимой в языковом, религиозном и экономическом плане компактно проживающей и хорошо организованной еврейской общины не вписывалось в установленные рамки[31]. И вся машина государственной власти была направлена на то, чтобы ассимилировать евреев, а в качестве оправдания используя обвинения в «паразитизме» или «господстве» евреев в экономике. Ради справедливости следует отметить (на это указывают и многие исследователи данной проблемы)[32], что существование ограничений в российском законодательстве относительно евреев не обязательно указывает на то, что «еврейский вопрос» имел первостепенное значение. «Еврейский вопрос» являлся одним из многих вопросов («украинского», «польского» и других), требующих коренного преобразования российского общества, разрешение которых «зависело от того быть ли в России конституционному строю или не быть»[33].

---

[1] Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч./ За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 645–689; 607–608; 619–622.

[2] *Бэкон Г.* Положение евреев в России после разделов Польши // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы Тель-Авив: Изд. Открытого университета, 1995. – С. 250.

[3] Там же. – С. 248, 251.

[4] История России 1861 – 1917. – М., 1996. – С. 175.

[5] *Бэкон Г.* Указ. соч. – С. 253.

[6] Госархив Донецкой области. Ф.Р. – 2109, оп. 1, д. 6, л.л. 1–2.

[7] Там же. – л. 4.

[8] Справка к докладу по еврейскому вопросу (Составлена Канцелярией Совета объеденных дворянских обществ). – Б.м., б. г. – С. 66.

[9] *Гессен Ю.* История еврейского народа в России: – М., 1993. – Кн. 2. – С. 218.

[10] *Левин Е.Б.* Сборник ограничительных законов и постановлений о евреях по 1-е июля 1902 г. – СПб.: Изд. неофициальное, 1902. – С. 149.

[11] *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории)/ Под общей ред. Ф.Я. Горовского. – К., 1993. – Ч. I. – С. 109.

[12] Левин Е.Б. Указ. соч. – С. 11.

[13] Справка по вопросу о правовом положении евреев в России (Составлена Канцелярией Совета министров). – Б.м., б. г. – С. 136.

[14] *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Указ. соч. – С. 109.

[15] *Левин Е.Б.* Указ. соч. – С. 216.

[16] *Субтельний О.* Україна: історія. Изд. 2. – К.: Либідь, 1992. – С. 245. 17История России... – С. 44.

[18] *Левин Е.Б.* Указ. соч. – С. 368.

[19] *Слиозберг Г.Б.* Политический характер еврейского вопроса. – СПб., 1907. – С. 38.

[20] *Гессен Ю.* Указ. соч. – С. 226.

[21] Справка по вопросу о правовом положении... – С. 136.

[22] *Левин Е.Б.* Указ. соч. – С.с. 223, 398, 402, 404.

[23] Там же – С. 219.

[24] *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок XX ст.// Укр. іст. журн. – 1994. – № 4. – С. 27.

[25] *Левин Е.Б.* Указ. соч. – С. 151.

[26] Справка к докладу ... – С. 65.

[27] *Левин Е.Б.* Указ. соч. – С. 188.

[28] Там же. – С. 189.

[29] *Зайденман Л.* Правовое положение евреев в России. – СПб, 1906. – С. 6.

[30] *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (к. XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 125.

[31] Там же. – С. 125.

[32] *Бэкон Г.* Указ. соч. – С. 246; *Локшин А.* Реферат на книгу: Станиславский М. Царь Николай I и евреи: Трансформация еврейского общества в России, 1825 – 1855. Филадельфия, 1983// Вестник еврейского университета в Москве. – 1994. – №1(5). – С. 241–245.

[33] *Слиозберг Г.Б.* Указ. соч. – С. III.

Горбань Т.
Устименко В.
(Україна)

Російська національна спільнота в системі міжетнічних відносин в Україні

У росіян, які щойно почали усвідомлювати себе членами національної меншини, відбувається складний психологічний процес самоусвідомлення у новій системі міжетнічних відносин. Відбувається зміна історично сформованого стереотипу поведінки державної нації на роль національної меншини, мова, культура і суспільно-політичний статус якої вже не є центром національно-державних інтересів, формується нова система етнічних почуттів – процес досить тривалий і непростий. Втрата пріоритетності в задоволенні своїх національно-культурних інтересів, а також ряду інших соціальних привілеїв супроводжується різким зниженням відчуття психологічної комфортності життя. Про це, зокрема, свідчать дані порівняльного аналізу соціально-психологічного почуття 12 найчисленніших національностей України: поряд з кількома іншими етнічними групами росіяни виявились найбільш незадоволеними нинішніми соціальними умовами і станом міжетнічних відносин в республіці.

Не вдаючись у глиб історії, зазначимо, що за переписом 1926 року на території України (за винятком Криму, Закарпаття, Західної України, Північної Буковини та Бессарабії) проживало 2 млн. 677 тис. росіян, або 11.5% усього населення. В сучасних кордонах України на той же час проживало 3 млн. 165 тис. росіян (8.2% населення). У наступні десятиліття їхня кількість значно зросла. Причинами цього було як розширення території України шляхом включення до її складу нових територій, де проживали росіяни, так і розвиток індустрії, направлення робітників, спеціалістів з Росії в Україну. Поряд із «стихійною» міграцією існувала радянська політика державної колонізації, спрямована на забезпечення російського впливу в ключових індустріальних і політичних центрах не російських республік. Цілеспрямовані заходи з метою перемішування національного складу населення здійснювалися всі роки існування СРСР. Внаслідок цієї політики лише за 30 років (з 1959 р. по 1989 р.) чисельність росіян республіки зросла за рахунок міграції більш як на 3 млн. чоловік. Динаміка зростання російського населення України була такою: у 1939 р. у республіці нараховувалося 4.3 млн. росіян, що становило 10.4% населення України в сучасних кордонах; в 1959 р. – 7.09 млн., або 16.9% населення республіки; в 1979 р. – 9.1 млн. (19.4% населення). На кінець 80-х років внаслідок міграційних і адміністративно-державних процесів в Україні утворилася значна група росіян. Згідно з даними перепису населення 1989 року вона налічує 11 млн. 355 тис. чоловік, що складає 22.1% населення республіки. Отже, загалом в період з 1926 р. по 1989 р. чисельність росіян зросла у 4.3 раза. Для більшості з них Україна є батьківщиною, оскільки близько 6.5 млн. чоловік росіян народилися на її території.

© Горбань Т., 1999.

Щодо територіального розселення росіян в Україні, то воно є досить нерівномірним. В Автономній Республіці Крим росіяни становлять більшість населення – 67%. В шести східних областях України – Донецькій, Луганській, Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській і Сумській проживає 56.7% росіян, складаючи 34.4% населення цього регіону. В чотирьох південних областях – Одеській, Миколаївській і Кіровоградській проживає 12.1% росіян, що становить 21.4% жителів регіону. В 7 центральних областях та м. Києві зосереджено 12.5% російського населення (10% жителів регіону). В 7 західних областях проживає 4.3% росіян країни, що складає 5.1% населення цього регіону.

У повоєнні роки, особливо на початку 60-х років, коли був взятий курс на «зближення націй», у східних та південних областях посилилися міграційні процеси. В південні регіони України і особливо в Донбас прибувало населення з східних та центральних районів Росії. Міста Донецького басейну, Харківщини, Дніпропетровщини все більше русифікувалися. При цьому права репресованих народів, їх національні освітні та культурні заклади так і не були поновлені. Найбільше ці тенденції мали місце у 70-х – 80-х роках. Так, у Донецькій області, наприклад, згідно з переписами населення українці складали у 1970 р. – 53% всіх її мешканців, у 1979 р. – 51%, у 1989р. – 50.7%. Знижувалась чисельність представників і інших національностей, крім росіян, які до 1989 р. становили 43.6% населення, що на 5% вище показників 1970 р. Росла і кількість російськомовного населення. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р., 66.7% жителів Донецької обл. та 62.9% – Луганської вважали російську мову рідною. Крім того, Донбас займав одне з перших місць по кількості жителів, які вільно володіли російською мовою. Скажімо, у Донецькій обл. – це 93.6% всього населення, у Луганській – 91.4%. Відповідно, тут був один з найменших в Україні показників числа жителів, які знають українську мову – відповідно 56.7% та 58.1%. У середині 80-х років у цьому регіоні не було жодної української школи, дошкільного закладу. Така ж ситуація мала місце і на півдні України. Після передачі Криму до складу УРСР, незважаючи на нове підпорядкування, русифікаторські тенденції в житті регіону залишались незмінними. На території області не діяла жодна українська школа, виходила лише одна газета українською мовою – «Кримська правда», яка фактично дублювала російське видання. Лише з 1972 р. почалася трансляція програм республіканського телебачення. Партійні, культурно-освітні установи працювали виключно російською мовою.

Враховуючи етнічну, історичну, культурну, мовну, конфесійну близькість українців і росіян, високий рівень міжетнічних шлюбів між ними, проблема дотримання прав російської меншини в Україні не набула яскраво вираженого етнічного характеру. Вона перемістилась із галузі суто етнічної у мовну сферу.

Проте офіційно претензії з боку Російської Федерації щодо порушення прав росіян в Україні постійно висуваються в ході українсько-російських переговорів, двосторонніх консультацій, на рівні державних, дипломатичних та громадських контактів. Так, Центром етнополітичних досліджень Російського інституту соціології була розроблена попередня схема комплексної оцінки рівня етнополітичної стабільності різних регіонів України, застосування якої дало змогу віднести деякі з них (Крим, Донбас) до розряду регіонів з високою міжетнічною напругою і оцінити рівень етнополітичної стабільності там як такий, що близький до рівня Північного Кавказу та Придністров'я.

Жорсткі звинувачення з цього приводу в бік керівництва нашої держави постійно висловлюються в численних публікаціях центральної російської преси, масових заходах громадських організацій, публічних виступах політичних діячів. Вкрай тенденційно оцінюють процеси в Україні й наукові підрозділи системи Російської Академії Наук. Зокрема йдеться про насильницьку асиміляцію російського населення, витискування російської мови з усіх сфер політичного, ділового і культурного життя, придушення російської культури, кадрову чистку і безупинний адміністративний натиск, що, мовляв, здійснюються в Україні, що зовсім не відповідає дійсності.

У цьому відношенню показовим є етнополітична ситуація в Криму, яка визначається протистоянням ряду сил різної, часто протилежної орієнтації. З одного боку, це проросійський рух, який об'єднує цілий ряд російських громад та значну частину орієнтованих на Росію представників інших національних груп. З іншого боку, рух, який чітко орієнтується на статус-кво, на територіальну цілісність України, на існуючий статус Автономної Республіки Крим в складі України.

Росіяни не створили в Україні впливових організацій, які могли б хоч якоюсь мірою представляти інтереси всього російського населення в Україні. В той же час державні структури Російської Федерації в порушення національного законодавства нашої держави, здійснили низку заходів, спрямованих на організаційне посилення російських громад в Україні, координацію їх діяльності, фінансову та матеріальну підтримку. Причому з боку російського уряду фінансова підтримка надавалась саме тим організаціям, які непримиримо ставляться до української державності, активно відстоюють інтереси Росії та виступають за відтворення єдиної держави. Як наслідок – незважаючи на те, що громадські організації росіян зареєстровані у нас як культурницькі об'єднання, їх діяльність останнім часом відверто політизована, заявлена готовність виступати захисниками соціальних та національних інтересів всього російського і російськомовного населення України. Тому було б доречно провести «паспортизацію» російських культурницьких об'єднань, що діють в Україні, на предмет дотримання положень власних зареєстрованих статутів з метою призупинити політизацію цих громадських організацій.

Штучно створене питання задоволення національно-культурних та освітніх прав росіян в Україні все більш наполегливо акцентується російською стороною, не маючи в той же час під собою вагомих реальних підстав.

Статистика свідчить, що у 1997/1998 навчальному році 36.4% від загальної чисельності учнів навчалися в російськомовних школах. Найвищий відсоток учнів, які навчаються російською мовою, припадає на Автономну Республіку Крим – 98.7%, Луганську область – 88.7%, Донецьку – 91.4%, Запорізьку – 64.4%, Харківську – 62.6%, м.Севастополь – 99.5%. У західних областях, де перехід загальноосвітніх та вищих навчальних закладів з російської на українську мову викладання відбувається набагато активніше, а відсоток росіян незначний, цей показник значно нижчий. У Львівській області він дорівнює 2.5%, Івано-Франківській – 1.1%, Чернівецькій – 3.0%, Тернопільській і Рівненській областях – 0.6%.

Що стосується вищої освіти, то питома вага студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації 1997/1998 навчального року, які навчаються російською мовою, найбільша у Донецькій області – 93.4%, Луганській – 77.6%, Харківській – 62%. В Автономній Республіці Крим цей показник дорівнює

100%. В той же час в 8 областях західного і центрального регіонів України навчання в державних вищих навчальних закладах офіційно переведено на українську мову. В середньому ж по Україні російською мовою навчається 32.8% студентів. Що стосується вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації, то там відсоток студентів, які навчаються російською мовою, ще вищий – 38.4% в цілому по Україні. 11 університетів і 20 педагогічних університетів та інститутів України здійснюють підготовку фахівців з російської мови і літератури.

Із 130 театрів України у 1997 році російською мовою працювало 27 театрів (21%), двома мовами – українською та російською – 37 (28%). Більшість російськомовних театрів розташована в південно-східних областях України. Майже дві третини всього фонду масових та універсальних бібліотек України складає друкована продукція російською мовою. На 1997 рік з 355.7 млн. примірників 220 млн. (62%) становили російськомовні видання. В цьому ж році російською мовою було видано 2364 книжки (друкованих одиниць) з загальної кількості 6308, що становить 37%, а тираж російськомовних видань дорівнював 39% від загального.

Про ситуацію в сфері освіти йшлося вище, а стосовно засобів масової інформації статистика наводить наступні показники. У 1997 році російською мовою виходило 1062 газетні видання з 2520 загальної кількості, що становить 42%, разовим тиражем 19 млн. примірників (56% загального тиражу). Журналів та інших періодичних видань російською мовою було видано 228 – 28% від загальної кількості 817. Їх річний тираж складав 8 млн. примірників, що дорівнювало річному тиражу українських видань. Що стосується електронних ЗМІ, то обсяги місцевого теле- та радіомовлення державних телерадіоорганізацій у 1997 році російською мовою становили відповідно 21.4% та 10.8%. Найбільший відсоток російського телерадіомовлення припадає на Автономну Республіку Крим (79.5% телемовлення і 84.6% радіомовлення), Донецьку область (74.4% і 50%), Луганську (50% і 36%), Одеську (63.5% і 20.8%), м.Севастополь (82.3% і 90%).

На сучасному етапі етнокультурні інтереси росіян в Україні представляють 28 республіканських і регіональних громадських товариств і об'єднань. З них 5 діють в Києві: українське республіканське товариство російської культури «Русь», київське культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», «Пушкінське товариство», національно-культурне товариство «Київська Русь» та Київське міське культурно-просвітницьке товариство російської мови ім.В.Некрасова. Ці товариства були створені протягом 1989–1994 років і основне своє завдання вбачають у збереженні розвитку і пропаганді російської мови і культури. За їхньою ініціативою останнім часом було проведено ряд науково-практичних конференцій і «круглих столів». З 1995 року «Русское собрание» видає газету з однойменною назвою.

У вересні 1994 року було проведено перший конгрес російських общин західних областей України, мета якого – об'єднання сил і можливостей російських общин для підвищення ефективності їхньої статутної діяльності щодо збереження і розвитку російської національної культури і мови, задоволення і захисту спільних інтересів громадян російської національності.

Державно-політична консолідація народу України значною мірою залежить від вирішення російською частиною населення проблеми своєї ідентифікації – формування у них почуття причетності до української держави. Як свідчать опитування, більшість росіян не відчувають себе в Україні чужими і висловлюють ба-

жання бути громадянами України. Така психологічна установка російської етнічної спільноти є найоптимальнішою для національних інтересів України. Серед цивілізованих варіантів розв'язання російської проблеми актуальним є інтенсивне заохочення подальшої інтеграції росіян в українське суспільство.

Гошовська К.
(Україна)

Зміни в етнічному складі населення Закарпаття у першій половині XX століття

Історична доля судила Закарпаттю знаходитися на стику різних етнічних та державних кордонів. Перебування у складі різних державних утворень сприяло ускладненню етнічної строкатості населення. Лише протягом першої половини XX ст. край двічі входив до складу Угорщини, був частиною Чехословацької Республіки, а з 1945 р. – СРСР (як область УРСР). На прикладі Закарпаття прослідковуємо, яким чином держава і політика впливають на зміну етнічного складу населення.

Визначити етнічний склад населення Закарпаття зазначеного періоду досить складно.

Згідно з переписами населення Австро-Угорщини 1900 та 1910 рр. етнічна приналежність визначалася не за особистим волевиявленням людини або її рідною мовою, а за розмовною мовою та віросповіданням. При цьому не враховувалися єврейська та циганська мови, а отже, ці етноси не входили до переліку етносів, що населяли Закарпаття. Євреї, за мовою, ідентифікувалися з угорцями, німцями та ін. Звідси виникає проблема встановлення реальної кількості як євреїв, так і угорців з німцями (60% євреїв говорило німецькою, 29% – угорською, 8,5 – «руською»[1]).

Чеські переписи 1921 та 1930 рр. вже містять положення «рідна мова», яка, однак, повністю ототожнювалася із національністю. Визначення етнічної приналежності виключно за даними конфесійними також не дають точної картини, адже серед представників одного етносу могли бути і були люди різного віросповідання.

Відсутній офіційний перепис населення другої половини 40-х рр., є тільки розрізнені приблизні дані.

Усі наведені статистичні матеріали стосуються території, яка відповідає площі сучасного Закарпаття (12,8 тис. км²), а не площі, наприклад, чотирьох жуп «історичного Закарпаття» (17,9 тис. км²).

Наведена у кінці роботи, таблиця[2] засвідчує, що традиційно Закарпаття заселяло 8 найбільш численних етносів.

Більшість українців займалася сільським господарством (біля 80%), угорців у сільському виробництві було зайнято 56%, а у промисловості і ремеслі – 17%. Серед німців у промисловості було зайнято 56% та 32% у сільському господарстві. 1/3 чехів та словаків служила в армії і стільки ж займалося сільським господарством. Євреїв у сільському господарстві було зайнято 28%[3], інші займалися торгівлею, перевезенням лісу і т.ін.

Більшість словаків, угорців, українців проживала у рівнинних західних та південно-західних районах, німці компактно проживали у декількох гірських селах. Переважну кількість населення міст складали угорці, євреї, чехи.

Для Закарпаття було характерним неконфліктне, толерантне співжиття представників різних етносів.

© Гошовська К., 1999.

Період, що розглядаємо, доцільно поділити на три етапи відповідно до державної приналежності Закарпаття: 1) до 1919 р. (Австро-Угорщина та Угорщина); 2) 1919 – 1939 рр. (Чехословаччина); 3) після 1944 року (УРСР).

Для першого періоду характерне відсоткове (але не в абсолютних числах) зменшення кількості українців і збільшення угорців. Цьому сприяла політика мадяризації, яку проводив угорський уряд щодо національних меншин, а також значна еміграція українців в інші країни. За даними офіційної статистики з 1900 до 1914 р. виїхало з території Угорщини близько 41000 українців[4].

Угорська статистика не визнавала єврейську мову, тому чисельність єврейського населення доцільно визначати за даними статистики релігійної, адже іудаїзм є національною релігією. Тому кількість євреїв у перші десятиріччя XX ст. складала 14–15%. Взагалі чисельність євреїв збільшувалася двома шляхами: природний приріст та переселення із Галичини.

До першої світової війни у Закарпатті практично не проживали росіяни. Ситуація змінилася після війни, коли у краї залишилася частина російських вояків (у т.ч. військовополонених). Хоча ні угорська, ні чехословацька статистика не містить даних щодо росіян, ми можемо визначити їхню кількість, враховуючи дані по віросповіданню, адже більшість з росіян були православними.

Протягом другого етапу під впливом політичних факторів (входження до складу ЧСР, значно ліберальніша внутрішня політика нової влади, революція в Росії та Україні), відбулися значні зміни етнічної структури населення Закарпаття.

За рахунок емігрантів значно збільшується кількість росіян (видно по значному збільшенню кількості православних). Водночас зменшується чисельність угорців та німців, які повертаються до Угорщини, Австрії та Німеччини. Крім того, вводяться у переписах пункти «євреї» та «цигани», яких перестають фіксувати як німців чи угорців. У цей період у Закарпаття приїздять спеціалісти, урядовці чехи. Однак статистика не дає окремо даних щодо чехів та словаків. Можемо допускати, що протягом 1919–1939 рр. у Закарпатті поселилось 10–20 тис. чехів.

Значні зміни в етнічній структурі краю відбуваються під час другої світової війни та у перші роки влади СРСР. Фашистський режим депортує і знищує біля 80% євреїв. Частина німців (2 тис.) емігрує у 1944 р. до Німеччини, але потім, як і 8 тис. німців Закарпаття, їх насильно депортують до СРСР[5]. У краї залишилося усього 2 тис. німців.

За рахунок приїжджих спеціалістів з СРСР значно зросла кількість росіян. Після домовленості між СРСР та ЧСР за правом оптації із Закарпаття виїхало багато чехів та словаків.

Отже, як бачимо, зовнішні політичні чинники і внутрішня політика держави мають значний вплив на етнічну структуру населення того чи іншого регіону.

---

[1] *Макара М.* Гнані долею (Етносоціальний нарис історії єврейства на Закарпатті) // Карпатський Край. – 1995. – № 9 – 12. – С. 14.

[2] Розраховано за: *Анучин В.А., Спиридонов А.И.* Закарпатская область (научно-популярное географическое описание). – М., 1947. – С. 91 – 93, 98; *Копчак В.П., Копчак С.И.* Население Закарпатья за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. – Львов, 1977. – С. 15, 37, 68, 69; *Лавер О.* Холодний кравець з гарячими ножицями // Карпатський край. – 1992. – №38. – С. 9; Подкарпатська Русь. Статистика населенія согласно переписи 1.XII.1930г. // Русскій народный календарь на годъ 1937. – Ужгород, 1936. – С. 41; *Kozauer Nikolaus G.* Die Karpaten-Ukraine zwis chen den bei den Weltkriegen. – S. 136; Nihbny sta-

Роки переписів	1900	1910	1921	1930	1945–1947
Русини-українці	59,3% (312333)	56,2% (334729)	61,6% (372500)	62,2% (450925)	~65–68% (~538000)
Словаки та чехи	1,6% (8427)	1,3% (7743)	3,3% (19775)	4,8% (34511)	~1,3–1,5% (~12000)
Угорці	26,9% (141682)	29,2% (173916)	17,2% (103690)	16% (115805)	~15% (~118800)
Євреї	–	–	13,2% (79715)	13,1% (95008)	~2% (~16000)
Німці	9,8% (51616)	10,7% (63730)	1,7% (10201)	1,9% (13804)	~0,25% (~2000)
Цигани	–	–	0,05% (321)	0,2% (1442)	~0,5% (~4000)
Румуни	–	1,4% (8338)	1,8% (10730)	1,8% (12777)	~0,88% (~7000)
Інші	2,4% (12641)	1,2% (7148)	1,27% (7661)	0,2% (1085)	~12% (~95000)
Усього	**526700**	**595603**	**604593**	**725357**	**792000 (на 1947 р.)**
Греко-католики	65,1% (342882)	64,8% (385951)	54,8% (329319)	49,5% (359167)	–
Іудеї	14,2% (74792)	14,7% (87554)	15,4% (93008)	14,1% (102542)	–
Православні	0,1% (527)	0,1% (596)	10,1% (60986)	15,4% (112034)	–

tisztikai adat Kбrpбtalja viszonyairyl. – Budapest, 1939. – Old. 4; Statistickэ lexikon obci v Pod kar pat skй Rusi vydбn ministerstvem vnitra a stбtnim ъшadem sta tistickэm na zбkladм vysledkъ snitani lidu z 15 ъnora 1921. – Praha, 1928. – Str. 3 – 28.

[3] *Копчак В.П., Копчак С.И.* Население Закарпатья за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. – Львов,1977. – С. 73.

[4] *Гапак П.* Внески до історії українців в Угорщині у другій половині XIX і початком XX століття // Дукля. – 1957. – № 3. – С. 54.

[5] *Kozauer Nikolaus G.* Die Karpaten-Ukraine zwis chen den bei den Weltkriegen. – S. 93.

Ішуніна Н.
(Україна)

Румуни в Україні: Київське товариство румунської культури «Петру Мовіле»

За останніми даними в Україні мешкає 134,8 тис.румунів (0,3 відс. від населення України). Найчисленніші компактні поселення румунів розташовані у Чернівецькій (100,3 тис.) та Закарпатській (29,5 тис.) областях України[1]. В цих місцевостях румунська діаспора веде активну роботу по задоволенню своїх культурних, духовних, етнічних потреб тощо. Створюються громадські об'єднання національно-культурного спрямування, мета яких відродження і розвиток румунської національної свідомості, створення вогнищ національної культури, умов для задоволення релігійних потреб віруючих, формування у громадян румунської національної самосвідомості повноправних членів українського суспільства, сприяння створенню румунських шкіл, гімназій, театрів, газет, журналів, програм радіо і телебачення.

На сьогодні відомі такі національно-культурні об'єднання, створені на Буковині та у Закарпатті, як Центри румунської культури с.Біла Церква Рахівського району та с.Глибокий Потік Тячівського району Закарпатської області; в Чернівцях – Товариство румунської культури ім.М.Емінеску, Румунське науково-педагогічне товариство «Арон Пумнул», Румунське товариство репресованих «Голгофа», Румунське Спортивне товариство, Ліга румунської молоді[2].

Але не така вже й мала кількість румунів України (більше 5 тис.) мешкають поза районами компактного проживання, де можливості об'єднання на національно-культурному грунті значно менші. В цих умовах громадяни України румунської національності знаходять можливості для реалізації свого духовного, освітнього і культурного потенціалу.

З 1990 року за ініціативою вченого-археолога Івана Післарія румунська громада була зібрана докупи і організаційно оформлена. Але легітимність – статус юридичної особи Київське товариство румунської культури «Петру Мовіле» набуло лише через 8 років – у 1998 році.

Товариство ставить перед собою такі завдання:

а) створення необхідних умов для розвитку і пропаганди румунської мови та літератури, етнографії та фольклору, сприяння прилученню до цього громадян України, які не вважають румунську мову своєю рідною;

б) виховання у членів Товариства, насамперед у молоді, національної гідності, історичної пам'яті та самосвідомості, дбайливого ставлення до румунської культурної спадщини, а також до духовних цінностей і самобутності будь-якої національної культури;

в) пропаганда ідей братерства і дружби з усіма народами, які мешкають на території України, а також зарубіжних країн, в першу чергу – Румунії, неприпустимості будь-яких форм і проявів націоналізму і шовінізму, релігійної і расової ворожнечі;

© Ішуніна Н., 1999.

г) розвиток зв'язків з етнічними румунськими осередками за кордоном;

д) організація та проведення різноманітних громадських та культурних заходів;

е) участь в організації факультативів або курсів румунської мови та літератури, в тому числі недільних шкіл, груп по вивченню рідної мови для дітей та підлітків із залученням їх до участі у роботі гуртків художньої творчості.

Очолив Товариство Ніку Міцней – музикант, диригент, артист оркестру Національної опери України.

Товариство «Петру Мовіле» об'єднало представників різних верств суспільства – румунів за походженням. Серед членів Товариства – митці, науковці, інженери, викладачі, промисловці, медики. Товариство відкрите для вступу громадян України – мешканців столиці інших національностей, які визнають його статут і беруть активну участь в його діяльності.

Незважаючи на досить обмежені матеріальні можливості, Товариство активно працює на задоволення культурних, наукових та духовних потреб румунів Києва.

Так, Товариство почало працювати над довгостроковим проектом – відкриттям і облаштуванням румунського класу у київській школі № 168.

Щорічно у день народного румунського свята весни Мерцішор Товариство влаштовує традиційні урочисті заходи з виступами етнографів, демонстрацією народних румунських обрядів, виступами фольклорних колективів.

З 1995 року із святкових нагод проводяться богослужіння у Церкві Різдва Христового Києво-Печерської Лаври, де Службу Божу для румунської громади Києва править Митрополит Харківський та Богодухівський Никодим.

Традиційно до Дня румунської державності – 1 грудня Товариство влаштовує низку заходів на відзначення цього свята. Щорічно проходять виставки румунської книги в Державній історичній бібліотеці України. Одночасно з демонстрацією виставки в Історичній бібліотеці проходять «круглі столи» за участю літературознавців та перекладачів румунської літератури.

У 1998 році з нагоди 80- річчя утворення Румунської єдиної держави в театрі «Сузір'я» відбулися урочистості за участю громадськості столиці, представників буковинського земляцтва в м.Києві. Посольства Румунії в Україні, Товариства «Україна-Румунія». Організатором заходу виступило Товариство «Петру Мовіле».

Голова і члени Товариства взяли також безпосередню участь в концерті симфонічної музики з циклу «Музичні держави світу», який відбувся з цієї ж нагоди у Національній філармонії України. До участі в концерті окрім диригента Ніку Міцнея (голови Товариства) та юного скрипаля Раду Міцнея був залучений відомий віолончеліст з Румунії Марін Казаку.

Товариство «Петру Мовіле» тісно і плідно співпрацює з Товариством «Україна – Румунія». Зокрема, бере участь в реалізації спільної програми з ознайомлення громадськості України з видатними особистостями румунської літератури і культури. Щорічно проводяться літературні читання, присвячені найвидатнішому класику румунської поезії Міхаю Емінеску; письменнику, поету, філософу і дипломату Лучіану Блазі; видатним літераторам Джордже Кошбуку та Нікіті Станеску. Товариством вшанований доробок Каміла Петреску: його роман «Остання ніч кохання, перша ніч війни» українською було видано вдруге. У Спілці письменників України було проведено вечір Маріна Сореску. Разом з Інститутом філософії НАН України було проведено конференцію, присвячену пам'яті вченого, філолога, письменника Мірча Еліаде. Було віддано данину пам'яті чи не найви-

значнішому поетові XX століття в румунській літературі Тудорові Аргезі. У 1997 році пройшли спільні з СПУ засідання, присвячені пам'яті перекладачів, які перекладали як з румунської на українську, так і з української на румунську. За участю Товариства була влаштована також виставка робіт художників Києва – румунів за походженням та студентів Державної академії мистецтв за мотивами творчості видатного румунського скульптора і художника Бринкуша.

Науковцями – членами Товариства вивчається спадщина Петра Могили, чиїм ім'ям назване Товариство, з цієї проблеми проводяться наукові диспути, організуються лекції.

Бібліотека збирає книги духовного змісту румунською мовою для використання віруючими.

З вищенаведених фактів можна зробити висновок, що Київське товариство румунської культури «Петру Мовіле» є осередком румунської культури в Києві, який на своєму рівні успішно вирішує питання задоволення етнічних потреб румунів м.Києва.

---

[1] Інформаційний бюлетень Міністерства у справах національностей, міграції та культів. – №1 (березень 1995 р.). – С. 22.

[2] Там само. – С. 23.

Куля Ф., Петрище П.
(Україна)

Сім'я, церква і школа – триєдина домінанта збереження своєї самобутності німцями Закарпаття

Історично склалося так, що німецькомовний етнос на Закарпатті упродовж майже 300 років проживання в інтеретнічному просторі, перенісши всі випробування часом, завдяки сім'ї, церкві і національній школі, як триєдиній домінанті, зберіг рідну мову, національну культуру і свою самобутність[1].

Освоюючи нові, необжиті місця поселення перед німцями-переселенцями було чимало проблем, як побутових, так і соціально-культурних[2]. Німці-переселенці були свідомі того, що без збереження рідної мови в інтеретнічному просторі занепаде національна свідомість, історична пам'ять народу. «Мова є становим хребтом етнічних культур, вона виконує важливу етнотворчу і етнооб'єднавчу функції. Мова найважливіше пов'язана з культурно-побутовими особливостями етносів, бо їх культура, особливо духовна, найважливіше виражається рідною мовою»[3]. Іншими словами, у мові закодована життєдайна сила, яка із розвитком суспільства теж збагачується, передається з покоління в покоління, завдяки чому народ (етнос) зберігає свої традиції, національну культуру, свою самобутність. Водночас мова належить до найбільш стійких і чітко зовнішньо виражених складових культури етносу, тобто виступає етнодиференціючим фактором, який закладається у сім'ї, церкві і національній школі та оточуючому просторі.

Німці-переселенці на нових землях поселення поселялися общинами ізольовано від інших етносів, у тому числі і від автохтонів-українців, не входили в контакти з іншими етносами.

Сім'я німців-переселенців була (і нині є) акумулюючим фактором збереження в умовах інтеретнічного простору рідної мови, національної культури, звичаїв, обрядів і традицій.

Спілкування у сім'ї, як і в общині, при вирішенні тих чи інших питань побутового, соціально-культурного плану велося рідною мовою. Переселенці тривалий час залишалися одномовними, не входили у контакт з іншими етносами; не укладалися у цей час і міжетнічні шлюби. «Слід відзначити, що протягом першого століття після переселення господарські, ділові і культурні відносини між німцями та місцевими українським населенням були незначними. Причиною цього є велика різниця в умовах їхнього життя, виробничому досвіді та культурному розвитку як і належність до різних конфесій. Належність до різних конфесій була бар'єром у зближенні та інтеграції народів, але це ніколи не призводило до якихось конфронтацій чи ворожих настроїв»[4].

У XVIII–XIX століттях серед німців-переселенців був поширений принцип етнічної ендогамії, (з гр. endom – всередині та gamos – шлюб), тобто німці одружувалися між собою, обранця чи наречену шукали рівного за походженням і багатством. Принцип ендогамії був більш

© Куля Ф., Петрище П., 1999.

тривалим на селі, ніж у місті. У містах, де німецьке населення у своєму культурно-освітньому і фаховому рівні не так помітно виділялося від культурно-освітнього і фахового рівня інших етносів, не був таким тривалим.

Більш різноманітними й інтенсивними, в силу об'єктивних обставин, були контакти серед німців-чоловіків з представниками інших етносів чоловічої статі у порівнянні з контактами серед жіночої статі. Цими обставинами були: спільна праця на лісосіках, на фабриках, у солекопальнях та інших підприємствах. Коло самоізоляції поступово розмикалося, знімалася завіса недовіри. У різні періоди історії Закарпаття маємо й відповідну амплітуду розмикання самоізоляції німців.

Крім мовно-соціолінгвального аспекту, з часом склалися й психолінгвальні передумови для вирівнювання ментальних рис німців з менталітетом місцевого населення і навпаки, що в свою чергу обумовлено спільним простором і однаковими для обох етносів економічними, соціальними та кліматичними умовами.

Не менш важливою функцією німецької сім'ї на той час було збереження своєї самобутності, формування у членів сім'ї національної свідомості, нагромадження і передача молодому поколінню культурних цінностей.

Німці-переселенці того часу усвідомлювали й те, що окрім сім'ї, церква і школа є тими факторами, які збережуть рідну мову, національну культуру. Можливо, виходячи із цих усвідомлень, у 1778 році у с.Німецька Мокра на Мараморощині (нині Тячівський район) було відкрито першу на Закарпатті недільну німецьку школу[4].

У 1781 році для забезпечення кращих побутових умов і духовних потреб у Німецьку Мокру прибули священик і вчитель, швець, кравець, мельник і ткач.

На початку і протягом XIX століття, коли німецькі общини стали більш заможними, відкривалися недільні школи і в інших общинах. У цей час досить інтенсивно йшло будівництво каплиць і дерев'яних церков у тих селах, де компактно проживали німці (проживали вони на той час у 80 населених пунктах), а общини вже були спроможні утримувати учителя і священика. У своїй більшості вчителями у цих школах були люди різних професій: дяки, писарі, священики, а інколи й лісники, які володіли грамотою і мали педагогічний хист. Священиків у цей час було вкрай недостатньо. На одного священика припадало інколи 7 – 10, а то й більше сільських німецьких общин.

Стосунки між вірниками і священиками у німців були настільки тісними, що не дивно, коли священик був джерелом знань, вчителем і організатором культурних заходів у общині.

За часів Австро-Угорської монархії (1867–1918 рр.) інтенсивно проходив процес асиміляції німців з угорцями. Цьому процесу сприяв також конфесійний аспект. Угорці, як і німці, у своїй переважній більшості – римо-католики. У ці роки будуються римо-католицькі церкви у Сваляві, Перечині, Вишкові, Довгому, Буштині, Тур'ї Реметі, Ясіня, Великому Бичкові, Рахові, Кобилецькій Поляні та інших містах і селах.

У 20 – 30 роки, коли Закарпаття за Сен-Жерменським мирним договором (1919 р.) увійшло до складу Чехословаччини, навчання у школах велося на шести мовах: руській (українській), чеській, угорській, німецькій, румунській і єврейській. Школи були державними. Навчальні програми, як і підручники, укладалися відповідно до програми чеської народної школи. У ці роки досить інтенсивно проходив у краї і процес чехізації освіти.

У 1935 – 1936 навчальному році на Закарпатті функціонували 26 німецьких шкіл, в тому числі одна неповна середня школа у м.Мукачеві «Burgerschule». Звичайно, що у ці роки було чимало проблем

і труднощів у шкільництві краю, зокрема, нестача шкільних приміщень, вчителів, підручників та іншого шкільного інвентаря. Частину турбот взяли на себе культурно-просвітницькі товариства, у тому числі і Товариство німецької культури (ТНК). За рахунок ТНК у ці роки були побудовані школи у Пузняківцях, Новому Сускові, Кучаві, Драчині, Барбові, Грабові, Німецькій Мокрій, Усть-Чорній та в інших селах. Підручниками, зошитами та іншим шкільним інвентарем учні німецьких шкіл забезпечувалися за рахунок коштів ТНК. Надзвичайно розмаїтою була у 20-30-ті роки культурно-просвітницька робота вчителів німецьких шкіл. Проводилися вечори, присвячені діячам культури і мистецтва, письменникам, як і братам Грім, Й-С.Баху, Й-В.Гете, Фрідріху Шіллеру, Г.Гайдну та іншим.

Вчителі німецьких шкіл 20-30-х років залишили нам у спадок чимало етнографічних нарисів, замальовок, науково-популярних розвідок з історії, діалектології фольклору: Й.Гюбнер «Німецьке весілля у Барбові» (1937), Андреас Корна «Вертеп у Синяку» (1929), Антон Маєр «У долині Мокрянки і Тересви» (1938), Франц Баранек «Німецькі народні пісні» (1937) та інші.

Повоєнні роки (1944 – 1990 р.) не принесли багатонаціональному і багатостраждальному краю вимріяної долі. Руйнується соціальна структура населення, суттєво змінюється його етнічний склад. Проводяться репресії не тільки щодо німців, але й до інших етносів: угорців, чехів, словаків, як і до автохтонів-українців. Німецьке населення чи не найбільш постраждало від тоталітаризму. Тисячі людей було депортовано у Сибір, Казахстан. Німці боялися спілкуватися рідною мовою, уникали німецьких власних імен, як і проведення обрядів, йде руйнування церков.

Траплялося й так, що в селах, де ще проживало німецьке населення, у школах вводилася не німецька мова, як іноземна, а англійська, французька чи іспанська. У цей час зростає кількість міжетнічних шлюбів, кількість яких у містах досягала серед німців до 50%, а в сільській місцевості – до 30%.

Після розпаду СРСР та проголошення Україною своєї незалежності національним меншинам повернуто право на етнокультурне відродження, у тому числі і національну школу. Але у зв'язку з економічними проблемами в Україні, падінням життєвого рівня населення, маємо сильний відтік німців на землі своїх предків у Німеччину, Австрію. Ця обставина і унеможливлює відкриття хоч би початкової німецькомовної школи.

Зусиллями відродженого товариства німецької культури «Відродження» – «Wiedergeburt» у трьох дитячих садках відкрито групи з німецькою як рідною мовою виховання, а у селах Павшино і Нове Село на Мукачівщині, де жителі переважно німці, голови сільрад – етнічні німці. В окремих німецькомовних селах Мукачівщини і Тячівщини працюють священики – волонтери із Німеччини та Австрії[6].

Німці Закарпаття упродовж майже трьох століть проживання у інтеретнічному просторі, перенісши всі випробування часу, завдяки сім'ї, церкві і національній школі як триєдиній домінанті, зберегли свою рідну мову, національну культуру, свою самобутність і вписали також свою сторінку в контекст розмаїття української національної історії, мови і культури.

---

[1] *Меліка Г., Куля Ф.* Німецькі поселення на Закарпатті у XII – XIII ст. // Новини Закарпаття, №№22 – 23. – 1995. – С. 12.

[2] *Куля Ф., Чолос І.* Австрійці Тересвянської долини // Новини Закарпаття №№ 130 – 131, 1995. – С. 10. *Штефуровський С.* До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на За-

карпатті в XVIII – XIX ст. //Наукові записки УжДУ. – Т. XXX. – Серія історична. – Ужгород. – 1957. – С. 203.

[3] *Тиводар Михайло.* Етнологія. – Ужгород, 1998.

[4] *Куля Федір.* Німецькі школи на Закарпатті. – Ужгород. – 1998. – С. 6.

[5] *Химинець Василь.* Основні рушійні чинники при витворенні спільних ментальних рис українського і німецького етносів //Державне регулювання міжетнічних відносин на Закарпатті. – Ужгород, 1998. – С. 167.

[6] *Петрище Петро.* Роль державних органів управління культурно-освітньому і духовному розвитку національних меншин // Державне регулювання міжетнічних відносин на Закарпатті – Ужгород, 1998. – С. 28.

Макаренко Н.
(Україна)

Деякі особливості міжетнічних стосунків у Закарпатському регіоні України

Властива Україні в цілому строкатість етнічного складу населення особливо притаманна Закарпатському регіону. Тут проживає більшість угорського, словацького, румунського, молдавського населення із загальної кількості населення відповідних етнічних меншин, які мешкають в Україні. Так, за даними перепису 1989 р. в Україні проживає 163111 угорців, вони посідають сьоме місце серед національних меншин. Найбільш компактно угорці розміщені в Закарпатській області (155711 угорців, або 95,5% всієї чисельності). Румуни посідають восьме місце за чисельністю серед національних меншин України – 134,8 тис. 100,3 тис з них, або 74,4% всіх румунів країни, проживають в Чернівецькій області, 29,5 тис (21,9%) – в Закарпатській області. Молдавани за останнім переписом складають 325 тис., 85 тис. (26%) з них проживають в Чернівецькій області. Згідно з переписом 1989 р. чисельність словаків на Закарпатті складала 7 329, що становило 89% від загальної кількості. Словаки посідають п'яте місце серед найпоширеніших національних меншин на Закарпатті, хоч за формальним визначенням їх національної приналежності і дійсною етнічною самоідентифікацією існує значний розрив.

Така поліетнічність надає істотних особливостей міжетнічним відносинам в регіоні, формує певні тенденції їх розвитку. Незважаючи на строкатість етнічного складу регіону, стосунки між національними меншинами тут характеризуються толерантністю і порозумінням з українським населенням.

Зазначимо, що значний вплив на хід цих процесів має характер цивілізаційного розвитку України і особливо Закарпаття. Він, на нашу думку, відповідає європейському типу цивілізації з її культурологічними, ментальними, громадськими, соціальними рисами. В Закарпатському ж регіоні ці цивілізаційні риси різних етносів проступають особливо рельєфно, що створює сприятливий грунт як для зближення економічних, політичних, культурних потреб відповідних меншин, так і для інтеграції їх у життя українського народу. Важливою причиною близкості рис цивілізації населення Закрапаття стало геополітичне становище краю, а також наявність в близькості до Західної України державних утворень, де певні меншини становлять корінне населення. Цивілізаційна близькість і окремих національних меншин між собою і цих меншин до українського народу знаходить вияв у різних суспільних відносинах – від виробничих до сімейно-побутових.

Важливою основою для розвитку міжетнічних відносин на Закарпатті є політика уряду України в галузі національних відносин. Вона виробляється відповідно до міжнародних стандартів, які існують у цій сфері, і сприяє розвитку національних меншин. Цьому слугує Закон України «Про національні менши-

© Макаренко Н., 1999.

ни», відповідні статті Конституції України, Державна програма розвитку культур національних меншин в Україні. Результатами цієї політики державного значення є те, що Україна за роки своєї державної незалежності не знає міжетнічних конфліктів і заклала підвалини для їх відсутності, політика України спрямована на підтримку національного населення, їх культурну самоідентифікацію і в значній мірі сприяє встановленню дружніх відносин з країнами Балкан і Східної Європи.

Міжетнічні відносини в Закарпатті відзначаються своєю динамічністю і характеризуються певними тенденціями: інтеграція в життя краю в управлінні, забезпеченні національно-культурних, освітніх, інформаційних потреб, тенденція до об'єднання в етнічних межах, самоідентифікація національних груп.

Важливими показниками рівня інтегрованості румун, молдаван, угорців, словаків в українське суспільство є реалізація ними своїх прав щодо задоволення матеріальних, духовних, соціальних потреб, можливостей участі у діяльності органів законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування. Представники румунської національної меншини беруть активну участь у державних управлінських процесах. Так, серед 41153 депутатів Чернівецької обласної, міських і селищних рад 11,5% є румунами і 3,5% молдаванами. У Герцаївському і Глибоцькому районах, де представники румунського населення переважають, вони очолюють державні адміністрації. З румуни обрані депутатами районних рад Закарпаття (треба врахувати, що 99,4% представників цієї етнічної групи проживає у сільській місцевості). Абсолютна більшість словаків (86%), навпаки, живе в містах. Серед них високий відсоток працюючих – 55,3%, що відрізняються високим освітнім і фаховим рівнем. 8 осіб словацької національності є депутатами Закарпатської облради, туди обрані також 9 депутатів-угорців.

Держава створює широкі можливості для реалізації конституційного права національних меншин на навчання рідною мовою або вивчення рідної мови. У 1997/1998 навчальному році у 104 школах з румунською мовою викладання навчалось 25,4 тис. учнів, існують також 5 українсько-румунських і 2 українсько-російсько-румунських шкіл. Згідно з Робочим планом співробітництва між Міністерством освіти України та Міністерством культури і освіти Угорської Республіки в Україні працює 61 школа з угорською мовою навчання, існує Закарпатський педагогічний інститут з угорською мовою навчання. Задоволення культурних запитів словаків, зокрема, пов'язано як тісними зв'язками з Словаччиною, так і здійснюваними державною владою і органами місцевого самоврядування заходами щодо задоволення специфічних потреб національних меншин. З 1994 р. розпочато підготовку вчителів словацької мови на філологічному факультеті Ужгородського держуніверситету, відкрито 2 бібліотеки. У 1996 – 1997 р. відповідно до Державної тематичної програми випуску літератури мовами національних меншин України здійснено випуск Конституції України національними мовами.

Створюються умови для поширення процесу самоідентифікації національних меншин. Національне «пробудження» осіб, які належать до словацької меншини, має ряд особливостей, що пов'язано з історичним розвитком регіону їхнього проживання. Словаки протягом 20 ст. опинялися об'єктом мадяризації, чехизації, русифікації. Поступово почало відбуватись усвідомлення словацькою меншиною своєї етнічної ідентичності, серед словаків спостерігається висока оцінка етнічного фактора. Створена у 1994 р. культурно-освітня організація «Матіца словенська» створила 6 осередків у міс-

цях проживання словаків, згуртувала навколо себе численний актив.

Створено розгалужену мережу культурно-мистецьких закладів, які сприяють збереженню і розвитку духовної культури і традицій румунської меншини. У населених пунктах Чернівецької області, в яких проживають румуни і молдавани, діють 76 будинків культури, при них працюють 574 колективи художньої самодіяльності, проводяться щорічні національні румунські фестивалі, працюють 484 бібліотеки. Потреби румунської меншини в отриманні інформації рідною мовою задовольняють 4 газети. Громадські об'єднання румунів України виконують важливу роль у розвитку національно-культурного життя цієї меншини. Найвідомішим з них є Товариство румунської культури ім. М.Емінеску. Задоволенню національних духовних потреб угорців сприяють численні культурні осередки (драматичний театр, 640 самодіяльних колективів та ін.). Угорською мовою випускаються підручники, 2 обласні, 3 районні газети, журнал та ін. Починаючи з першої половини 1990-х рр., 47 пунктам Закарпатської області, де компактно проживають угорці, повернуто їхні історичні назви. Працюють понад 12 національно-громадських об'єднань, які представляють національні інтереси угорців.

Поряд з позитивними тенденціями в процесі національної самоідентифікації національних меншин, спостерігаються й децентралізаційні настрої частини населення, які не сприяють духовному єднанню краю. Такі настрої здебільшого переносяться з сусідніх країн, де відповідні меншини мають статус корінного населення. Маються на увазі автономістські тенденції, що присутні в настроях деякої частини словаків. На психологічному стані меншини позначилися близкість території приматірного етносу, родинні зв'язки та спільні з українцями риси побуту, звичаї тощо. Це спричиняє їхню «настороженість» до культурно-державницького домінування українців. Як показують останні соціологічні дослідження, частина респондентів – словаків (60,3%) є прихильниками розвитку Закарпаття у складі України, але з автономним ухилом, що суперечить Конституції України і принципам її державотворення. Привертають увагу і зростаючі релігійні потреби: кожен третій респондент відвідує церкву (переважно католицьку). Це втричі більше ніж у середньому по всіх етнічних спільнотах.

Не сприяє національній злагоді й точка зору керівників ряду румунських громадських об'єднань на етнічну тотожність румун і молдаван. Це суперечить масовому самоусвідомленню представників цих меншин в Україні, етнополітичним реаліям, чинному законодавству України і офіційній позиції уряду Республіки Молдова. Такою ж є й вимога визнати румунів корінною (автохтонною) національністю України (оскільки певна територія України входила в ареал формування цього етносу. Зважаючи на те, що в чинному законодавстві відсутнє поняття «корінне (автохтонне) населення», таке визнання не матиме будь-яких політико-правових наслідків, не сприятиме зміцненню міжетнічної злагоди в регіоні й в Україні в цілому.

Проте труднощі, які зустрічаються в міжетнічних стосунках, проявляються як пережитки застарілих настроїв, стереотипів і не можуть скільки-небудь серйозно позначитися на етнічних процесах, що відбуваються в Україні, на стані міжетнічної злагоди, що встановилися в Україні, на дружніх стосунках України з сусідніми країнами Балкано-Карпатського регіону. Одним з прикладів дієвості таких стосунків є спільна турбота не лише України, а й сусідніх країн про ліквідацію наслідків повені, що спіткала Закарпаття взимку 1998-1999 років.

Мордвінцев В.
(Україна)

Поява та поширення старообрядництва в Україні

Старообрядництво заслуговує на більш гідне місце серед нині досліджуваних історичних проблем. Його прихильники становили могутній опозиційний табір царизму всередині країни.

В 1763 р., говорячи про старообрядництво в Російській імперії, архієпископ Тверський Афанасій вказував, що крім записних, якщо не ціла третина, то хоча б чверть чи п'ята частина в народі є потаємними старообрядцями[1]. Навіть в середині XIX ст. старообрядці становили 1/8 частину населення імперії (1855 р. – 12 млн.)[2], незважаючи на всі заходи уряду, а їхній вплив поширювався на всі області суспільного і економічного життя країни. На 1 січня 1912 р. налічувалося 2206621 старообрядець (1268 общин), реально ж їх було на початку XX ст. близько 5-10 млн.[3]. Ці обставини зробили питання про становище старообрядців одним з головних у внутрішній політиці Росії, починаючи з середини XVII ст.

Але чи тільки для Росії постало це питання? Величезна дореволюційна історіографія, присвячена цій проблемі, за незначним винятком, висвітлює старообрядництво як явище чисто російське, що мало якесь значення і вплив тільки для Російської історії, очевидно забуваючи, що два з чотирьох найбільших центрів старообрядництва – Стародубщина та Вітка – знаходились на території Білорусії та України і повинні були якось впливати на їхнє суспільне та економічне життя.

На сьогоднішній день (за станом на 1 січня 1998 р.) в Україні знаходиться всього 64 громади старообрядницької церкви, кількість порівняно з іншими невелика. В основному це: Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Одеська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська область (Репнінський р-н), та м. Київ[4]. Але ж слід врахувати, що основний центр старообрядницьких поселень у XVII-XVIII ст. знаходився на території Стародубського полку, – нині це Брянська область Росії. Можливо, саме завдяки старообрядцям та їхній русифікаційній ролі територія колишнього українського полку відійшла до Росії і була зарахована до числа «исконно русских земель».

Україна стала одним з основних напрямків масового відтоку старообрядницького населення. Перші потаємні поселення старообрядців в Україні, за свідченням деяких авторів XVIII ст. (наприклад, Івана Алексєєва, протоієрея Журавльова), з'являються в 1667 р. на території Стародубського полку[5]. Зразу ж після рішення Московського Вселенського собору 1666-1667 рр., за яким старовірів стали карати «градським казнением», після якого «многие народы, оставляюще своя пределы, течаху в Стародубскую область и тамо пустыни населяюще»[6].

Сумнів викликає лише датування появи перших поселенців на Стародубщині. Один з перших дослідників історії розколу в Україні М.Лілєєв вважав, що час

© Мордвінцев В., 1999.

появи перших старообрядців на Стародубщині слід віднести до кінця 70-х рр. XVII ст.[7]. Така думка знаходить підтвердження і в «Літописі Самовидця», який під 1676 р. повідомляє: «чи за тіє новіє речі многих черцов, попов і свіцкого стану у земли Московськой помордовано, же то не хотіли приймати, але на старом держалися, як перед тим было. И многие виходили на Україну на мешкання и у Сівер позоставивши набитки свої, а иних и у силку позасилано»[8]. З приходом старовірів в Україну стає відомо і про те, що «якийсь Капітон секту встчал, же живо люде в огонь на спалення ишли»[9].

Проте, очевидно, це була все ж таки друга хвиля переселенців, оскільки деякі старообрядці повідомляють про своє поселення на Стародубщині ще на початку 70-х рр. Так, наприклад, Федір Степанов, спійманий в Москві в 1701 р., на допиті сказав: «отец мой ещё, Стенка Галактионов и с маткою моею и с родными своими детьми уже тому лет с 30 уходом в Стародубщину пришли и жили мы там в самом городе»[10]. Про те, що це був поодинокий випадок, можна судити з чолобитної заоцьких поміщиків, поданої на ім'я государя в 1672 р., де вони повідомляють про масову втечу своїх селян в Україну, а «в Новгород-Северском и Черниговском уездах за епископом Лазарем поселилось беглых драгун и наших беглых людей и крестьян и иных прихожих людей болше 5000, а выдачи никому нет, хотя с виселицы придет»[11]. Мабуть, немало було серед них і прибічників «старої віри».

Чому ж саме сюди прагнули втікачі? В кінці XVII ст. Стародубщина та північ Черніговщини відзначалися великою кількістю річок, боліт, лісів; поряд проходив кордон з Річчю Посполитою, так що Московському уряду не так-то й легко було дістати втікачів. Близькість до Польщі та Литви дозволяла, у випадку нових переслідувань, втекти за кордон, а також створювала сприятливі умови для торгівлі. Місцева влада та українські можновладці, зацікавлені в освоєнні своїх пусто-порожніх, розорених Руїною кінця XVII ст. земель, також поблажливо ставились до втікачів. В цей час стають відомими такі слободи, як Понурівка, Білий Колодязь, Синій Колодязь, Замишево, Шеломи, Митьківка[12]. Більшість слобід були ще не дуже численні (в Понурівці, наприклад, було лише 20 дворів), і проживаючі в них користувалися землею на пільгових умовах. Велике значення мала і торгівля, яка згодом стане одним з основних занять стародубських старообрядців.

Потрапляли в Україну і поодинокі проповідники «істинної віри». Так, в 1674 р. в Ніжині було упіймано путивльського монаха Софронія Батоврина, який говорив «воровские непристойние слова» про «никонівську церкву та самого Великого Государя»[13].

В 1664 р. Ю.Крижанич, подорожуючи по Сибіру, зустрівся з засланим українцем Іваном Чукшею, у якого була велика колекція стародрукованих книг[14]. Отже, вже навіть для раннього періоду старообрядництва можна говорити не тільки про старообрядництво в Україні, а й про українців-старообрядців. В 1683 р. у Чернігові, в Бронній слободі, також було упіймано двох розкольників, один з яких був українцем[15].

Наступний етап старообрядницької еміграції був пов'язаний з поразкою московського постання 1682 р., коли знову почалися репресії. 17 вересня були страчені князі Іван та Андрій Хованські «за многое их воровство и измену»[16], і наступного дня все місто було охоплене стрілецьким бунтом, яким і скористалися московські старообрядці, очолювані Микитою Пустосвятом. Вони добилися того, що однією з головних вимог, які висувалися стрільцями, стало повернення «старої віри». Проте стрільці виявилися ненадійними

союзниками і після отримання царських статей, де «великие государи велели все вины им отдать»[17], відійшли від повстання[18]. Почалися переслідування, Микита Пустосвят та деякі інші керівники розколу були страчені. Багато хто з старообрядців втік з Москви, а оскільки між Московськими і Стародубськими старовірами були тісні зв'язки, то більшість з них втекло в Україну. Дізнавшись про страту свого батька та брата, молодший Іван Хованський також утік, хоча і перебував у військовому поході. Спеціальним указом чернігівському воєводі суворо наказувалося не надавати притулку втікачам, і особливо Хованським та їхнім людям, а стрільцям «наказати служити вірно и никаким прелестям и смутным словам не верить»[19]. Але повністю придушити спалах невдоволення в стрілецьких гарнізонах на Україні не вдалося.

В 1683 р. були звинувачені «в непристойных словах» і жорстоко покарані батогами та заслані кілька стрільців Київського та Чернігівського гарнізонів, а Єрмолая Гаврилова «за свою вину и за непристойные слова выведучи на площу скарати смерною казнью, а скарав положить на плаху, а после того... сняв с плахи... учинить ему наказание бить кнутом нещадно»[20]. В Чернігові та інших прикордонних містах стали ловити і саджати в тюрми людей без проїзних грамот, не пропускаючи нікого до Києва та інших українських міст[21].

За деякими даними, царівна Софія, «слыша слобод стародубских население», звеліла послати чернігівському архієрею та стародубському полковнику указ про повернення всіх переселенців на старі місця і про розорення самих слобід, «дабы забеглые народы или ласкою или примучением градским к новым догматам приводили»[22]. Справжній текст указу не знайдено, проте про його існування можна судити з листа стародубського полковника С.І.Самойловича до свого батька – гетьмана, від 2 вересня 1684 р.: «По явственной воле и указу вельможности Вашей, когда я веры проклятой капитонской москалей так сих в Стародубщине... начал присматривать и добре притиснул, не токмо заключением, но и знатным наказанием. Так способом таким же и на тех, отсюда прежде времени в ляцкую сторону убежав поселились недалече в Халетчине от рубежа нашего везде, по приметным местам, заставам своим приказал прилежно стеречь, оберегая, дабы ни один человек от тех проклятых оттуду не был пропущен»[23].

Очевидно, царський указ був направлений спочатку гетьману, а той уже наказав своєму синові всіляко переслідувати старообрядців, від чого вони й виселились за кордон.

Семен Самойлович був стародубським полковником з 1682 по 1687 р., таким чином можна, враховуючи час написання листа, віднести виникнення старообрядницьких поселень на тогочасній польській території до періоду з 1682 по 1684 рр. Пізніше всі ці слободи отримали спільну назву Вітка, яка стала одним з основних старообрядницьких центрів. Власне, сама Вітка знаходилася на острові на р.Сож. Проте втікачі селилися не тільки тут, на землях мозирського воєводи пана Халецького. За повідомленням посланого на розшуки на Україні в 1689 р. збіглого російського населення дяка І.Тимофеева «бежав живут церковные раскольщики с женами и детьми московских разных городов за рубежом в польской земле на р. Ипути в гомельском уезде за Иваном Красицким в деревне Вышме дворов 30 и больши..., да за паном Халецким в деревне Романовой дворов с 40, а живет с ними в той деревне поп Козма [колишній московський священик, що втік уже й зі Стародубщини – *В.М.*], да к нему же в приходе деревня Леонтьева, а в ней дворов с 30, да за ним же панов Халецким на р.Сожи под Халь-

цом село Ветка, а вней дворов со100 и больши... да за паном Сапегою за Днепром-рекою выше Киева деревня селится вновь, а в ней дворов с 10»[24].

Трохи пізніше виникли старообрядницькі поселення і в маєтках пана Чарторизького[25]. Досить широка географія розселення пояснюється тим, що польські і литовські магнати були зацікавлені в заселенні пустуючих земель і давали широкі пільги, причому не тільки податні, як в Україні, а й віросповідного характеру, що видно з наведеного вище документа, де старообрядницькі священики наділені приходами. Ходкевич, наприклад, в «осадному листі», виданому оселившимся на його землях старообрядцям, крім свободи пересування і дозволу торгівлі на рівних правах з місцевим міщанством, крім звільнення на перших порах від податків, дав право «вільно держати попів, ставити церкви, часовні, скити і монастирі в усіх великих володіннях гетьмана»[26]. Зразу ж після появи старообрядців в межах Польщі до них були послані посол Полтнев і католицький біскуп Анцута, які не знайшли ніякого «схизматства» в їхній вірі. «В ней же вере нашей, юже мы содержим, от величества Короля Польского перво через посла Полтева и во второе от бискупа Анцуты свидетельствованы, и по свидетельству их яко истинно суть греческая вера, понеже в церквях наших никакого схизматичества не изыскали, того ради от Короля Польского и лист нам дан... увольной, еже нам в вере древняго обычая греческого свободными быть, и веру нашу от иезуитов и ксензов невозбрано держати»[27]. Таким чином, як бачимо, старообрядці в Польщі користувалися величезною перевагою перед іншим православним населенням – відсутністю релігійного гніту. Всі вищеназвані фактори і сприяли розвитку старообрядницьких слобід на Гомельщині в другій половині XVII ст.

Що ж до України, то більшість дослідників розколу стверджує, що після розорення в кінці XVII ст. стародубські старообрядницькі поселення знову відроджуються з 1714-15 рр. Проте життя в слободах якщо й завмерло, то ненадовго. Купчий запис, даний військовим товаришем Стародубського полку Кирилом Висоцьким у 1694 р. мешканцю слободи Деменка, свідчить про те, що повнокровне життя в слободах відновилося вже в кінці XVII ст.[28]. Про це ж свідчить і згадка в одній із справ 1770 р. про те, що деякі старообрядці поселилися в слободах років 70 і більше тому назад[29].

Починаючи вже з 1701 р., місцева влада стала знову давати дозвіл старообрядцям на заселення різних маєтностей в Стародубському та Чернігівському полках. Власники земель охоче дозволяли селитися на них на пільгових умовах. Багато хто в той час повернувся з Вітки на старі місця. «Малороссийские паны, не предвидя потери своей, наперерыв один перед другим старались беглецами благоприятстсвовать, делать выгоды, отводить лучшую землю, дабы через то приманить их, в чаянии со временем сделаться над ними вечными владельцами»[30].

Універсалом стародубського полковника дозволено заселити 12 вересня 1701 р. Слободу Зибку. «Року 1702 ноября 22 по указу гетьмана Мазепы по просьбе войта слободы Новооседной... обмежована земля для Зыбкой». «Року 1703 мая 6 заведомом полковника икутский сотник и лавник стародубского магистрата отвели земли для слободы Злынки»[31]. Гетьман універсалом від 20 вересня 1709 р. писав: «в слободе нашей Митьковке, которая недавно начала оседати, немать осадчего, почему позирается должность осадчего Семену Савельеву»[32]. Всі вищеназвані слободи згадуються в переписі 1715 р. як повністю заселені старообрядцями[33]. Архімандрит Києво-Печерської Лаври Миславський дозволив

поселитися старообрядцям навіть на монастирських землях в 1710 та 1714 рр.[34] (очевидно комерційні вигоди стояли у святих отців вище за якісь там релігійні суперечки).

Жорстока внутрішня політика Петра І, тяжкий податковий гніт, злигодні та бідування, спричинені Північною війною, призвели до того, що вже в першому-другому десятилітті XVIII ст. старообрядницькі поселення з'являються майже на всій території України. В 1724 р. священиків харківського повіту зобов'язали слідкувати за паствою і не допускати у своїх приходах появ розкольників[35]. В документах середини 30-х рр. згадується про поселення старообрядців у Ніжині[36]; в містечках Почепі, Королевці, Седневі та Симеоновці Чернігівського полку, в Батурині, Чернігові, Новгород-Сіверському, Стародубі, Воронежі, в містечку Ропську.

В Стародубському полку, крім описаних розкольничих слобід, старовіри проживали в селах Лобановці, Синьому Колодязі, Раєвичах, Дідівці, Войтенках, Бобовичах, Займлині, Вишинкові, Тополях, в містечку Будищах Полтавського полку та в селах Марчихиній Буді, Неплюєвці, Пустому Роді, Кочупах, Студенці Ніженського полку і в багатьох інших містах та селах Гетьманщини[37].

На Правобережжі старообрядці селилися в основному в маєтностях заможних польських магнатів. Окрім вищеназваних Вітковських слобід в маєтностях пана Халецького, існували великі слободи і на землях князя Чарторизького. В 1755 р. з слободи Спасової та з інших його слобід «вышло людей в одну описную малороссийськую волость з 2000 душ»[38]. Згадуються на Правобережжі також слободи Покжай (за шляхтичем Ф.Турчаниним), Пісчана, Деміївка[39].

В 1760 р. з описних розкольницьких слобід багато старообрядців переселилися на південь України до фортеці Св.Єлизавети (Нова Сербія)[40]. У 1757 р. до Хотинського паші був посланий гонець для розшуку розкольницького лжеархієпископа та інших розкольників[41]. В цьому ж документі згадується старообрядницьке поселення в Молдавії – слобода Вітрянка поблизу Яс[42]. В кінці 70-х рр. за Дунаєм «в турецкой области» згадується вже про великі старообрядницькі слободи (Орехівка та ін.)[43]. Мав свої плани щодо розселення старообрядників на Україні й останній гетьман, Кирило Розумовський.

В 1763 р. до фортеці Св.Єлизавети прийшли повірені від проживаючих в Польщі (на терені України та Білорусії) російських розкольників двадцяти п'яти чоловік і просили від усіх їх, як проживаючих в Польщі, так і в Балті, на Кубані (некрасівців), про дозвіл переселитися на степи між Доном, Тереком та Кубанню (місцевість називали Можари – тут розкольники селилися ще в 1688 р.[44] в кількості 70 тисяч дворів[45]).

У грудні 1771 р. граф Ян Ходкевич дав дозвіл на заснування в м.Чорнобилі старообрядницького монастиря. Засновниками його були селянин Ілларіон з Вітки, Павло Григор'єв та Никифор Ілларіонов з Стародубщини, які відділилися від інших з тої причини, що «Стародубье, вблизи хохлов и москалей нельзя спастись»[46].

Отже, як бачимо, географія розселення старообрядців на Україні дуже широка і не обмежується тільки описними розкольницькими слободами на Стародубщині та Чернігівщині. Старовіри селилися на півночі і на півдні, на сході – на Слобожанщині і на західних землях, де в кінці XVIII ст. зорганізувалася навіть Білокриницька єпархія старообрядницької церкви. Старообрядці вели досить замкнутий спосіб життя, тому їхні компактні поселення збереглися подекуди і до наших днів, зокрема на Вінничині та Полтавщині.

Отже, можна виділити кілька етапів розселення старообрядців в Україні:

I – кінець 60-х – початок 70-х рр. XVII ст. – поява перших старообрядців на півночі України, спричинена суворим антирозкольницьким законодавством (йдеться про рішення Вселенського собору 1666-67 рр.) та погіршення становища населення всередині російських земель, пов'язане з остаточним його закріпаченням;

II – кінець 70-х рр. (1676-80) – заселення слобід в Стародубському та Чернігівському полках вихідцями з Москви, Калуги та інших російських міст, в основному купцями та посадськими людьми;

III – 1682-1684 – третя хвиля розкольницької еміграції на Україну, пов'язана з поразкою московського повстання 1682 р. і втечею старовірів з Москви та інших міст на окраїни держави; розорення Стародубських та Чернігівських слобід; переселення старообрядців на Правобережну Україну та в Білорусію;

IV – перше десятиліття XVIII ст. – відродження старообрядницьких поселень на Стародубщині; заселення тут нових слобід на гетьманських та старшинських землях;

V – 1735 р. – розорення Вітки і переселення вітківських старовірів на українські землі в Стародубському та Чернігівському полках;

VI – з 1763 до кінця XVIII ст. – чергове примусове переселення вітківських поселенців; виникнення старообрядницьких поселень на південних українських землях.

Старообрядництво не стало локально замкнутим рухом. Основною причиною розкольницької еміграції на окраїни як самої Московщини, так і сусідніх держав, була сувора антирозкольницька політика російського уряду. Протягом двохсотлітнього існування Російської імперії проблема старообрядництва була одним з важливих питань внутрішньої політики кожного царювання. Особливо суворою була політика щодо старообрядництва в другій половині XVII ст. Спроби іншого підходу з позиції державної користі відбулися за Петра I, коли старовіри були обкладені подвійним податком, проте самі методи впровадження в життя як цього, так і інших внутріполітичних заходів царя-реформатора, наштовхнулися на несприйняття. Про це свідчить ціла хвиля самоспалень, що охопила майже всю територію імперії. Іншим виходом була втеча старообрядців подалі від царя-антихриста. Перша чверть XVIII ст. ознаменувалася не тільки подальшим розширенням і розвитком старообрядницьких поселень в Україні. Спеціальним указом Петра I вони були виведені з підпорядкування української старшини разом з їхніми земельними ділянками, що стало в подальшому основною причиною нескінченних суперечок та тяжб між українськими можновладцями та їхніми колишніми підданими. Таким чином, російський уряд знайшов серед українських старовірців надійних союзників у боротьбі за обмеження автономії української старшини.

Старообрядницьке населення стало носієм нових виробничих відносин, які почали розвиватися в Україні і розвиток яких було загальмовано закріпаченням українського селянства. Багато старовірців були найманими робітниками, не кажучи вже про купців-старообрядців, роль яких у процесі початкового накопичення капіталу в Україні залишається ще малодослідженою. Стародубські купці мали широкі зв'язки не тільки із закордоном, а й з іншими українськими містами, де вели свої торги.

В умовах жорстокої регламентуючої політики російського уряду щодо української торгівлі та власне українського купецтва, саме купці-старовіри відіграли значну роль у формуванні українського внутрішнього ринку та входження України у загальноімперський ринок.

[1] Російський Центральний державний архів давніх актів (далі: РЦДАДА) – Ф. 163 («Розкольницькі справи»). – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 2-4.

[2] *Ершова О.П.* Раскольники и власть (отношение государства и старообрядцев в 50-60 гг. XIX в.). – М., 1991. – С. 11.

[3] *Миловидов В.Ф.* Современное старообрядничество. – М., 1979. – С. 35.

[4] *Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любімцев О.О.* Географія релігій. – К.: «АртЕк», 1998. – С. 440.

[5] Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1860. – Кн. 3. – С. 206.

[6] *Журавлев А.И.* Полное историческое известие... – М., 1890. – С. 73.

[7] *Лилеев М.* Из начальной истории Стародубья // Киевская старина. – 1889. – № 8. – С. 380.

[8] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 123.

[9] Там само.

[10] *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – К., 1893. – С. 98.

[11] *Соловьев С.М.* Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С. 325.

[12] Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии – С. 206 (див. примітку).

[13] РЦДАДА. – Ф. 229 («Малоросійський приказ»). – Оп. 5. – Спр. 86. – Арк. 1. 1

[14] *Пушкарев Л.Н.* Юрий Крижанич. Очерк жизни и творчества. – М., 1984. – С. 136.

[15] РЦДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 252. – Арк. 126.

[16] Акты исторические, собранные и изданные археографической комисиею. – Т. V. – № 94. – С. 146.

[17] Там само. – № 96. – С. 149.

[18] Там само. – С. 149.

[19] РЦДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 252. – Арк. 46-47.

[20] Там само. – Спр. 261. – Арк. 11, 13, 15-16.

[21] Там само. – Спр. 252. – Арк. 81-82.

[22] Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии. – С. 207.

[23] *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – С. 40.

[24] Материалы для истории раскола XVII в. // Христианское чтение. – СПб., 1895. – Кн. II. – С. 395-396.

[25] *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – С. 211.

[26] *Никольский Н.М.* История русской церкви. – М., 1983. – С. 237.

[27] *Лилеев М.* Раскол на Ветке в Стародубье.– К., 1895. – С. 122 (див. примітку).

[28] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІА в м. Києві). – Ф. 128. – Оп. I а вот. – Спр. 22. – Арк. 1.

[29] Там само. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 6132. – Арк. 10.

[30] *Иоаннов А.* Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках. – СПб., 1831. – С. 183.

[31] ЦДІА в м. Києві. – Ф. 59 («Київська губернська канцелярія»). – Оп. I. – Спр. 7576. – Арк. 31.

[32] Историческое известие о раскольниках Черниговской епархии. – С. 208.

[33] ЦДІА в м.Києві. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 14. – Арк. 15.

[34] Там само. – Спр. 7593. – Арк. 131.

[35] Там само. – Ф. 2007 («Харківське духовне правління»). – Оп. I. – Спр. 6. – Арк. 15.

[36] Там само. – Ф. 55 («Канцелярія міністерського правління»). – Оп. 2. – Спр. 427. – Арк. 1.

[37] Там само. – Спр. 160. – Арк. 13-35.

[38] Там само. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 2580. – Арк. 66.

[39] Там само. – Ф. 80 («Стародубська полкова канцелярія»). – Оп. I. – Спр. 9. – Арк. 5-8.

[40] Там само. – Ф. 59. – Оп. I. – Спр. 3490. – Арк. 18.

[41] Там само. – Спр. 3033. – Арк. 21.

[42] Там само. – Арк. 19.

[43] Там само. – Спр. 9046. – Арк. I зв.

[44] Дополнение к Актам историческим. – Т. XII. – С. 242.

[45] *Лилеев М.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. – № 49. – С. 236.

[46] *Филарет.* История русской церкви. Период 5-й, синодальное управление (1721-1826). – М., 1859. – С. 92-93.

Мотреску О.
(Україна)

Обряди з плугом у новорічній обрядовості молдаван та румун Буковини

Новорічна обрядовість молдаван та румун Буковини зародилася у давні часи і, в значній мірі, відображала прагнення людей зрозуміти явища навколишнього середовища та вплинути на них.

Обряди з плугом можна умовно класифікувати в часі і за змістом. XVIII–XIX ст. характеризуються тим, що ввечері на Новий рік по селу ходили групи парубків з вітаннями і мали з собою справжнього плуга, запряженого парою або декількома парами волів. Безпосередньо в день Нового року від хати до хати з новорічними вітаннями ходили підлітки, маючи при собі макети – символи плуга.

У кінці XIX та на початку XX ст. поширились обрядові дії з символічним плугом. Часто плуг взагалі був відсутній. Його замінювали окремі деталі, як, наприклад, леміх, орчик.

У першій половині XIX ст. набуває поширення у молдавських та румунських селах вітальна новорічна обрядовість зі словесним супроводом.

Перед Новим роком у кожному селі організовувались декілька груп щедрівників, кількість яких залежала від розміру населеного пункту[1]. Кожна група завчасно визначала територію вітання, вибирали керівника щедрівників – «в'єтафа», «калфу». Кожна група – компанія призначала з свого середовища збирача подарунків – датків, «стрінгатора», «колакара»[2].

Протягом усього передріздв'яного посту група щедрівників за допомогою старших досвідчених жителів села вивчала слова пісень і приповідок, які будуть виголошуватись чи співатись у час новорічних обрядодій.

Традиційне вітання з плугом відбувалося напередодні Нового року, ввечері. Кожна компанія щедрівників у складі 4–6 осіб з справжнім плугом або його макетом («плугушор») спочатку йшли вітати священика, сільського старосту – примаря, а потім вітали і інших жителів села свого кута. Щедрівники заходили на подвір'я садиби і голосно запитували: «Вас привітати?» У відповідь господарі відповідали – «пофтім, пофтім!» («Будь ласка, будь ласка!»). Після цього щедрівники співали вітальну пісню. Хлопчики 7–8 років вживали вітання короткого змісту:

Ей плужок з 12 биками.
Поквапся з посівом,
Білобурими волами.
Бо, ізсохне борозна.
Які мають короткі.
Поквапся з лемехом,
Стрічки у гривах.
Бо інакше воли розвалять твій поріг.
Гей! Гей? Гей? [3]

Підлітки віком 9 – 12 років починали вітання після обіду напередодні Нового року. З собою вони носили символічного плуга та символ бика. Один з щедрівників носив палицю з підвішеними дзвіночками, якими регулярно потрясав, допов-

© Мотреску О., 1999.

нюючи словесні вітання дзвоном. У вітанні таких груп щедрівників переважали мотиви віщування доброго врожаю:

Новий рік уже наступає,
Прикмети достатку для плужної борозни:
З плугушором Вас вітаєм.
Плугушор з чотирма волами,
Ми обійшли кожну хату,
Плугушор, який підганяється нами.
Зима люта, сніг великий. Гей! Гей![4]
Рік з добрими прикметами.

До старших груп щедрівників входили парубки-флекеї і інколи одружені чоловіки. Вони зносили в умовлене місце атрибутику вітань: плуг, дзвіночки, батоги-харапники, приводили декілька пар волів. Роги волів фарбували червоною фарбою або перев' язували червоними стрічками[5]. Плуг прикрашали гілочками васильків або пучками засушеної трави, червоними стрічками та квітами[6]. До плуга прив'язувалось деревце-ялинка з різнокольоровими стрічками.

Групи щедрівників виходили в село, супроводжуючи свій рух дзвоном дзвіночків та окриками: «Гей?» «Гей!» По снігу прокладали першу символічну борозну, опоясуючи село чи свій кут-хутір. Часто першу борозну прокладали в снігу головної вулиці села. Цим починався «День плужників». Найчастіше ходили вітати тих господарів, які мали ім'я Василь, оскільки за християнськими віруваннями на день Нового року припадає свято Св. Василя.

Щедрівники старшого віку часто зверталися до господарів за дозволом на вітання у віршованій формі:

Прийшли ми привітати
Імператора великого,
Дозвольте вітати,
Будь ласка![7]

Отримавши згоду, всі заходили на подвір'я, утворюючи півколо, і під супровід дзвіночків та викриків «Гей!» «Гей?» борознували сніг біля хати. Одночасно декілька щедрівників промовляли вітання про плуг.

У поетичних текстах про плуг можна виділити чотири основні фольклорні змісти: прихід щедрівників; характеристику господаря та опис плуга з волами; побажання добра; ставили питання про винагороду за вітання.

У текстах вітань зустрічається повідомлення про давність звичаю ходити з плугом на Новий рік:

Із віків це повелося,
Щоб один раз в рік: ходити,
З вітаннями з хати в хату,
Прокладати першу борозну[8].

Після цього виголошували текст з прославлянням господаря:

Вийшов вуйко Василь Роги з'єднані
У чудовий четвер Бики, що в упряжі,
З дванадцятьма волами На рогах калачі тримають.
Подібними між собою. Бики малі ростом,
І запряжені у ярмо Але чудово борозну прокладають.
У биків, що попереду У вухах у них дзвіночки.
Роги переплетені Гей! Гей?[9]
У биків, шо у колесах.

Для селянина-землероба добрий врожай – основа добробуту. Тому у вітаннях з плугом хліб виступає у різних варіантах: насіння, колос, сніп, скирда, зерно, мука, тісто, коровай. Тобто у такому варіанті розкриваються етапи селянської праці.

Етапи землеробської праці прослідковуються і у текстах вітань з гіперболізованими вимогами і побажаннями, як наприклад:

Через місяць або тиждень Чи став колос золотистий.
Зачерпнув він води в руку. Колос був як горобець,

І пішов поглянути, А пшениця як очерет,

Чи послав Бог урожай. Густа як шовк, зерно як горох[10].

Після привітання господиня виносила щедрівникам плату-дарунок – кілька калачів.

Якщо у хаті була дівчина, а серед щедрівників її хлопець, то з калачами виходила дівчина. Калач для судженого мав бути найкрасивішим від усіх інших. Разом з калачами парубки отримували хустинки-ширинки, а нареченому ще й прикріплювали на шляпку – кучму червоні квіти[11]. Іноді батьки дівчини запрошували щедрівників до хати.

Обряд закінчувався своєрідною подякою господарям за гостинність. Щедрівники образно вихваляли биків, бо з їхньою допомогою вони отримали такі щедрі та красиві дари:

Дякуємо за ваші калачі
Землю для них зорали
Через сито сіяні.
Не одним, чи двома биками,
В кориті зоквашені,
А дванадцятьма,
В долонях кручені.
Які з тих пір як підросли,
Пальцями плетені.
Багато роси збили.
Васильком прикрашені.
Здоров'я Вам і багатство![12]
Медом підсолоджені,
Для нас богатирів випечені.

Як засвідчують польові етнографічні спостереження, поетичний зміст вітань з плугом з побажанням господарю добра зберігся і дійшов до нашого часу в такому вигляді, яким він був у XIX столітті і раніше.

Таким чином, новорічна календарна обрядовість молдаван та румун Буковини має давнє походження, яке ґрунтується ще на дохристиянських віруваннях. На її прикладі можна прослідкувати складні процеси взаємовпливів та взаємозв'язків, як романських народів, так і сусідніх слов'ян.

---

1 *Surucian D.D.* Sarbatoriaie sufletului // Zorile Bucovinei. – 1988. – 2 ianuarie. – С. 2.

2 *Vrabie G.* Fol cl or. Obiect, principi i, metoda-categorii. – Bucuresti, 1982. – С. 2.

3 Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького Державного університету. – Т. 3. – 1997. – С. 20.

4 Там же. – С. 21.

5 *Buhociu O.* Folclorul de iarna, zlorile si poezia ipastoreasca. – Bucuresti, 1979. – С. 239.

6 *Carmen P.* Colinde la romini si alte popoare. – Bucuresti, 1982. – С. 1203.

7 *Popescu S.V.* Obiceiurile de Iarna // Zorile Bucovinei. – 1992. – 27 decembrie. – С. 1.

8 *Carmen P.* Colinde la romini si alte popoare. – Bucuresti, 1982. – С. 235–236.

9 Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького Державного університету. – Т. 3. – 1997. – С. 222–233.

10 *Попович Ю.В.* Молдавские новогодние праздники. – Кишинев, 1974. – С. 803.

11 Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького Державного університету. – Т. 3. – 1997. – С. 24.

12 Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького Державного університету. – Т. 3. – 1997. – С. 253.

Мусаева У.
(Україна)

Деятельность крымского научно-исследовательского института языка и литературы по изучению крымских татар (1925–1940)

До сих пор неисследованной является проблема развития науки в Крыму в период Крымской АССР. В связи с этим представляет интерес история одного из научно-исследовательских центров крымских татар в 1920–1930-е гг. – Крымского научно-исследовательского института. В 1920 годы эта ученая организация носила различные названия: научно-исследовательский институт краеведения, институт национального строительства, институт национальной культуры, Крымский научно-исследовательский институт языка и литературы им. Пушкина А.С. Фактически можно говорить про своего рода гуманитарную академию крымских татар.

Крымский научно-исследовательский институт краеведения был организован при Крымском педагогическом институте в 1925 году. До 1932 г. его сотрудники занимались изучением природы и ресурсов Крыма в целях совершенствования их освоения. (1., Л.22–25). В программе деятельности института выделялись несколько общих положений о деятельности института и формулировались основные задачи:

изучение и разработка основных проблем языкового строительства, терминологии, орфографии, грамматики, литературы, фольклора;

изучение истории Крыма и вопросов национального искусства;

в своей практической деятельности учреждение опиралось на актив аспирантов, студентов, учителей, газетных издателей и других заинтересованных работников;

научные сотрудники выступали с просветительскими докладами; занимались пропагандой выпущенной литературы;

КНИИ находился в ведении Наркомпроса Крымской АССР и его деятельность развернулось на основе утвержденного Наркомпросом производственного тематического плана;

институт действовал как юридическое лицо;

КНИИ издавал научные труды на крымскотатарском и русском языках;

организовывал научные экспедиции, принимал участие в аналогичных работах других научных учреждений;

ставил задачи организации подготовки научных кадров: по татарскому языку и литературе, истории Крыма и национального искусства;

вступал в связь и устанавливал контакты с другими научными учреждениями СССР;

имел свою печать.

Структурно КНИИ состоял из четырех секторов: языкового строительства, литературы и фольклора, истории, искусства.

Заведующие секторами отвечали перед дирекцией за ведение производствен-

© Мусаева У., 1999.

ных планов, за качество научно-исследовательской работы своих секторов, за проведенную расстановку сил. Деятельность сектора института регулировалась специальными инструкциями, распоряжением директора.

Органами управления института являлись: директор, ученый сектор, ученый совет института и заведующие секторами. Директор назначался и увольнялся приказом народного Комиссара по просвещению Крымской АССР. Он руководил всей работой института и нес ответственность за его работу. Директором института на протяжении почти всей его истории существования являлся Батыр-Мурзаев А.Н. На него возлагалось: представительство от имени института во все учреждения республики; проведение в жизнь производственно-тематических планов научной работы, установление внутреннего распорядка, распределение функций между сотрудниками; допущение к занятиям научных сотрудников, приём технических работников, подбор штатов, увольнение сотрудников; обеспечение издания трудов института; распоряжение денежными средствами института; наложение взысканий на работников института; учет и проверка.

В институте функционировал учёный совет, в который входили: директор, старшие научные сотрудники, заведующие секторами, представители партийной и профсоюзной организации института, работники Наркомпроса, совета писателей Крыма, культсекции Горсовета Симферополя. Председателем совета являлся директор института. Совет рассматривал и решал все вопросы, касающиеся института.

В организацияи научной работы института предусматривалось следующее: а) тематические планы секторов; б) календарные оперативные планы, вырабатываемые секторами института; в) существовали индивидуальные планы работ каждого сотрудника, разработанные на один год и утверждённые заведующими секторами. По каждой данной взятой теме научный сотрудник предоставлял план работы, делал доклад по теме, с предварительным предоставлением тезисов, и окончательно оформленную работу заслушивали на заседании. После заседания научный сотрудник обязан был пересмотреть работу в соответствии с полученными рекомендациями. В итоге дирекция редактировала и издавала работу. Постановлением СНК Крыма от 1.11.1932г. институт был реорганизован и переименован в научно-исследовательский институт национально-культурного строительства и краеведения при Наркомпросе Крыма. Изменилась и структура: часть секций были объединены в один сектор естественных наук и добавлены секторы: языка, литературы, педагогики и педологии(1., Л. 12–15). В таком виде институт просуществовал до 1934 г. По предложению ОКВСП(б) Наркомпроса Крыма в сентябре 1934 г. была проведена вторая реорганизация института. Сектор естественных наук был передан педагогическому институту. Функции центра педагогики, педологии взяла на себя подлаборатория Наркомпроса Крыма. В институте были составлены сектора с более расширенными функциями[2].

Сектор языкового строительства.

К сектору литературы и фольклора добавлен сектор искусства.

25 января 1937 года постановлением ЦВК Крымской АССР3 в составе Совета Национальностей ЦИК. ССР постановил, что институт реорганизован из научно-исследовательского национально-культурного строительства (1., Л.49) при Наркомпросе Крыма в научно-исследовательский институт языка и литературы при ЦИК'е Крымской АССР. Институт был назван в честь Пушкина А.С. До 1936 г. институт не имел печатных трудов по линии национальной культуры. Еще в начале 1930 г. по поручению КрымГиза

коллектив авторов института приступил к составлению русско-татарского словаря и сдал его в готовом виде в 1932 г. (1., Л.51–54). Однако издательство затянуло издание на 2 года и начало редактирование этого словаря лишь в 1934 г. Все расходы на издание остались по-прежнему функцией КрымГиза (1., Л.58). Коллегия, состоявшая из т.Жиршукова, Чимерджи и Батыр-Мурзаева, отредактировала словарь и передала в КрымГиз в мае 1936г. С мая по сентябрь месяц словарь лежал в издательстве без движения, по словам руководителя из-за отсутствия типографических знаков. В октябре словарь был спущен в типографию. После набора 5 листов словарь был представлен руководителю Наркомпроса Александровичу (впоследствии разоблачен как враг народа, националист) для утверждения к печати. Александрович недопустимо затянул утверждение словаря. В октябре 1936г. из КНИИ в ОКВКП(б) поступила жалоба о недопустимой задержке словарей, в том числе и русско-татарского словаря (1., Л.45–48). Издательством Наркомпроса Крыма по предложению ОКВКП(б) был составлен график выпуска словарей. Несмотря на то, что по графику первый том русско-татарского словаря должен был выйти к концу 1936 г., словарь перемещался из типографии КрымГиза в Наркомпрос. Учитывая, что словарь, составленный 1930-1934 гг., уже несомненно устарел во многом, КНИИ и издательство решили необходимым перередактировать словарь заново в окончательном виде и сдать в типографию. 17 февраля 1937 г. секретарю ОКВКП(б) Чанару (впоследствии был разоблачен как буржуазный националист) было отправлено письмо с просьбой КНИИ утвердить новую редколлегию в составе: Ибрагимов Осман, Ислямов Асан, Баклан А.И., и дать им двухмесячный срок для редактирования, на что Чагар не отреагировал.

Татарско-русский словарь был предоставлен институту авторским коллективом в конце 1926 г. Но по предварительному просмотру редколлегией выяснилось, что словарь имел большие недостатки. Например, не взято множество слов, масса слов не переведены, ряд слов переведены неверно или подлежали исключению из словарей. После этого институт отдал словарь с массой замечаний на переработку. И утвердил новую редколлегию: Акимов Джаппар, Валиева И.

В 1936 г. коллектив института начал работать над толковым словарем. Авторский коллектив, назначенный ОКВКП(б) , заключил договор с КрымГизом еще в декабре 1934 г. Члены коллектива, кроме т.Куртмуллаева, не работали в то время в институте. КрымГиз не давал даже первого аванса, в свою очередь старое руководство не принимало никаких мер для начала работы. Заведующим сектором Батыр-Мурзаевым была написана инструкция по составлению толкового словаря и были проведены несколько совещаний. В 1936 году члены коллектива по составлению толкового словаря были приняты в институт как штатные сотрудники (1., Л.50). Институт расторгнул договор с КрымГизом, включил в свой тематический план этот словарь и предложил автором разработать словарь в урочное время, выделяя для этого часть времени. Таким образом, весь 1936 г. словарь разрабатывался. В 1937 г. первый том словаря был сдан редактору. Была утверждена редколлегия толкового словаря в составе: Усеинова Ибрагима, Акимова Дж., Ислямова А.

Словарь по зоологии после рецензии был переработан авторами и в 1937г. выпущен. Была утверждена редколлегия в составе: Мамлит А, Мустафаев Н, Деменджи З. В 1937 г. кафедра педагогики выпустила словарь «по педагогике» и утвердила редколлегию в составе: Велиева И., Карабаева А., Демерджи З.

Подводя итоги работы сектора языкового строительства за 1936 г., нужно выделить такие пункты:

велась работа по составлению словарей. Был подготовлен русско-татарский словарь;

работали над составлением толкового словаря крымскотатарского языка;

выпустили орфографические и терминологические словари;

проводилась экспедиция по изучению языка в Симферополе и Керчи, по сбору фольклора по всему Крыму, что внесло значительный вклад в развернувшееся в это время развитие исторического краеведения Крыма;

был проведен инструктаж корреспондентских пунктов, организованных экспедицией за 1935-36 гг., с целью изучения языка и фольклора;

был завершен первый этап разработки материалов языковой эксплуатации за 1935-36 гг. Устанавливалась классификация, систематизация записи в отдельную карточку каждого языкового факта;

По сектору литературы и фольклора продолжалась работа по трудам, начатым в 1934, 1936, 1935 гг. 10 июня 1937 г. на заседании Совета Крымского Научного исследовательского института языка и литературы был поставлен доклад Батыр-Мурзаева А.Н. «О некоторых вопросах языкового строительства в Крыму». Вопросами доклада были несколько положений по грамматике, некоторые правила орфографии, орфографические словари (1., Л.36-37).

Затрагивая вопрос об условии работы института и его специалистов, известно, что в 1936 г. в учреждении работало 4 научных сотрудника. В 1936-37 гг. штаты были доведены до 16 научных сотрудников. Один из них был разоблачен как враг народа, буржуазный националист. В 1937 г. в институте уже работало 9 научных работников.

Батыр-Мурзаев А.Н. – директор КНИИ, кандидат наук, член ВКП(б), по национальности кумык. Окончил аспирантуру при КНИИ. Утвержден доцентом в январе 1934 г. по общему языкознанию, исполнял обязанности профессора в Крымпединституте. Заведовал кафедрой языка и литературы. Преподавал общую историю, языкознание крымскотатарского языка. Вел научную работу. В связи с загруженностью не выполнял в достаточной мере свои обязанности, что отражалось на работе института. Эти сведения были получены из докладной самого директора. Заработная плата была 400 рублей в месяц.

Исмемов А.Н. – был заведующим сектора языкового строительства, член ВКП(б), крымский татарин, окончил аспирантуру при КНИИ. Исполнял обязанности доцента в институте. Был деканом факультета татарского языка и литературы. Преподавал в институте татарский язык. Вел научную работу. В силу загруженности не выполнял свои обязанности в достаточной мере. Заработную плату получал 350 рублей в месяц.

Муддина Р.М. – ученый секретарь института, крымская татарка, окончила аспирантуру при КНИИ. Исполняла обязанности доцента при НИИ, преподавала методику крымскотатарского языка, вела предпрактику. Занималась научной работой. Заработная плата 350 рублей в месяц.

Баккал А.И. – была старшим научным сотрудником сектора языка. Исполняла обязанности ученого секретаря НИИ, по национальности караимка, окончила аспирантуру при КНИ. Вела научную работу. Заработная плата 300 рублей в месяц.

Куртмуллаев З.И. – старший научный работник сектора языка, крымский татарин, окончил аспирантуру при КНИ.

Вел научную работу по институту. Заработная плата 300 рублей в месяц.

Решидов К. – был заведующим сектора литературы и фольклора, член ВКП(б), крымский татарин, окончил аспирантуру при КНИ. Вел научную работу. Заработная плата 350 рублей в месяц.

Ибрагимов О.Н. – был старшим научным работником сектора литературы и фольклора, член ВКП (б), крымский татарин, окончил институт Востоковедения турецкого отделения, сектор государственной торговли. Вел научную работу по линии фольклора. Специального образования по языку и литературе не имел. Был прислан в институт Наркомом Просвещения КрымАССР.

Бахшишев И. – был инструктором корреспондентских пунктов при секторе литературы и фольклора, член ВЛКом., крымский татарин, окончил Крымский институт. Вел научную работу. Заработная плата 300 рублей в месяц.

Бекиров А. – был заведующим сектора истории, член ВЛКом., крымский татарин, окончил Крымпединститут. Вел научную работу. Заработная плата 300 рублей в месяц.

Большинство сотрудников института работало по совместительству, что отрицательно влияло на работу института. Те сотрудники, которые работали в институте, искали работу вне его, тем самым нарушали производственную дисциплину (Решидов, Ибрагимов, Бекиров). На совещании в институте был поставлен вопрос о повышении заработной платы, несмотря на то, что они получали, правда в разных размерах, гонорары за большую часть проделанной ими работы, угрожая уходом из института. В 1937 г. ставился вопрос о увеличении ставок до 600 рублей. Но это в жизнь проведено не было. У сотрудников была маленькая площадь занимаемой комнаты, 18 кв.м. К числу факторов, отрицательно влияющих на выполнение работы, относится недостаток кадров. Из-за отсутствуя кадров не были укомплектованы сектора: по сектору литературы – не хватало одного научного сотрудника; по сектору истории – одного научного сотрудника; по сектору языка – двух научных сотрудников.

В 1940 г. предполагалось организовать ряд фольклорных экспедиций сотрудников института в Евпаторийский, Красноперекопский, Карасубазарский, Алуштинский районы. Но планам института не суждено было сбыться. Война остановила 15-летнюю деятельность института крымских татар. До сих пор в Крыму не воссоздан центр, сочетающий собирание, изучение и публикации разнообразных историко-фольклорных материалов народов Крыма.

---

[1] Государственный архив при Совете Министров Республики Крым (ГАРК). Ф. 663.– Оп. 9.– Д. 56.

[2] ГАРК. Ф. 663. – Оп. 9. – Д. 3.

[3] ГАРК. Ф. 663. – Оп. 9. – Д. 19.

Олійник З.
(Україна)

Еволюція свідомості росіян щодо кордонів своєї держави

Протягом всієї історії Росії перед країною стояла загроза розпаду великої держави. З багатоманітних тенденцій розвитку ця можливість здавалась найбільш суттєвою та небезпечною для росіян. І сьогоднішнє «добровільне розлучення» республік сприймається більшістю російського народу як трагічна помилка, яку слід виправити.

Ще у 1856 році, під час Кримської війни, К.Маркс у своїй праці «Секретна дипломатична історія 18 століття» зауважив: «Колискою Московської держави є криваве болото монгольського рабства, а не проста слава нормандської епохи, модерна Росія є тільки метаморфозою Московщини ... Цілу систему Калити можна висловити в декількох словах: макіавеллізм узурпуючого рабства»[1].

Звільнившись від монгольського іга, але будучи змушеною захищатись як зі сходу, так із заходу, Росія опинилась перед необхідністю збереження запровадженої монголами системи управління і стилю соціальних форм діяльності. Ще не сформувавшись як нація, народ отримав в спадок державу, яка за своїм призначенням і функціями була імперією і відповідно несла імперську свідомість буття.

В процесі свого розвитку росіяни здобули і національну свідомість, яка була і залишається у них доволі своєрідною, оскільки тісно переплітається з імперською свідомістю, що мала першість.

Таким чином, становище, що склалось, ставило перед народом два взаємозв'язаних болючих питаннях, на які він намагався дати відповідь впродовж всієї своєї історії: «Що є Росія?» та «Де є Росія?». Чи є Росія імперією, чи нормальною цивілізованою країною? Чи є Росія Азією, чи є Росія Європою?

Відсутність національних кордонів (спочатку із-за несформованості нації, пізніше із-за розширення території) для росіян створювала ще одну проблему – проблему ідентифікації себе з Батьківщиною. З одного боку, вони ототожнювали себе з державою. Проте ця держава була імперією, і захищаючи інтереси своєї Вітчизни, вони мимоволі змушені були захищати і імперські, великодержавні амбіції.

З іншого боку, усвідомлення відсутності таких кордонів викликало у росіян почуття беззахисності, тривоги, що робило територіальну експансію очевидним засобом гарантій безпеки. Така експансія, однак, породжувала нові конфлікти і нові загрози, а звідси і новий поштовх експансій. Так витворився незмінний історичний цикл: брак безпеки породжував експансіонізм; експансіонізм приводив до браку безпеки.

Однією з важливих причин збереження самодержавної влади Російської імперії був її багатонаціональний характер. Росія втручалась в європейські справи не тільки і не скільки тому, що росій-

© Олійник З., 1999.

ський самодержавець був реакціонером, як тому, що можлива свобода і демократія сусідів могли б поставити під питання і її власне існування як багатонаціональної держави.

Національною базою царизму, природно, являвся російський народ. І російський народ виховувався в дусі презирства до інородців. Російські збройні сили використовувались для придушення національних рухів неросійських народів. «Ми все ще до такої міри раби, – писав В.І. Ленін, – що нами користуються для обернення в рабство інших племен. Ми все ще терпимо у себе уряд, який не тільки з люттю ката придушує всяке прагнення до свободи в Росії, але й користується крім того, російськими військами для насильного посягання на чужу свободу!»[2]

Царизм гальмував економічний розвиток неросійських націй, переслідував прояви національної культури і намагався викоренити національну свідомість за допомогою русифікації. Надзвичайно жорстокий гніт самодержавства порівняно з іншими країнами Європи підкреслював Ф.Енгельс в листі до К.Маркса від 23 травня 1851 року: «Поляки ніколи не вміли асимілювати чужорідні елементи. Німці в містах лишились і лишаються німцями. Тим часом кожний російський німець у другому поколінні є живим прикладом того, як Росія вміє русифікувати німців та євреїв.

Навіть у євреїв виростають там слов'янські вилиці»[3].

Свідомість російського народу залишалась досить своєрідною, якій настирливо прищеплювався лозунг «Православ'я, самодержавства і народності»[4].

Ці слова поступово ставали змістом життя для багатьох росіян.

Значна частина кращих представників російської інтелігенції також не була позбавлена великодержавних поглядів. В друкованих на початку XX ст. Списках правомонархічних організацій можна було зустріти прізвище філолога, академіка К.Я.Троша, історика, академіка Н.П.Лихачова, медика, професора С.С.Боткіна, відомого всьому світу візантиніста, академіка Н.П. Кондакова, не менш відомих малярів Костянтина Маковського і Миколи Реріха (до того ж славетного гуманіста), видатного книговидавця Н.Д.Ситіна і багатьох інших[5].

Ототожнення Вітчизни з Російською імперією, відсутність демократичних традицій, взаємозв'язок національного питання з соціальним не давали можливості і ліберальним партіям Росії об'єктивно розглянути національне питання. Їхнім ідеалом було досягнення російським народом такого ж становища, яке було для англосаксів у Великобританії та Північній Америці.

Тому не дивно, що українське питання стало в принципі основною причиною червневої кризи Тимчасового уряду і посилення впливу ліворадикальних партій. З початком Лютневої революції їх чисельність, як і популярність серед мас, швидко зростала. Не знайомих з іншими, відмінними від абсолютизму формами керування, широкі верстви народів можна було порівняно легко направити в бік радикального деструктивізму. Тим більше, що нова влада намагалась керувати країною на основі ліберального ідеалу, в той час як в ній панувала вічова стихія, масовий потяг до зрівнялівки, до общинного локалізму.

Серед крайніх політичних течій виділялась партія більшовиків, програма якої з національного питання відзначалась зовні як своєю послідовністю, так і демократизмом. Її суть полягала у перебудові капіталізму в соціалізм, коли «пролетаріат створює можливість повного усунення національного гніту; ця можливість перетвориться в дійсність «тільки – тільки»! – при повному проведенні демокра-

тії в усіх сферах, аж до відзначення кордонів держави відповідно до «симпатії» населення, аж до повної свободи відокремлення[6].

А при втіленні теорії в життя це означало: по-перше, право на самовизначення, або відокремлення. «Воно не означає права на федерацію, – писав В. Ленін. – Нічого, абсолютно нічого крім права на відокремлення тут нема і бути не повинно»[7]. По-друге, національно-територіальну автономію для народів, які бажали спільно будувати майбутнє суспільство. І по-третє, здійснення пролетарського інтернаціоналізму, тобто єдності робітників усіх націй в боротьбі проти класу буржуазії.

Проте саме останнє положення перетворювало у фікцію перше, що ставало агітаційним гаслом, стимулом активності експлуатованих народів у боротьбі за повалення самодержавства. За словами американського історика Р.Пайпса, «Ленін дивився на національне питання не як на те, що потрібно вирішити, а на те, що можна експлуатувати»[8].

Ленін пояснював, що 1) інтереси визволення кількох великих і найбільших народів Європи стоять вище інтересів визвольного руху дрібних націй; 2) що вимогу демократій треба брати в загальноєвропейському – тепер слід сказати: світовому масштабі, а не ізольовано[9].

Нарешті, революційне об'єднання проводилось як з метою перемоги світової революції, так і утворення світової централізованої держави. Повне злиття націй, їх асиміляція вважалась однією з прогресивних тенденцій розвитку капіталізму. «Пролетаріат», за словами Леніна, «відстоює найповнішу свободу капіталістичного обороту, вітає всяку асиміляцію націй за винятком насильственної, або такої, що спирається на привілеї»[10].

Таким чином, ще перед Жовтневою революцією чітко визначились дві різні концепції побудови комуністичного суспільства. В умовах колишньої Російської імперії між ними точилась вже не стільки теоретична, як практична боротьба.

На відміну від більшості західноєвропейських партій, Ленін притримувався ортодоксальних марксистських поглядів.

«Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національної гордості? – писав В.Ленін у 1914 році. – Звичайно ні! Ми любимо свою мову і свою Батьківщину. Ми сповнені почуття національної гордості, бо великоруська нація теж створила революційний клас, теж довела, що вона здатна дати людству великі зразки боротьби за свободу і за соціалізм... Інтерес (не по-холопському сприйнято) національної гордості великоросів збігається з соціалістичним інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів»[11].

Це розумілося так, що лише Росія, причому національна, ставала вогнищем світової революції, принаймні для національностей, що проживали в імперії. Соціалістичний патріотизм інших націй відповідно прирівнювався до шовінізму.

Лозунги більшовиків, їх наукове обгрунтування знаходили свій відгук в серцях російських народних мас. Це стосувалося і більшовицької революції, тим більше, що в ній «знімалось» найбільш болюче питання росіян – питання національностей, яке загрожувало розпаду імперії як держави, і держави як своєї Вітчизни.

Отже, ми чітко прослідковуємо те, як російському народу протягом багатьох століть прищеплювалась великодержавницька ідеологія. І свого апогею вона досягла в часи більшовизму.

[1] *Решетар Джон С.* Українсько-російські відносини як проблема в політології // Сучасність. – 1991. – № 10. – С. 63.

[2] *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – К., 1970. – Т. 5. – С. 340.

[3] *Маркс К.*, Енгельс Ф. Твори. – Т. 27. – К., 1967. – С. 231.

[4] *Драпкина Е.* Национальный и колониальный вопрос в царской России. – М., 1930. – С. 33.

[5] *Кожанов В.* Загадочные страницы истории XX века // Наш современник. – 1993. – № 10. – С. 130.

[6] *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 30. – С. 21.

[7] Там само. – Т. 48. – С. 230.

[8] Pipes R. The formation of Soviet Union: communist and nationalism, 1917–23. – N.Y., 1954. – P. 49.

[9] Ленін В.І. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 30. – С. 36.

[10] Там само. – Т. 24. – С. 129.

[11] Там само. – Т. 26. – С. 98.

Погребинська І.
(Україна)

Українсько-єврейські взаємини у Галичині у кінці XIX – на початку XX сторіччя

Постановка питання про стосунки між українським і єврейським населенням Галичини, так би мовити, у «чистому вигляді» є певною мірою умовною. Взаємини цих двох народів завжди були об'єктом маніпуляцій з боку владних структур Відня, польських політичних рухів і в деякі періоди – активного втручання Росії. Саме тому неупереджений підхід до цієї проблеми має передбачати розгляд українсько-єврейських взаємин у контексті всього комплексу чинників тих вибухових процесів, що спалахнули на багатостраждальній землі Галичини на початку XX століття.

Починаючи з 1867 р., Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії. Згідно з адміністративно-територіальним поділом вона уособлювала одну з так званих «коронних земель», що займала площу 78.495 кв.км з центром у Львові. За переписом 1900 року в імперії нараховувалось 1.224.896 євреїв. У Галичині мешкало 66,24% всього еврейського населення Австро-Угорщини. У Західній Галичині євреї складали 7,71% від загальної кількості населення, у Східній– 12,75%[1]. В той же час українці репрезентували 42% населення Галичини[2].

У селах і містах Галичини співвідношення українського і єврейського населення характеризувалось значними відмінностями. Найбільш значний прошарок євреїв проживав у містах. У 9 містах Галичини євреї складали половину від загальної кількості жителів, у 12 – більш як одну третину і в 11 – чверть. Загалом у містах та містечках мешкав 71% єврейського населення Галичини. У Львові, наприклад, у 1900 р. на євреїв припадало 28% від загальної кількості городян, на українців – тільки 9%[3]. Дещо меншою була питома вага міських жителів серед євреїв Східної Галичини – 60%[4]. За даними на 1910 р. 36,6% євреїв Східної Галичини мешкало у селах. Після Закарпаття це була друга єврейська діаспора у світі, в якій євреї у такій значній кількості були зайняті у сільськогосподарському виробництві. Згідно з статистикою 1900 р., у сільському господарстві і лісництві працювало 116.096 галицьких євреїв[5]. Їм належало 10,34% з 2.916.630 га поміщицьких землеволодінь. Із загальної кількості 3.474 помість євреям належало 562. Середня величина єврейських землеволодінь складала 377 га[6]. З-поміж великих землеволодінь (більш як 5.000 га) число єврейських було незначним. Загалом євреї-аграрії репрезентували 17,7% продуктивного єврейського населення Галичини[7]. Водночас слід зазначити, що серед євреїв – сільскогосподарських виробників мала місце значна соціально-майнова диференціація. Більшість господарів володіли дрібними ділянками землі – 2,5-3 га і ледь зводили кінці з кінцями. Недарма І.Франко писав, що «переважна більшість євреїв в нашій землі навіть бідніша та нещасливіша за наших селян»[8].

© Погребинська І., 1999.

Серед українського населення Східної Галичини селяни відчутно переважали. І навпаки, на долю українців припадало лише 15% у структурі міського населення. 80% українців, зайнятих у сільському господарстві, були безземельними або малоземельними. Серед малоземельних 42% господарств мали 1-2 га і лише 37% – 2-5 га. Водночас 47 поміщикам-українцям належало 44 тис. га землі[9]. Але останню цифру важко порівняти з землеволодіннями польських магнатів, яким належало 3,7 млн. га з 9,5 млн. га землі. В той же час 650 тис. селянських господарств мали лише 3 млн. га[10], а 1.650 тис. селянського населення взагалі не мали власної землі[11]. З роками процес обезземелення селян набирав сили. За офіційними статистичними даними в Галичині у 1900-1910 рр. щороку продавалось 2,5–3 тис. селянських господарств[12]. Такий розподіл земельної власності був лише одним з проявів політичного і економічного домінування польської аристократії в Галичині.

За рівнем розвитку промисловості Східна Галичина була одним з найбільш відсталих регіонів Австро-Угорщини. Розвиток промисловості у східногалицьких землях мав ознаки, характерні для колоніально залежних країн. Найбільш розвинутими галузями промисловості були легка, харчова, нафтодобувна, деревообробна, озокеритна. У 1910 р. у Східній Галичині існувало близько 600 промислових закладів, на яких працювало приблизно 40 тис. робітників[13]. Робочий день на підприємствах Галичини на початку XX століття тривав, як правило, по 12 і більше годин. На дрібних підприємствах він доходив до 16 і більше годин[14]. При цьому робітники Галичини одержували найнижчу заробітню платню в Австро-Угорщині[15].

Як в абсолютному, так і в процентному відношенні євреї складали значну частину робітників промисловості Галичини – 28,7%. Відповідний показник для Західної Галичини складав тільки 21%, для Східної Галичини – 38,7%[16]. Євреї складали значну частину працюючих у харчовій, нафтодобувній та озокеритній промисловості. Навпаки, у таких галузях, як дерево- та металообробна промисловість, євреїв серед працюючих було в 5–6 разів менше, ніж українців та поляків. За деякими оцінками, національний склад робітників Східної Галичини у кінці XIX сторіччя був таким: поляків – 56%, євреїв – 24%, українців – 18%, німців і вірмен – 2%[17].Переважання поляків і євреїв над українцями за кількістю працюючих в промисловості, вочевидь, пов'язане з особливостями демографії, в першу чергу – з порівняно меншим відсотком українців в структурі міського населення.

Євреям Східної Галичини належали домінуючі позиції у торгівлі. Вони виступали вмілими посередниками між містом і селом, займали вагомі позиції у господарському житті регіону. Загалом у торговельно-посередницькій діяльності брало участь 34,5% єврейського населення Галичини[18]. На долю євреїв припадало 74% всіх торговців у Східній Галичині. Відсоток українців, залучених до торговельно-посередницької діяльності, не перевищував 0,7%[19]. Визнаючи значне поширення торговельної діяльності серед єврейського населення регіону, слід зазначити, що у переважній більшості випадків мова йшла про роздрібну торгівлю. Заробіток більшості торговців складав 3-5 гульденів на день і ледь-ледь забезпечував прожитковий мінімум[20].

На початку XX століття єврейським крамарям у Галичині довелося зіткнутися з потужною протидією як з боку активістів українського та польського національних рухів, так і з боку традиційно контрольованих поляками місцевих адміністративних органів. Поширювались заклики бойкотувати єврейські крамниці,

лідери українського національного руху закликали українців відкривати власні крамниці, приватні і кооперативні. У 1913 р. діяла Українська споживча кооперація, яка об'єднувала 92 кооперативи, та організації «Народна торгівля». Деякі торгівельно-кооперативні організації, створені українцями, користувалися фінансовою підтримкою австрійського уряду. Слід відзначити, що у боротьбі за позиції у торгівельно-посередницькій діяльності активну участь брали і поляки, зокрема відоме об'єднання «Kolka rolnicze»[21]. Галицькі владні структури систематично створювали перепони для участі євреїв у таких прибуткових галузях торгівлі, як соляна та тютюнова. Внаслідок цього єврейські торговці опинялись в нерівних умовах із своїми християнськими конкурентами.

Загалом, характеризуючи економічну ситуацію у Галичині наприкінці XIX – на початку XX сторіччя, її можна визначити як таку, що невпинно погіршувалась. Переважна більшість як українського, так і єврейського населення існувала на межі бідності. Масовий характер мало безробіття. Важкі соціально-економічні умови породжували масову еміграцію як єврейського, так і українського населення з Галичини[22]. Якими б вражаючими не видавались цифри еміграції, все ж цей шлях обирала істотно менша частина населення Галичини. Переважна більшість шукала вихід із становища у боротьбі на батьківській землі. Відображенням такої боротьби було бурхливе політичне життя галицького суспільства на початку XX сторіччя. В цей час сформувались і діяли десятки політичних партій, що віддзеркалювало політичну структурованість суспільства. Більшість політичних сил групувалась за національною ознакою.

Єврейське населення Східної Галичини характеризувалося високим ступенем політичної активності. На початку XX сторіччя тут діяли шість партій, головна відмінність між якими полягала у ставленні до повернення на історичну батьківщину. Палестинофіли були представлені партіями «Загальних сіоністів», «Мізрахі» та «Єврейською соціал-демократичною партією Поалей-Ціон». Поруч з ними існували дві партії, що сподівались вирішити єврейське питання в галузі – Бунд та Єврейська соціал-демократична партія (ЄСДП). Традиціоналісти, що виступали на захист єврейської релігії та традицій, об'єднувались у партію «Агудас Ісраель». Усі єврейські партії виступали захисниками національно-персональної автономії (тобто об'єднання представників єврейської нації не за територіальною ознакою, а внаслідок індивідуального союзу без врахування місця проживання), запорукою якої вважали гміну (кагал). «Загальні сіоністи» не виключали її віросповідного характеру, однак на перше місце висували національну ідею. Виключення віросповідних функцій з компетенції єврейських гмін вимагали соціал-демократи. Натомість «Мізрахі» та «Агудас Ісраель» вважали за необхідне задоволення релігійних потреб єврейського народу. Додатковими факторами для протистояння було ставлення до проблеми мови (ідиш, іврит) та характеру кагалів (світські, релігійні).

З-поміж політичних партій, що віддзеркалювали позиції різних верств українського населення Галичини, найбільш відомими були українська націонал-демократична, радикально-селянська, клерикально-консервативна та москвофільська партії. Якщо перші три з них при всій розбіжності своїх поглядів все ж таки відстоювали українську національну ідею, то «москвофіли» були провідниками російських імперських інтересів у Галичині.

Слід відзначити, що головним політичним опонентом українських політичних партій у Галичині були не євреї, а поляки. Політичні інтереси останніх відстоювали польська народна партія, шляхет-

сько-консервативна (т.зв. «подоляки»), польська націонал-демократична партія. Стосовно українців представники цих партій займали шовіністичну позицію[23].

Крім того, починаючи з 1905 р. у Галичині діяли 3 соціал-демократичні партії: польська, українська і єврейська. Остання, до речі, не визнавалась центральним правлінням австрійської соціал-демократії.

Взаємини політичних партій у Галичині були досить складними і мали непослідовний характер. Союзи і блоки звичайно виникали у ході передвиборчих кампаній та виборів до місцевого та загальноавстрійського парламенту. Єврейські партії час від часу змінювали свою орієнтацію, блокуючись в залежності від потреб поточного моменту то з польськими, то з українськими виборчими об'єднаннями. Останні, в свою чергу періодично змінювали своє ставлення до єврейського питання. Національні партії досить відверто демонстрували, що не мають ані постійних друзів, ані ворогів, а лише постійні інтереси. Слід зазначити, що виборчі кампанії у Австро-Угорщині кінця XIX – початку XX сторіччя відбувалися досить часто, а отже і політичні маневри партій постійно були у центрі уваги громадськості.

Наприкінці XIX ст. серед певних верств єврейської спільноти набрав сили рух за полонізацію евреїв. Ця позиція знайшла підтримку у частини польських політиків, які, розуміючи значення єврейських голосів, навіть згоджувалися виділити для своїх «асимільованих братів» депутатські мандати. Прибічником польської асиміляції було товариство «Przymierze Braci». Після певних коливань польськими патріотами визнали себе конституціоналісти-просвітники на чолі з Емілем Биком. В подяку за зміну орієнтирів польські політики допомогли Бику перемогти на виборах 1891 р. до рейхсрату.

Після запровадження загального виборчого права в Австрії виникло питання про утворення національних виборчих курій. В цей час асимілятори висловились проти утворення єврейської курії, вважаючи, що євреї мають голосувати у складі польської національної курії. Позиція асиміляторів зустріла осуд і з боку українських політичних партій і з боку єврейських національних рухів. Що до останніх, то починаючи з 90-х рр. XIX ст., рушійною силою політичних подій ставала ідея національного відродження, яка поступово кристалізувалася у політичну платформу єврейської національної автономії. Саме на цьому грунті виникла можливість для співробітництва українського та єврейського національних рухів, адже національно орієнтовані єврейські політики одразу ж перестали бути знаряддям шляхетницького панування. Відомі діячі українського національного руху вітали кожний промінь національного самоутвердження єврейства. Нова ситуація українсько-єврейських політичних взаємин в Галичині особливо яскраво проявилась у ході боротьби, що розгорнулася навколо прийняття нового виборчого закону 1905-1906 рр. На противагу асиміляторам і ортодоксам, сіоністи виступили з вимогою створення окремої виборчої курії. З підтримкою їх позиції виступив лідер українського парламентського клубу Романчук. Таким чином, з'явились перші ознаки об'єднання українців і євреїв в боротьбі за свої національні права. Слід відзначити, що українсько-єврейЛьські вимоги прийняття справедливого виборчого закону зустріли потужну протидію польського політичного клубу, якій користувався великим впливом. Запроваджене у 1907 р. загальне виборче право хоча і ліквідувало попередні привілеї великих землевласників, але зберегло привілеї національності.

Обрані до рейхсрату завдяки українсько-єврейській коаліції сіоністи утворили єврейську національну курію.У більшості загальних питань єврейські депутати виступали одностайно з українськими. Під час виборів у 1911 р. українцям вдалося зібрати 11,7% голосів, але депутатів вони провели тільки 29, тоді як поляки, маючи 14,83% голосів, обрали 80 депутатів. Успіх польських кандидатів певною мірою був обумовлений ефективною взаємопідтримкою «Польського кола» та єврейських релігійних, особливо хасидських общин.

У 1914 р. система виборів до Галицького сейму була реформована: українці мали право на 60 мандатів. Такі зміни віддзеркалювали зростаючий авторитет австрійських українців, здобуття українським національним рухом нових позицій у політичній сфері. В цей же час відбувалось подальше зближення кращих представників українського та єврейського національних рухів у Галичині. Показовим у цьому плані є висловлювання відомого теоретика сіонізму Н.Бірнбаума: «Серед всіх європейських народів тільки українці не брали участі у створенні великої всесвітньо-історичної брехні проти євреїв...В особі євреїв українці отримують сильного і незалежного товариша, який захищається від асиміляції, ворожої також для українців...товариша, якого вони справді потребують»[24]. Та невдовзі мирний розвиток національних відносин, як і всього економічного і політичного життя краю, був обірваний війною. Почався новий відлік часу в історії західноукраїнських земель і народів, що їх населяли.

---

[1] Еврейская энциклопедия. – «Терра», 1991. – Т. 6. – С. 98.

[2] *Buzek J.* Stosunki zawodowe i socyalne ludnosci w Galicyi wedlug wyznania narodowosci z 31 grudnia 1900 r. // Wiadomosci statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwiw, 1905. – T. XX.

[3] *Rozenfeld M.* Die polnische Judenfrage: Problem und Losung. – Vienna-Berlin, 1918. – S. 77.

[4] Ibid. – S. 77.

[5] *Buzek J.* Op.cit. – «Tablice».

[6] Еврейская энциклопедия. – Т. 6. – С. 100.

[7] Там само. – С. 99.

[8] Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії. – К., 1929. – С. 75.

[9] *Ястребов Н.* Галиция накануне войны 1914 г. – Петроград,1915. – С. 42.

[10] Podrecznik statystyki Galicji. – S. 160.

[11] Громадський голос. – 1905, 13 квітня.

[12] Podrecznik statystyki Galicji. – S. 160.

[13] Op. cit. – S. 216–217.

[14] *Najdus W.* Szkice z historii Galicji. – Warszawa, 1958. – S. 194-195.

[15] *Воблый К.* Производительные силы Галиции. – К., 1915. – С. 28.

[16] Еврейская энциклопедия. – Т. 6. – С. 100.

[17] *Кравець М.* До питання про Русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XX ст. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип. 2. – С. 124.

[18] Himka J.-P. Ukrainian-Jewish Antogonizm in Galicia // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1990. – P. 115.

[19] Op.cit. – P. 115.

[20] *Zetterbaum M.* «Klassengegensatze bei den Juden»// Neue Zeit, 1893. – N11. – S. 41.

[21] *Tenenbaum J.* Galitsye, mayn alte heym // Dos poylische yidntum, 87. – Buenos Aires, 1952. – P. 82.

[22] Див.: *Погребинська І., Гон М.* Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці. – Київ, 1997. – С. 13.

[23] *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1848-1906. – Krakow, 1907. – S. 228.

[24] Див.: *Дашкевич Я.* Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIIX ст.) // Український історичний журнал, 1990. – № 10. – С. 69.

Подольський А.
(Україна)

Місце єврейської освіти в полікультурному просторі України

Наприкінці XX століття, здобувши незалежність, Україна стала повноправним учасником світового політичного процесу. Сьогодні молода українська держава прагне увійти до європейського та світового співтовариства, просувається на шляху до економічної та культурної інтеграції з країнами Європи. Як і багато інших країн європейського континенту, Україна є поліетнічною державою. Цей незаперечний факт визначає сьогодні для України шляхи політичного і культурного розвитку.

Цих шляхів повинно бути, принаймі, два (такі тенденції та їх практичне втілення мають місце в українському соціумі – А.П.); перший – розвиток української культури, другий – відродження і розвиток культур етнічних спільнот, що населяють українські терени, підтримка культурної різноманітності на поліетнічному грунті, та, нарешті, сприяння міжкультурному розумінню[1].

До речі тільки такий підхід, а саме полікультурність суспільства, повага до прагнення кожної нації зберегти свої культурні особливості, – є перепусткою до європейського «спільного дому»[2].

Етнополітика сучасної України переживає сьогодні період становлення: формуються міжнаціональні взаємини, взаємини між державою та етнічними спільнотами, серед багатьох проблем цього процесу, на мою думку, можна виділити, як пріоритетну, проблему збереження етнічної ідентичності: шлях збереження національної культури в умовах життя у діаспорі це передусім, розвиток національної освіти; етнічні спільноти України мають дбати про розвиток власної освіти, а держава повинна забезпечити умови для такого розвитку. Полікультурна освіта в Україні потрібна не тільки представникам різних етносів, але й українській культурі, тому що полікультурність взагалі сприятиме збагаченню української культури та взаємовпливу культур, що важко переоцінити.

Складовою частиною поліетнічного полікультурного простору України є культура єврейського народу. Історичні долі українців та євреїв склалися так, що ці два народи жили протягом щонайменше тисячі років, поряд на одній землі, на українських етнічних теренах. Внаслідок цього історія та культура українського єврейства стали інтегральною частиною історії і культури України. Багато спільного було в історії двох етносів. Як українці, так і євреї були тривалий час власної історії недержавними народами (євреї, розпорошені по всьому світові; до того ще й були нетериторіальним народом). Саме в таких умовах українські євреї зуміли зберегти мову, власні національні традиції, звичаї та фактично глибоко релігійний спосіб життя. На українських землях протягом середніх віків та нового часу євреї збудували видатні пам'ятники матеріальної єврейської культури: синагоги, навчальні заклади, лікарні,

© Подольський А., 1999.

цвинтарі тощо, створили класичну єврейську літературу на мові ідиш, розвинули видавничу діяльність, займались благодійництвом; підтримували різні форми єврейської освіти і мистецтва; брали участь в політичній діяльності, створювали підвалини єврейського національного руху. Саме на українських землях з'явився один з головних напрямів [чи найголовніший сьогодні в іудаїзмі – *А.П.*] єврейської релігії – хасидизм. Все це є не тільки складовою культури єврейського народу, але й частиною української культури.

Протягом століть визначним фактором, що сприяв збереженню етнічної ідентичності євреїв України, їхнього їдишкайт [тобто національної самосвідомості – *А.П.*] була освіта, яка, звісно, будувалася на чотирьохтисячолітній єврейській традиції. Єврейська освіта, що починалася змалечку і тривала до смерті і вдома і в синагозі, була формуванням відчуття приналежності до народу і вже потім передачею знання[3]. Наріжним каменем єврейської освіти були «святі книги» («сіфрей – ха – кодеш») ТаНаХу (передусім Тора, а також Невіїм та Кетувім – Закон, Пророки та Писання), згодом складовою частиною освіти та виховання стало усне вчення, твори єврейських мудреців («хохамім») – Талмуд. Система єврейської освіти почала формуватись ще у стародавні часи, в V столітті до н.е., коли Юдея перебувала під владою Перської держави, саме тоді Тора (Закон) стала для єврейського етносу своєрідним громадянським етосом життя. Проте найбільшого розвитку освіта набула в період, коли стародавні євреї знаходились під владою еллінізму, під впливом грецької культури. Час перебування євреїв у тенетах елліністичної цивілізації був, як на мене, найважчим випробуванням для єврейської культури, тому що саме в цей історичний період уперше в єврейській історії виникло питання: чи можна залишатись євреєм, одночасно вивчаючи та проникаючи в іншу неєврейську культуру? [Гаскала, єврейське просвітництво у XVIII ст. вже в іншому історичному вимірі підняло, фактично, теж саме питання. – *А.П.*] епоха античності, еллінізму були, в цілому, важким випробуванням для євреїв, коли народ стояв перед вибором асиміляції в бік привабливої грецької культури, та збереженням етнічної ідентичності. Тоді єврейські цінності (в першу чергу монотеїзм проти високої політеїстичної грецької філософії) перемогли і етнічна ідентичність була збережена. Одним з кардинальних чинників, що забезпечили цю перемогу була єврейська освіта. З тих давніх часів принципи єврейської осівти, передусім висока моральність, глибока людяність, залишились незмінними.

Протягом середньовіччя та Нового часу єврейська освіта на українських землях, незважаючи на метрополію Річі Посполитої, Росії чи Австрійської імперії, залишалася незмінно традиційною. Життя єврейського хлопчика складалося з вивчення: «... в 5 років – Тора, в 10 років – Мішна, в 13-15 років – Талмуд...»[4]. Один хасидський раббі [вчитель – *А.П.*] XIX ст. підкреслював: «Якщо цар розумів, яку користь має змогу принести єврей, що вивчив Тору, він в такому разі біля кожного єврея наказав би поставити козака з шаблею, щоб той пильнував за євреєм і весь час повторював: «Вчи Тору, вчи Тору». Наприкінці XIX ст. на Поділлі, Волині, на території Київської губернії, на Півдні існувало біля 25 тисяч хедерів (єврейських початкових шкіл – А.П.), 97 % українських євреїв рідною мовою визнавали мову ідиш[6].

Досить поширена думка серед дослідників юдаїки, єврейської історії, що євреї пройняті партикуляризмом, вони відокремлюють себе китайським муром від оточуючих, інші навпаки вбачають історичну помилку єврейства в тому, що воно надто глибоко інтегрувалося до інших

культур[7]. Безумовно обидва ці підходи мають фактичне підгрунтя: в історії євреїв мала місце як замкненість від оточуючого середовища – так само й інтеграція до неєврейського соціуму. Проте, головні засади єврейської освіти мали не тільки суто національний зміст, який був цілком обумовлений метою збереження етносу, але й загальнолюдський зміст, що збагатив культурну спадщину народів, історичні шляхи котрих перетинались з єврейським народом. До загальнолюдського змісту єврейської освіти, в першу чергу, відносяться моральні норми та імперативи, вироблені єврейською цивілізацією. Відомий єврейский законоучитель епохи Другого Храму (1 ст. до н.е.), засновник цілого напряму, школу в єврейській стародавнього часу Гілель на запитання неєврея – в чому саме суть Тори лапідарно відповів: «Не роби ближньому своєму того, чого не робив би собі. Решта – коментарі. Іди та вчись!»[8].

Недарма найвидатніший історик єврейського народу Генріх Ґрець у передмові до своєї багатотомної праці зазначав, що два народи зробили найвагоміший внесок до скарбниці людської цивілізації, – це греки та євреї. Перші принесли у світ естетику, а другі етику, норми поведінки людей, принесли у світ мораль і духовність[9].

Для єврейської освітньої традиції характерною рисою завжди була тенденція доя поєднання в освіті національнорелігійного і загальнолюдського. Ця тенденція була започаткована в середньовіччі, в сефардійській, іспано-єврейській культурі, зокрема видатним єврейським філософом Рамбамом (XII ст.)[10]. Незважаючи на партикуляризм, який мав місце з боку євреїв, відбувався взаємовплив єврейської культури, євреї, безумовно, зробили певний, на мою думку, вагомий внесок в розвиток Європи, так само, як і європейська культура залишила відбиток на єврейському обличчі. Євреї йшли на інтеграцію до європейського Соціуму, але спираючись на власну культуру. Це був єдиний вихід в умовах життя на вигнанні, у діаспорі. Саме в таких умовах єврейська освіта виявляє свою спрямованість на збереження народу, його традиції, способу життя. Ця риса повинна зберігатися і сьогодні[11].

Водночас, життя у діаспорі спонукало єврейську освіту висувати як обов'язкову вимогу – повагу до народу, серед якого живеш. Проте, інколи бажання бути схожим на оточуюче середовище (це бажання європейських євреїв було цілком зрозумілим з багатьох причин – А.П.) було занадто великим і сприяло асиміляції. Так було, скажімо, у XIX ст., коли прихильники Гаскали намагалися позбутися культури, яку народ зберігав, як засіб самозбереження протягом II тисячоліть. Так чи інакше, на теренах Європи у XIX-XX ст. єврейська освіта існувала і продовжує існувати саме у вигляді поєднання національного і загальнолюдського. Цей факт спростовує теорії істориків і філософів XX ст. (С. Хантінгтона, А. Тойнбі інших) щодо «застиглості єврейської спільноти, нездатності євреїв до розвитку, їх замкненості, відсутності, впливу євреїв на європейську історію, що буцім-то для них «західна цивілізація» була закрита[12]. історичний розвиток єврейського народу, європейської культури демонструє нам діаметрально протилежне явище – євреї були одним з співтворців цивілізації Заходу, вони стали невід'ємним чинником європейського соціуму[13].

Єврейська освітня традиція, її принципи, шляхи розвитку на українських землях були саме такими, як і в інших регіонах європейського континенту, де були єврейські громади, де вирувало єврейське життя. Проте, це витвір російського царату, – «смуга осілості», яка проходила по українських територіях, по місцях компактного проживання євреїв,

безумовно, зробила свій відбиток на розвиток єврейської освіти, надала їй замкнений характер. На початку XX ст. на українських землях під впливом русифікації з одного боку, бажанням значної частини єврейської інтелігенції пристосуватись до умов життя, протистояти антисемітизму з другого боку, – відбувались повільні процеси асиміляції євреїв. Які виражалися, в першу чергу, в мовній асиміляції.

Цим процесам протистояла єврейська інтелектуальна еліта, яка знаходилась на позиціях збереження мови, культури, єврейської національної освіти. Вона була представлена, передусім, видатними єврейськими письменниками, вченими, для яких Україна була рідною землею. Які своєю літературною політичною, науковою діяльністю принесли славу і єврейському народу і Україні. Мова іде, передусім про Хаїма Бяліка, Ахад Гама, Шимона Дубнова, Зеєва Жаботинського, Шолом-Алейхема, Шауля Черняхівського, Шмуеля Агнона. На початку XX ст. вони вступили на захист єврейської культури, єврейської освіти на українських землях. Фундатор сучасної єврейської літератури на мові іврит Х.Бялік писав, що: «Мова – це наша душа... Єврей, який користується чужою мовою, який зна-йомиться з єврейською культурою шляхом перекладу, схожий на сина, який цілує мати через хустку...»[14].

На початку століття, аналізуючи стан російського [читай: фактично українського – *А.П.*] єврейства, видатний діяч єврейського національного руху, літератор, перекладач Зеєв Жаботинський вимагав: «...відкрити перед підростаючим поколінням усе те велике і красиве, що є в єврейській скарбниці, ввести до неї, провести по всіх її кутках, розтлумачити цінність кожної перлини, навчити цінувати її і пишатися нею. Красі, що приваблює ззовні, треба протиставити власну красу, щоб не випускати на вулицю життя санкюлотів, переконаних у злиденності влаасного народу і шукаючих порятунку будь – де. Заглиблення у національні цінності єврейства повинно стати головним ... елементом єврейського виховання... Це необхідно для того, щоб утримати на єврейській ниві її орачів, що розбігаються, щоб єврейська маса не лишилася без провідників, єврейська справа – без робітників, «Народ Книги» – страшна іронія долі – без інтелігенції»[15].

Після історичних подій 1917-1921 років, українськиї національно-визвольних змагань, що закінчилися поразкою, на землях Східної України остаточно було встановлено радянську владу, а західноукраїнські землі потрапили під контроль буржуазно-демократичних країн Східної Європи, передусім Галичина і Волинь були віддані Польщі. Таким чином в міжвоєнний період (1918-1939 рр.) Україна, вже в котре в своїй історії опинилася під владою різних держав, в одній з яких було встановлено одіозний тоталітарний режим. Вочевидь, що в такій історичній, етнополітичній ситуації, яка склалася на Україні в 1920-1930 рр., становище єврейського населення, розвиток єврейської освіти, національний спосіб життя піддавались змінам.

На західноукраїнських теренах, передусім на Галичині (де мешкало більше, ніж півмільйона євреїв[16]), незважаючи на антисемітську політику польського уряду, вирувало єврейське культурне і навіть політичне життя (на Західній Україні діяли єврейські політичні партії різного спрямування: соціалістичні, сіоністські, релігійні, Бунд, які боролися за політичні права єврейської спільноти). Єврейська освітня традиція на Західній Україні в міжвоєнний період зберіглася і певною мірою розвивалася. У Львові, Станіславі, Тернополі в інших містах існували різні типи навчальних єврейських закладів як релігійні так і секулярні. Були поширені школи системи «Тарбут»

(«Культура» з івриту), школи тільки для дівчат «Бейт – Яаков» («Дом Яакова» з івриту)[17]; приміром у Тернополі діяла світська єврейська школа, заснована у XIX ст. представником Гаскали Йосипом Перлом[18].

Про цю школу є сенс написати більш докладно, тому що проблеми, які стояли перед єврейськими школами такого типу, залишаються актуальними для сучасної єврейської освіти в Україні. Школа Й.Перла на початку XIX ст. була першим в Східній Європі навчальним закладом, який був синтезом європейської та єврейської традиції. За це Й.Перла було піддано «Херему» (анафемі), а російський та австрійський уряди нагородили його орденами. Школа проіснувала до 1939 року[19]. У 1930-ті роки школу було реорганізованоза зразком польських навчальних державних установ – було введене спільне навчання хлопців і дівчат (у 1936–1937 рр. школа нараховувала 378 учнів[20]), серед предметів були польська мова, українська мова, історія, географія, природознавство, креслення, співи. Школа практично втратила всю програму з юдаїки, залишилось дві години релігії на тиждень в кожному класі. Головним джерелом фінансування школи Й. Перла були субсидії магістрата м. Тернополя та держави – 2/3 від усіх витрат. Також школа мала приватні внески та невеличкий доход від виплат за податки від кошерного м'яса[21].

У найважливішому пункті нового Статуту навчального закладу Йосипа Перла – п. 3 зазначається: «Школа має завдання виховувати і навчати дітей у шкільному віці. Школу визначено для дітей чоловічої та жіночої статі Мойсеєвого віросповідання, польської національності [?! – *А.П.*]. за погодженністю з фондом [Фонд Йосипа Перла – приватна організація, створена для підтримки школи – *А.П.*] школа може також приймати дітей-християн ... Індивідуальне завдання школи: школа призначена для молоді Мойсеєвого визнання і її завдання – реалізувати виховні та дидактичні цілі які передбачає закон від 11.03.32 р. щодо загальних (народних) шкіл з тими поправками, які призначаються для ортодоксальних дітей і дають їм можливість святкувати суботу»[22]. Проте у 30-х роках вчителі школи, фонд Й.Перла, незважаючи на державну польську політику в царині освіти, вели легітимну, активну боротьбу в напрямку реформи школи, щоб вона виконувала завдання, що стоять перед євреями Тернополя, з метою наповнення її єврейським змістом та перебудови на основі єврейської культури. Такий навчальний заклад, як школа Й.Перла у Тернополі, був складовою частиною різноманітної, але системи єврейської освіти на Західній Україні.

Щодо цих різноманітних єврейських шкіл на західноукраїнських землях у 1920-30-і роки, то вони були складовою частиною єврейської шкільної системи Польщі, яка існувала і бурхливо розвивалася [фактично процвітала – *А.П.*] в міжвоєнний період. Палітра цієї шкільної системи була відображенням всієї різнобарвності релігійного та політичного життя польського єврейства (у тому числі галичанських євреїв) у 1918 – 1939 рр. Ця єврейська шкільна система включала до себе три сектори: релігійний, світський та польський. У релігійному секторі були такі типи шкіл: Бейт – Яаков, Явне (школа партії Мізрахі), Общинні школи, приватні хедери. У світському – школи з з вивченням предметів на мові їдиш, які знаходились під опікунством Центральної Ідишистської Шкільної Організації (ЦШІО, заснована у 1921 р.), школи системи «Тарбут», а також «Шалкулт» (культурні школи – з їдиш). Нарешті, у польському секторі були польсько-івритські гімназії, державні народні школи та польські приватні гімназії[23] у всіх цих єврейських навчальних закладах різних

типів та різних політичних спрямувань у міжвоєнний період навчалося не менше ніж 600 тисяч єврейських дітей[24], близько третини з яких припадало на долю Галичини.

Безумовно, всі ці школи були різними за формою, часто – густо за змістом, за партійним спрямуванням, тощо. Проте було щось надто важливе, що міцно об'єднувало ці єврейські навчальні заклади. В статті Ш. Мендельсона у журналі «Цукунфт» (березень 1946 р.) відзначалося, що всі типи шкіл «виникли і жили під знаком боротьби проти асиміляції .... Всі на своїх прапорах написали – не асиміляція, а виживання і національна творчість»[25]. Для єврейських шкільних діячів та батьків в усіх таборах школа була якраз тим, чим були хедери та єшиви для попередніх поколінь – головним форпостом єврейства, національного пробудження. Тому всі громадські рухи у Польщі утримували свої школи, як частину загальної боротьби за закріплення єврейського життя, так як вони розуміли цю боротьбу. Ще раз хочу підкреслити, так як західноукраїнські землі (Галичина, Волинь) в цей історичний період входили до складу Польщі, єврейські громади цих українських теренів жили у тій етнополітичній та етнокультурній ситуації, в якій перебувало польське єврейство, в тому числі й у царині освіти.

Зовсім по-іншому розвивалися у міжвоєнний період єврейське та національна єврейська освіта на землях Східної України, яка опинилась під владою СРСР. Якщо відразу виділити головну відмінність в порівнянні з Галичиною, то цією головною відмінністю буде, на жаль, асиміляція більшої частини східноукраїнського єврейства у 1920 – 1930-і роки, яку цілеспрямовано проводив більшовицький режим в Радянській Україні та, звісно, не тільки по відношенню до євреїв. Проте, зрозуміло, не все було так однозначно і мали місце свої особливості. На східних землях України в міжвоєнний період була досить значна кількість єврейського населення, яка в більшості випадків була зосереджена компактно, а не дисперсно (цей факт пояснюється тим, що під радянською владою опинилися території колишньої «смуги осідлості», що існувала в Російській імперії). За даними переписів 1920-30-х років на східноукраїнських землях мешкало 1 млн. 600 тисяч євреїв[26].

Відомий факт, що сталінський уряд в той період у сфері освіти і культури проводив політику радянизації щодо всіх етнічних спільнот, у тому числі й до євреїв. Політичне і релігійне єврейське життя було зведено на нівець фактично наприкінці 1920-х років. Такої палітри єврейських політичних, релігійних громадських партій, організацій, рухів, які мали місце на західноукраїнських теренах в Радянській Україні не було (окрім, скажімо, «євсекції» при ВКП/б), яка допомагала тоталітарному режимові руйнувати єврейський традиційний спосіб життя. Вже на початку 1920-х років мова іврит була заборонена владою, були закриті івритські гімназії, припинено видавничу діяльність на мові іврит тощо. Відбувався повільний наступ на релігійну єврейську освіту. Проте до кінця 1920-х – початку 1930-х років, в багатьох місцях, особливо у містечках, діяли хедери – єврейські школи, де навчання проводилося в світлі канонів іудаїзму. В них навчалося в цей період понад 35 тисяч єврейських дітей віком 8–14 років[27], але хедери проіснували дуже короткий час.

Однак радянським – українським євреям більшовицький режим залишив мову ідиш та можливість розвитку освіти і культури на цій мові, але, зрозуміло, під тотальним контролем, в однозначно визначених релігійних рамках. Це було складовою частиною ленінсько-сталінської національної політики, а також полі-

тики коренізації, за якою всі етноси СРСР повинні були засвоїти принципи та переваги соціалістичного способу життя на рідних їм мовах. Радянська єврейська освіта проіснувала на більшості етнічних земель України до кінця тридцятих років, фактично до початку другої світової війни, її змістом було – здійснення викладання мови ідиш, викладання мовою ідиш загальноосвітніх предметів та вивчення визначених як «прийняті» для соціалістичного виховання творів письменників, що писали мовою ідиш.

У 1929 році в Східній Україні функціонувало 486 шкіл, а в 1930 – 565, де навчання проводилося єврейською мовою[28]. В подальшому кількість єврейських шкіл невпинно зменшувалась. Водночас єврейські діти навчались у змішаних школах – українсько-єврейських, російсько-єврейських; україно-німецько-єврейських, єврейсько-польській[29]. Це були, безперечно, особливості єврейської освіти на Україні. Щодо змісту навчання в цих їдишистських навчальних закладах, то слід визначити, що це були не тільки принципи соціалістичного реалізму на єврейській мові, але хоч зовсім недостатньо і приховано, діти в цих школах мали змогу вивчати єврейську традицію, культуру, історію. У 1930-і роки саме на Східній Україні зформувався один з феноменів єврейської культури – радянська їдишистська література.

Проте, ці єврейські школи не можна навіть порівняти зі школами на мові їдиш, які існували в цей саме період в Польській Україні. Доречі, вони створювались представниками єврейських соціалістичних партій. Бунду, була, навіть, утворена консолідуюча організація для цих шкіл – Центральна їдишистська Шкільна Організація (ЦЇШО). Соціалістичний, інтернаціональний характер шкіл ЦЇШО не перебував у жодній суперечності з їхньою національною функцією. Це досягалося тим, що уроки проводилися що єврейська література, єврейська історія займали почесне місце у навчальному плані. «Школа ЦЇШО не була і не хотіла бути звичайною школою «на ідиш», вона хотіла бути єврейською школою з національним змістом і фарбою»[30].

На відміну від Галичини та Волині, школи на ідиш в Радянській Україні знаходились під жорстоким контролем. Влада свідомо створила умови для закриття єврейських шкіл наприкінці тридцятих років. Єврейські батьки самі робили вибір для своєї дитини між єврейською та російською школами, вибір на користь останньої, тому що пануючою мовою на теренах СРСР була російська. Серед євреїв посилились асиміляційні настрої, прагнення до змішаних шлюбів тощо. Але незважаючи на всі ці фактори, ми можемо стверджувати, що до другої світової війни українське єврейство, попри всі негаразди, мало свою власну національну освіту, єврейські освітні традиції.

Після Голокосту, після закінчення війни всі етнічні українські землі були об'єднані під владою Радянського Союзу. Єврейська спільнота України внаслідок нацистського тотального геноциду була майже знищена, але ті, хто залишився і повернувся з евакуації, мріяли поновити єврейське життя, національну освіту. Однак хвиля небаченого державного антисемітизму кінця 1940-х – початку 1950-х років, криваві репресії проти діячів єврейської культури поставили табу на розвиток юдаїки в Україні на 40 років. Єврейська освітня традиція (як їдишистська, не кажучи вже про івритську та релігійну) була зруйнована та перервана. Декілька поколінь українських євреїв виросли повністю асимільованими, втратили єврейську самоідентифікацію.

Тільки в кінці 1980-х – на початку 1990-х років, фактично з набуттям Україною державної незалежності, коли вона стала рівноцінним суб'єктом міжнародно-

го права, єврейство України отримало можливість відродження єврейської культури, побудови системи єврейської освіти в Україні. З самого початку цього процесу все обмежувалося вивченням мови, причому івриту, а не ідиш. Це цілком зрозуміло: українські євреї нарешті отримали можливість відновити зв'язок з історичною батьківщиною єврейського народу – державою Ізраїль. Орієнтація на Ізраїль – це характерна риса початкового етапу розвитку єврейської освіти в Україні. Проте з'явились перші недільні школи в Україні, де вивчали мову ідиш, що також було повністю справедливим та зрозумілим, ідиш – це мова наших батьків, мова ашкеназійського, східноєвропейського єврейства. Викладання мови іврит, ТаНаХа, єврейських традицій вели ентузіасти, що нерідко вчили тому, що самі встигли вивчити вчора[31]. Це був період аматорів, «лікнепу». Він зіграв свою позитивну роль.

Ситуація в царині єврейської освіти в Україні в останні роки відчутно посунулася в бік професіоналізації. Це закономірний процес. Сьогодні вже є достатня кількість викладачів, педагогів з юдаїки, котрі отримали вже спеціальну єврейську освіту в університетах Ізраїлю, в Міжнародному Соломоновому університеті в Києві, в різних спеціалізованих коледжах Ізраїлю та України. На сучасний момент в Україні 15 денних єврейських шкіл, 65 – недільних, 11 дитячих садків32. Нині приблизно кожна третя єврейська дитина має можливість одержати єврейську освіту[33]. Визначилось і коло єврейських дисциплін: іврит, ідиш, традиція, історія, література. По суті, створення єврейської освіти як системи лише починається.

На мій погляд, сьогодні проблема єврейської освіти в Україні повинна розглядатись у двох напрямах:

– зміст і форми єврейської освіти в Україні, освітянської діяльності євреїв в Україні;

– місце єврейської освіти в духовному просторі полікультурної України. Головні аспекти першого напряму:

– співвідношення, співіснування, розбіжності релігійної та світської єврейської освіти в сучасній Україні;

– мовні проблеми, мова як головний фактор культурно-національної автономії, протиріччя між прихильниками івриту та ідишу, вивчення і дослідження єврейських мов.

Надзвичайно нагальною потребою для розвитку світської єврейської освіти в Україні сьогодні є створення власних навчальних програм, навчальних підручників та посібників з циклу єврейських дисциплін. В певний період (період аматорський) розвитку єврейської освіти в Україні національна література, передусім з Ізраїлю, а також з Росії, відіграла свою досить значну позитивну роль у процесі становлення єврейської освіти в Україні. Проте вона не враховує специфіки України, її історичного розвитку, культурної спадщини, не бере до уваги проблеми українсько-єврейських взаємин, не розкриває взаємовпливу єврейської та української культури.

Щодо другого напряму проблеми, то тут слід відзначити важливість інтеграції єврейської освіти в полікультурний простір України. Історія і культура євреїв України є невід'ємною частиною культурної спадщини України. На жаль, поки що в українських шкільних підручниках (та й у вузівських) єврейську проблематику належним чином не представлено. Єврейські сюжети, які, на мою думку, повинні бути присутні в підручниках історії, літератури, географії, народознавства тільки формуватимуть позитивне враження про співіснування двох народів, будуть руйнувати негативні етнічні стереотипи та сприятимуть толерантному міжкультурному взаєморозумінню.

І нарешті, головне завдання єврейської освіти в Україні, на мою думку, по-

лягає у формуванні людини з чіткою самоідентифікацією; людини, яка здатна не втратити національну культуру в умовах діаспори; не «українця Мойсеєва віросповідання», а єврея, громадянина України.

---

[1] Multiculturalism. Promoting Inter Cultural Understanding. – Materials of International Conference. – Toronto – Kiev. – 1997.

[2] Матеріали міжнародного семінару під егідою Ради Європи «Викладання ІІІоа». – Вересень 1996.

[3] Див.: *Феллер М.* Єврейська освітня традиція і єврейська освіта України // Євреї в Україні: історія, культура, традиції: Збірник наукових праць. – К., 1997. – С. 243.

[4] Законы еврейской жизни и Российская империя. Фотоальбом.- М., 1994.

[5] Там само.

[6] Там само.

[7] *Лурье С.* Антисемитизм в древнем мире. Попытки объяснения его в науке и его причины. – Петроград, 1922.

[8] *Дубнов Ш.* Краткая история евреев. – Ужгород, 1990.

[9] *Грец Г.* История евреев с древнейших времен. – Одесса, 1910. – Т. 1. – С. 15.

[10] Див.: *Рамбам.* «Море Невухім».

[11] *Подольський А.* Вивчення історії євреїв в полікультурному контексті України. З виступу на науково-практичній конференції «Полікультурна освіта в Україні».

[12] Див.: *Парахонський Б.* Феномен світового єврейства. Політичний зріз нації.

[13] Політика і час. – 1998. – № 5. – С. 35–45. Див.: *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992.

[14] *Бялик Х.Н.* Евреи и иврит // Панорама Израиля. – № 275–276. – 1992. – С. 68–69.

[15] *Жаботинский З.* Избранное. – Иерусалим-СПб., 1992. – С. 25–26.

[16] Див.: *Меламед В.* Евреи Львова в XX веке. – Львов, 1994; *Хонигсман Я.* Катастрофа еврейства Западной Украины. – Львов, 1998.

[17] Там само.

Пронь Т.
(Україна)

Збереження етнічної ідентичності національних меншин півдня України: досвід 20-х років і сучасність

Загальновідомо, що Україна є поліетнічною державою, населення якої складається з української титульної етнонації та біля 115 національних меншин. Одним із її найбільш строкатих регіонів (щодо етнонаціонального складу населення) є Південь України, де здавна проживають представники біля 100 національностей.

Попри зазначений факт, саме у цьому регіоні сформувались багатовікові традиції і накопичено величезний досвід мирного співжиття і конструктивної спів праці різних етнонаціональних спільнот. Особливий науково-теоретичний і практичний інтерес становить розвиток міжетнічних відносин на Півдні України в 20-х – першій половині 30-х років, коли тут було створено загалом непогані для відродження й збереження самобутності та ідентичності не лише української етнонації, а й усіх національних меншин. При цьому – що є особливо важливим – вдалось уникнути загострення міжетнічних конфліктів і запобігти проявам відцентрових тенденцій. Все це вимагає ретельного вивчення історії Південної України і уважного ставлення до набутого тут досвіду збереження етнічної ідентичності національних меншин, частина якого може стати в нагоді для вирішення сучасних етнополітичних проблем.

Як відомо, на початку 20-х років в України, і зокрема в її південному регіоні, починається процес етнічного ренесансу, тобто процес відродження і розвитку мов і культур усіх етнонаціональних спільнот, що сприяло піднесенню їх етнічної самосвідомості і зміцненню етнічної ідентичності.

З метою управління цими процесами в Україні 1922 р. було створено Центральну Комісію у справах національних меншин. За місцем проживання цих меншин і зокрема на Півдні України, було сформовано відповідні окружні та районні комісії. Зазначені комісії мали право «законодавчих ініціатив» та брали участь у вирішенні практично всіх питань соціально-економічного та культурно-мовного життя національних меншин у республіці та в округах[1].

Необхідність і доцільність створення таких комісій була обумовлена багатьма чинниками, головними з яких, на наш погляд, були:

а) поліетнічний склад населення України;

б) компактний характер розселення національних меншин;

в) надзвичайна складність і суперечливість процесу етнічного ренесансу тощо.

Про це, зокрема, переконливо свідчить наведена нижче таблиця складу населення Одеської губернії та всіх її 5 округів.

Як видно з перепису населення 1926 року, переважну масу населення південних округів становили українці – 2315089

© Пронь Т., 1999.

Національний склад населення Одеської губернії в 1926 р.

Національність	Округи				
	Зінов'євська	Миколаївська	Одеська	Первомайська	Херсонська
Росіяни	68732	88084	200565	17275	64652
Українці	637586	304023	356286	578170	439024
Білоруси	1991	12798	3114	535	1489
Поляки	1694	2912	11574	678	4474
Болгари	91	5225	19411	7634	95
Німці	2476	30911	71410	1587	16820
Молдавани	23014	14075	16358	14769	451
Греки	36	157	3487		127
Євреї	32777	36696	170451		35509

чол. Серед найбільш численних національних меншин перше місце посідали росіяни – 439308 чол., друге – євреї, 275433 чол., третє – німці, 123204 чол., четверте – молдавани, 68694 чол., п'яте – болгари, 32456 чол., шосте – поляки, 21332 чол., сьоме – білоруси, 19927 чол., восьме – греки, 3807 чол., та ін.

При цьому представники етнонаціональних спільнот розселялись переважно компактно. Так у 1926 р. у Миколаївському окрузі, який вважався своєрідним центром Півдня України, нараховувалось 784 населених пункти. 473 з них населяли виключно українці, 50 – росіяни, 70 – німці, 6 – молдавани, 5 – білоруси, 6 – євреї, 8 – болгари, 2 – поляки. Крім того, нараховувалось 7 російсько-українських населених пунктів, 8 українсько-російських, 3 – українсько-німецьких, 4 німецько-українських, 2 – молдавсько-українських та ін. І лише 54 пункти за складом свого населення були поліетнічними[2].

Компактний характер розселення етнічних спільнот був притаманним й іншим південним округам Одеської губернії. Саме завдяки цій обставині більшості національних меншин вдалося зберегти власну культуру, мову, звичаї, традиції, етнічну самосвідомість та ідентичність. Цьому ж сприяло і створення національних районів та національних сільських рад. Так, лише у Миколаївському окрузі було створено німецький національний район та цілу низку сільських національних рад, зокрема 11 німецьких, 3 єврейських, 6 молдавських та 1 болгарська[3].

Показово, що тоді на Півдні України практикувалась тримовність: у місцевому діловодстві застосовувались національні мови; директивні матеріали район них органів готувались українською; звіти й інформація для округу подавались російською мовою. Передвиборчі кампанії там проводились трьома мовами; на рів ні округу – російською, на рівні району – українською, а в місцях компактного проживання національних меншин – їх рідними мовами.

Одним із важливих напрямків діяльності окружних і районних бюро національних меншин була культурно-просвітницька робота. Відзначимо, що викладання усіх предметів у національних школах тоді проводилося рідними мовами. У 1925 р. у Миколаївській окрузі

функціонувало 40 національних шкіл: 27 німецьких, 9 єврейських, 3 польських та 1 болгарська. Діяло також 27 хат-читалень і сільбудів, з них німецьких – 11, єврейських – 10, молдавських – 5, болгарських – 1. Існували і т. зв. «пункти ліквідації неписемності» (Лікнепи). Серед 21 лікнепу 14 було німецьких, 5 – єврейських та 2 – польських[4].

Однією з головних перешкод на шляху розвитку національних шкіл була нестача підручників рідною мовою та брак вчителів, які вільно володіли нею. З метою усунення цих недоліків у Харкові розпочалась підготовка вчителів для національних шкіл та друкування відповідних підручників, які видавались німецькою, єврейською, татарською, польською, вірменською, болгарською, грецькою, чеською, грузинською, естонською, молдавською, корейською та мовами інших національних меншин[5].

В 20-х роках на Півдні України існувало кілька національних театрів та клубів, видавалось чимало журналів і газет мовами національних меншин, що теж сприяло відродженню і збереженню етнічної ідентичності національних меншин[6].

Певний науковий інтерес викликає і тогочасний досвід ведення судових справ. У Миколаївській окрузі, наприклад, було дві національні судові камери: німецька та єврейська. Справи тут велися слідчими відповідних національностей і, зрозуміло, мовами національних меншин[7].

Отже, в 20-х – першій половині 30-х років в Україні, і зокрема в її південному регіоні були створені досить сприятливі умови і накопичено чималий досвід по відродженню, збереженню і розвитку етнічної самобутності та етнічної ідентичності усіх етнонаціональних спільнот.

Однак, в другій половині 30-х років за вказівками сталінського тоталітарного режиму процес етнічного ренесансу було брутально перервано: всі національні райони і сільради було знищено, національні школи, видавництва, театри і клуби зачинено тощо. А невдовзі розпочалась жорстка політика насильницької русифікації, спрямованої на руйнування етнічної самобутності й етнічної ідентичності як української етнонації, так і всіх національних меншин, за виключенням російської (русской). Наслідки тієї антидемократичної політики для всіх етнонаціональних спільнот (за єдиним зазначеним виключенням) були трагічними і не потребують коментарів.

Проте досвід 20-х – першої половини 30-х років не канув у небуття, а деякі його аспекти і досі зберігають свою актуальну значимість. Але навіть до них слід ставитись обережно і розважливо, оскільки з тих часів і в Україні і в її південному регіоні відбулось безліч надзвичайно важливих і суттєвих змін. Зокрема, значно змінився етнічний склад населення Півдня України, майже зникли райони і населені пункти компактного проживання певної національної меншини тощо. Тому досвід 20-х – першої половини 30-х років по створенню і діяльності національних районів та національних сільських рад втратив свою актуальність, зокрема для півдня України, але може стати в нагоді для інших регіонів, а також становить певний науковий інтерес з історичної точки зору. Проте тодішній досвід культурно-просвітницької роботи серед національних меншин сьогодні може стати, і значною мірою став, у нагоді. Тим більше, що в умовах незалежної України розпочався і продовжується новий етап етнічного ренесансу.

Сьогодні в Миколаєві успішно функціонує Рада національних товариств, яка координує роботу біля 30- національних товариств. На Миколаївщині плідно працює Товариство азербайджанської культури «Гардашлиг», Товариство вірменської культури імені Месропа Маштоца,

Товариство ассирійської культури. Товариство болгарської культури імені Хрісто Ботєва, Товариство греків «Елада», Грузинське товариство «Мамулі», Товариство-земляцтво «Дагестан», Товариство єврейської культури, Асоціація корейців, Товариство молдавської культури, Товариство німців України «Відергебурт», Товариство польської культури, Українське товариство російської культури «Русь», Товариство татарської культури, Товариство узбецької культури «Узбекистан», Товариство чеської культури «Чеські братарі» та ін.[8] Вони проводять значну роботу по відродженню своїх мов і культур, піднесенню етнічної самосвідомості та відродженню етнічної ідентичності.

З кожним роком розширюється мережа недільних шкіл у місцях компактного проживання національних меншин. Організовані та функціонують недільні школи для німців, євреїв, болгар, поляків, турків-месхетинців, чехів, греків, вірмен, корейців, недільна школа арабської мови. В них не тільки вивчається мова, культура, традиції, звичаї свого народу, а й культурна спадщина українського народу, земля якого стала Батьківщиною для громадян всіх національностей, які мешкають у регіоні. Така пожвавлена робота серед національних меншин спостерігається у всіх обласних центрах Південного регіону України. Однак, це лише перші кроки у напрямку етнічного відродження національних меншин. Ці кроки можуть виявитись більш ефективними в разі створення державою кращих умов для їх всебічного розвитку та інтеграції в українську політичну націю.

Сьогодні, в умовах розбудови незалежної України, з'являється чудова можливість об'єктивного, неупередженого висвітлення історії України. Враховуючи загальний інтерес суспільства до історії українського народу, досягнення історичної науки у вивченні регіональної історії, історії колонізації території України іншими етносами та складність міжетнічних відносин, вважаємо правомірним та необхідним започаткувати новий науковий напрямок – південнознавство. На нашу думку, це дозволило б реалізувати пропозицію академіка НАН України Кураса І.Ф. та кандидата історичних наук Водотики С.Г. по створенню наукової структури дослідження історії Півдня України та координації зусиль істориків, економістів, політологів, геополітиків, етнологів, соціологів, географів[9].

З цією метою було б доцільним розглянути питання про створення Інституту південнознавства при НАН України (можливо, Регіональну академію південнознавства). Такий координаційний орган об'єднав би дослідницьку роботу відділення історико-культурних проблем Півдня України: Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, Лабораторії по вивченню регіонального історико-культурного типу Півдня України, Південний осередок Інституту джерелознавства та археографії імені М.Грушевського НАН України, спілки краєзнавців, науковців обласних центрів, музеїв, архівів тощо.

Настав час систематизувати наукові концепції, більш активно вивчити архівні матеріали, висвітлити важливі проблеми історичної географії і етнографії краю, його соціально-економічний і політичний розвиток, історію духовної і матеріальної культури, культури міжнаціонального спілкування, розкрити історію багатовікових контактів різних етносів, які не пройшли безслідно і позначилися на ментальності, побуті й звичаях населення південноукраїнських земель, створити загальну цілісну працю з історії Південного регіону України від найдавніших часів до кінця XX ст. Це було б цінною спадщиною нащадкам третього тисячоліття.

[1] Див.: Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. Р-161, оп. 1, спр. 1167, арк. 33, 34.

[2] Див.: Вся Николаевщина: Справочная книга. 1927р. – Николаев, 1928. – С. 23–27.

[3] Див.: ДАМО, ф.Р – 161, оп. 1, спр. 1167, арк. 110.

[4] Там же. – Арк. 158.

[5] Там же. – Арк. 35, 42.

[6] Там же. – Арк. 35, 37, 431.

[7] Там же. – Арк. 158.

[8] Див.: Южная правда.– 1998. – 5 декабря.

[9] Докладно див.: *Курас І.Ф., Водотика С.Г.* Проблеми заселення, національного та культурного розвитку Півдня України: деякі підсумки та завдання вивчення. Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21 – 24 травня 1997р.) – Херсон, 1997. – С. 5.

Червінський С.
(Україна)

Етнічно-злочинна суть націонал-соціалістичної системи пропаганди нацистської Німеччини щодо України в роки другої світової війни

Усе друге тисячоліття пройшло під знаком як розвитку людства, так і розвитком засобів його знищення. Війни, що точилися споконвічно у XX столітті, переступили межу локальності. Остання, друга світова війна продемонструвала всі аспекти модернізації засобів знищення і своїм закінченням зафіксувала потяг людства до реальної відмови від ліквідації не лише окремих верств суспільства, а цілих народів і держав.

Передумовою кожної війни є усвідомлення населенням якоїсь країни її необхідності і неминучості, а також пропаганда її привабливості у засобах масової інформації. Націонал-соціалізм, рух очолюваний Гітлером, відкрив світу очі на те, яким чином максимально можуть бути використані засоби масової інформації для досягнення політичної мети.

З закінченням другої світової війни націонал-соціалізм як офіційна державна ідеологія був знищений, але не було знищено коріння його «привабливості». З мононацизму він перетворився в інтернацизм. Свідченням чому є існування нині більше ніж у шістдесяти країнах світу партій неонацистського спрямування, їх спроби впливу на суспільно-політичне життя.

Саме тому дослідження етнічнозлочинної суті націонал-соціалістичної пропаганди нацистської Німеччини щодо населення окупованої України з метою використання її у своїх експансіоністських планах, має не тільки наукове, але й політичне значення.

Ця проблема майже не висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історіографії, за винятком фрагментарної оцінки, яку подає а загальному контексті, визначаючи місце і роль України в етно- і геополітичних планах нацистської Німеччини, багатотомна історія другої світової війни і матеріали Нюрнберзького процесу тощо[1].

Невід'ємною складовою націонал-соціалістичного руху стала ідеологія війни і її пропаганда, яка сприяла «усвідомленню» народом Німеччини, а пізніше й народами країн-сателітів, необхідності і неминучості «рятівної» війни в недалекому майбутньому. Процесом «швидкого усвідомлення» керувало міністерство пропаганди Третього рейху, яке очолив один з ідеологів нацизму, Йозеф Геббельс.

Утворене 12-13 березня 1939 року, це міністерство складалося з п'яти відділів, а саме: пропаганди, радіо, преси, кіно і театру. Згодом, в 1941 році, воно розширилося до сімнадцяти відділів. Протягом усього часу свого існування найважливішим відділом був відділ пропаганди. Ця структурна одиниця, використовуючи засоби пропаганди, займала головне місце в розповсюдженні нацистського світогляду у суспільстві, у формуванні громадської думки, а також у проведенні з'їздів і уніфікованих пропагандистських кампаній як на території Німеччини, так і за її межами.

Головним джерелом фінансування міністерства була Імперська радіокомпанія.

© Червінський С., 1999.

В роки війни за рахунок мовлення на союзницькі країни кількість абонентів збільшилась до 7 мільйонів, що відповідно збільшило частку міністерства до 75 відсотків. Але збільшення міністерства та зростання його впливу позначилося і на його витратах. Так, якщо у 1933 фінансовому році витрати складали 14 мільйонів 250 тисяч рейхсмарок, то вже у 1942 фінансовому році вони перевищували 187 мільйонів рейхсмарок. Загалом під час війни міністерство витрачало приблизно біля 95 мільйонів рейхсмарок на рік, де найбільші витрати припадали на 1939 – 1942 роки[2].

Виходячи з того, що пропаганда нацистів була головним засобом «завоювання мас», керівництво Третього рейху докладало чимало зусиль у справі об'єднання нації для підтримки своєї політики за допомогою різнопланового використання пропагандистських засобів, віддаючи перевагу наукоподібним вивертам. З цього приводу газета «Нью-Йорк Таймс» у статті «Нацисти роблять з пропаганди науку», що була опублікована 19 листопада 1942 року, зазначала: «чи то преса, кіно, чи радіо, школа, партійні чи промислові організації, специфічна лінія поведінки, та особлива політика, яку зараз проводить керівництво, постійно виставляється перед населенням у найбільш вигідному світлі, в той час як протилежні погляди, наприклад тих, хто жадібно слухає передачі з-за кордону, або тонуть у лавині позитивної пропаганди, чи спотворюються до такої міри, що не можуть сприйматися інакше як брехня, чи прояв ненормальності»[3].

Період глобального світового конфлікту сприяв випробуванню на здатність пропагандистського апарату здійснювати свій вплив на суспільну думку і мораль не лише Німеччини, а і європейських країн-сателітів Німеччини і народів загарбаних ними держав. Україна в цьому займала одне з ключових місць.

22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз. Хоча СРСР мав значно більші військові ресурси, однак стратегічні прорахунки радянського командування, недостатня кількість офіцерського корпусу, відсутність належної психологічної підготовки червоноармійців до опору і наступу, та деякі інші обставин зумовили тяжкі поразки і страшні втрати Червоної армії і сприяли успіхам армій агресорів на початку війни. Певною мірою цим успіхам ворога сприяло й те, що частина населення національних республік західного регіону СРСР, знаходячись під впливом німецької пропаганди виявляла сподівання, що розпочата війна принесе їм національну незалежність.

Своєю поведінкою частина радянських людей на окупованій ворогом території демонструвала, що гасла більшовицької доктрини про непорушну єдність радянського суспільства, непорушну вірність комуністичній партії та самовідданий радянський патріотизм разом не витримали першого випробування на міцність. Місцеве населення іноді зустрічало ворожі війська з певною доброзичливістю або з вичікувальною зацікавленістю і без усякої ненависті – що повністю не відповідало радянській догмі. І відразу ж ці численні факти доброзичливості і зацікавленості стають одними з провідних гасел нацистської пропаганди[4].

Виявлення окупаційною владою місць масових страт політичних в'язнів у Дубно, Самборі, Львові, Дрогобичі, Вінниці, Миколаєві і у багатьох інших містах, містечках України блискавично знайшло відгук у засобах масової інформації рейху та країн-сателітів[5]. У нацистській пресі будь-якого змісту друкувалися статті з гучними заголовками: «Жінки і діти – жертви НКВС», «Живі звірства у Львові», зазначалося, що в цих погромах винні перш за все євреї і комуністи[6].

Значна кількість радянських військовополонених, чисельність яких на кінець 1941 року складала 3,8 млн. червоноармійців, офіцерів, політпрацівників та генералів, спонукала пропагандистський механізм до акцентування уваги на цьому факті у засобах масової інформації і особливо у листівках, які масово розкидалися з літаків для радянських військ і місцевого населення окупованих західних республік СРСР. У листівках писалося, що «єврейсько-комуністичний уряд» під керівництвом Сталіна порушив угоду, укладену з Німеччиною, і саме він спровокував війну, цей уряд намагався нацькувати Болгарію та Сербію проти Німеччини, тому німецькі війська одержали наказ знищувати комуністів, які глумляться і експлуатують народи СРСР. Далі в листівках містився заклик: «Офіцери й солдати Червоної Армії! Поверніть вашу зброю та ваші багнети проти цієї влади, і ви звільните світ від ворогів людства. Гітлер винищив паразитів у себе в країні. Наслідуйте його приклад! Геть євреїв і комуністів! Ми разом увійдемо у Москву і в Київ. Нашими спільними зусиллями ми звільнимо всі народи СРСР від комуністів та проклятих євреїв...». Кожна листівка одночасно була перепусткою для радянських воїнів, які, в разі добровільної здачі в полон, одержували гарантію на добре ставлення з боку німецького командування[7].

Сотні змістовних варіацій подібних листівок з різним друком та кольором розкидалося на величезній території. Однак інформація у них не зачіпала росіян і не піднімала питання національного гноблення на Україні чи десь в іншому місці радянської імперії.

Антикомуністична спрямованість нацистської пропаганди в умовах війни була головною і будувалась на традиціях, які до 1939 року пустили міцне коріння у німецькому суспільстві і державі, хоча деякі аспекти її були забуті на короткий відрізок часу через зближення Гітлера і Сталіна у 1939-1941 роках.

У 1941 році Гітлер офіційно заявив про звільнення народів СРСР від більшовиків і схвалив свободу віросповідання і праці. Згідно з цими постановами в перші місяці окупації України частково відновлювалося національне життя, однак в певних межах і виключно з політично-пропагандистськими намірами. Так, побачили світ більше 100 національних і антикомуністичних газет українською мовою, були сформовані національні видавництва, почали діяти театри, була утворена спілка письменників України. Церкви відновили своє функціонування з характерним духом міжконфесійного протистояння[8]. Ці скромні успіхи розглядалися і аналізувалися у німецьких пропагандистських акціях з наголосом на відновленні вільного існування України – колишньої республіки СРСР. Фактом вдалого пропагандистського впливу цих акцій є сподівання багатьох українців на Німеччину як на рятівника української державної незалежності, яка навіть допоможе у відновленні цієї незалежності. Однак сподівання швидко розвіялися в результаті репресивної політики «німецьких визволителів» проти українців, використання їх як робочої сили, прислуги в Німеччині, ставлення до них, як до нижчої раси ніж німці – арії.

Саме тому вже навесні 1942 року у Геббельса з'явились серйозні побоювання в пропаганді «неповноцінності слов'ян». Він відчував масштабну етнополітичну проблему і у щоденнику занотував: «В кінці кінців, приплив робітників зі Сходу значно скоротиться, якщо ми в Рейху будемо ставитись до них як до тварин». На думку Геббельса, всі офіційні заяви про колонізацію СРСР були ідіотизмом чистої води, бо саме вони посилювали опір Червоної армії, націоналістичних угрупувань і партизанів. Його план полягав в перенесенні акценту на ідеологічну

боротьбу проти євреїв і більшовиків, не зачіпаючи українців і інших народів західних республік СРСР.

Власне кажучи, «німці програли війну не в Сталінграді», а у Києві, тому що вивісили свастику, а не український національний прапор. Український акт 30 червня 1941 року щодо відновлення української державності давав на самому початку війни для Німеччини небувалий шанс перемоги над СРСР, що очевидно мало б світове значення. Однак райхскомісар Еріх Кох в промові під час освячення пам'ятника німецьким воякам, що загинули у 1918 році в Україні, зазначив для засобів масової інформації: «Невже ж за цей негритянський народ справді загинули німецькі вояки?»9. Відповіддю на подібне ставлення німців до українців було всенародне неприйняття і опір окупаційній владі. Значна кількість таємних донесень і рапортів на ім'я міністра окупованих територій Сходу Розенберга, міністра пропаганди Геббельса, начальника поліції безпеки і СД свідчила про посилення націоналістичної, а пізніше і радянської контрпропаганди, її розповсюдження і схвальний відгук на неї населення України. Найбільшу активність в цьому процесі зайняла організація С. Бандери на Волині і в Галичині. Пропаганда національно-політичних ідей, для яких раніше не було сприятливого підґрунтя, стала гострою небезпекою для німецьких інтересів у майбутньому.

Перманентна криза на Східному фронті, яка почалася з кінця 1942 року, змусила Геббельса маневрувати у веденні роботи ідеологічного апарату. У його виступах з'являються гасла «Перемога або смерть!», або «Більшовизм чи тріумф націонал-соціалізму!». Геббельс вважав, що з радянських перемог теж можна одержати користь. Бо завдяки цьому, залякані німці та їх сателіти ще з більшим завзяттям будуть працювати на перемогу.

Міністр пропаганди наголошував, що гаслом нашої пропаганди є боротьба проти більшовизму і його треба повторювати знову і знову, оскільки головним акцентом має бути хрестовий похід проти більшовизму, а не завоювання на Сході. Тисячі плакатів та листівок з аналогічною тематикою було розклеєно в основних містах України. Пересувні радіостанції інформували населення про «глобальні» зміни на фронтах, наголошуючи на вищезгаданому. Однак особливого успіху та схвального відгуку населення ці акції не мали.

Велика пропагандистська кампанія розгорнулася при формуванні дивізії СС «Галичина». Про утворення дивізії було оголошено 28 квітня 1943 року. Преса, радіо та окремо друковані листівки повідомляли, що до військового формування приймаються лише українці, які проживають в Генеральному Губернаторстві, крім того зауважувалося, що особи, які записалися в передбачений термін та відповідно до директив губернатора дистрикту Галичини 28 квітня 1943 року, не зазнаватимуть переслідувань за ухилення в минулому від поїздки на роботу до Німеччини. Одночасно міністерство пропаганди пояснювало, що створення цієї дивізії зумовлене в першу чергу потребою захисту української землі від небезпечного ворога – більшовизму. При цьому зазначу, що нацистська пропаганда, як завжди, приховувала свої наміри, А вони у свою чергу аргументовано викривались потужною «агітаційною кампанією проти створення дивізії» ОУН Бандери.

Згідно з архівними даними, особливе сприяння та координування дій націонал-соціалістичної пропаганди надавала Українська національна рада. Увага німців акцентувалася на необхідності пропаганди відродження української культури, а також на потребі в численних обіцянках Німеччини етнічним українцям, що

полегшило б місцевим українським активістам – прихильникам нацистської Німеччини вести пропаганду і вибило б з рук націоналістів-екстремістів антинацистський аргумент. Робився наголос на посиленні пропаганди в журналах, газетах і т.п., які б зображували ідею співробітництва з Німеччиною провідною для утворення Нової Європи. В результаті пропагандистських зусиль і співробітництва з Українською національною радою «організація українських СС користувалася великою симпатією в народі... і частини СС стали мати привабливу силу для молоді» – оптимістично заявляло міністерство Геббельса.

Однак згодом, до самого звільнення України від нацистів, їхні засоби масової інформації проводили виключно антиукраїнську пропаганду, яка досягла свого апогею внаслідок активізації боротьби ОУН Бандери проти Німеччини.

Крім міністерства пропаганди, процесом ідеологічної роботи з населенням займалося міністерство зі справ окупованих східних територій, очолюване А. Розенбергом – головним експертом з питань східної політики. Після початку війни проти Радянського Союзу Розенберг і його установа випустили в світ неймовірну кількість «вишуканої» антирадянської пропаганди, головне завдання якої було в ідеологічному обгрунтуванні війни проти комунізму. Після 1943 року домінуючою темою їх продукції був російський націоналізм та царистський шовінізм, що ніс гноблення та експлуатацію більш ніж 50 різним народам. Таку точку зору підтримував Геббельс, вважаючи головними рисами більшовизму панславізм та російський шовіністичний націоналізм.

У 1944 році, зрозумівши надзвичайну складність становища на Сході, керівництво Третього рейху докладало чимало зусиль для стабілізації. І хоча апарат Геббельса почав все частіше використовувати в пропагандистських кампаніях дивізію СС «Галичина» і російського генерала Власова з його Комітетом визволення народів Росії (КВНР), час змінив ідеологічне світосприйняття багатьох європейських народів, як і самих німців, що вплинуло на хід подій в майбутньому. Однак амбіційні керівники нацистської Німеччини еволюціонували дуже повільно у виробленні абсолютно нової ідеологічної боротьби з радянською контрпропагандою, яка зумовила крах всієї пропагандистської кампанії Третього рейху на окупованій території СРСР, в тому числі і в Україні, а також тотальну поразку у другій світовій війні.

Що ж залишила після себе оспівана міністерством пропаганди війна Україні? 8 мільйонів загиблих; 2.244.000 чоловік, вивезених на примусові роботи до Німеччини і її сателітів; 714 міст і містечок та 28 тисяч сіл було зруйновано чи спалено, у тому числі більше 250 сіл тотально спалених разом з людьми; також було знищено 16150 підприємств, 33 тисячі шкіл і навчальних закладів, 18 тисяч лікарень і диспансерів і т.д. Матеріальні збитки а Україні оцінювались у 286 мільярдів карбованців в державних цінах 1941 року[10].

Такий спадок залишила «рятівна війна», що мала встановити гегемонію Німеччини в Європі і в світі. Нелюдська політика, терор, безмірна експлуатація окупованої України сприяла руйнації образу «рятівника» Європи і світу.

---

[1] История Второй мировой войны: В 12 томах. – М., 1973–1982; Нюрнбергский процесс: В 8 томах. – М., 1988–1991; Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27–28 жовтня 1994р.). – К., 1995.

[2] Див.: *Герцштейн Р.* Война, которую выиграл Гитлер. – Смоленск, 1996. – С. 154, 158.

[3] Там само. – С. 154.

[4] Див.: *Хоффман Й.* История Власовской армии. – Париж, 1990. – С. 5.

[5] Див.: *Стецько Я.* 30 червня 1941 року. – Торонто, 1967. – С. 398 – 399; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. – Париж–Львів, 1996. – С. 107.

[6] Див.: *Magocsi P.* A History of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 631.

[7] *Косик В.* Названа праця. – С. 8.

[8] Див.: *Magocsi P.* Названа праця. – P. 628.

[9] Див.: *Косик В.* Названа праця. – С. 358–360.

[10] Див.: Хрестоматія з історії України / За ред. В.Червінського. – К., 1996. – С. 303–304.

Чугріна О.
(Україна)

Міжетнічні відносини в Україні: проблеми і шляхи їх розв'язання

Національні та етнічні процеси є одним з головних чинників навколо якого обертається вся історія. Нині нашу планету населяють більше трьох тисяч народів, які проживають більш ніж у 200 державах.

Під час історичного розвитку на території України склалося досить різноманітне за етнічними ознаками 52 млн. населення. За даними перепису 1989 року в Україні нараховувалося 72,6% українців, 21,9% росіян, 0,9% євреїв, 0,8% білорусів, 0,6% молдаван, по 0,4% поляків і болгар, 2,8% – представників інших національностей[1].

В основу державотворчого процесу покладене етнічне начало. Якщо у рамках однієї держави існує кілька таких етнічних спільнот, то їхня доля визначена: вони або розпадаються (Радянський Союз, Югославія), або знаходять такі форми співжиття, які дозволяють різним етнічним спільнотам існувати в одній державній структурі (Канада, Бельгія, Великобританія). Поліетнічність вже сама по собі складає значну проблему міжнаціонального спілкування в суспільстві. Багатий історичний досвід різних держав свідчить, що в поліетнічному середовищі нехтування інтересами і потребами окремих етносів не може існувати довго. Наступає такий час, коли їх національне життя народжує конфлікти з основним етносом держави. Соціально-культурна нерівність несе в собі небезпеку потенціального вибуху, який може здійснитися з погіршенням економічної або політичної ситуації у формі міжетнічних конфліктів.

Ідеї і теорії безконфліктного суспільства – соціальна утопія. Конфлікт – один із найбільш суперечливих феноменів і головних механізмів усіх змін і перетворень. Етнополітичний конфлікт – це неминучість, а часто й несумісність цінностей, зіткнення інтересів і цілей різних етнонаціональних спільнот (етносів, націй та етнонаціональних меншин) між собою та цінностями, інтересами і цілями держави, а також між всіма їхніми носіями. Особливо загострилися етнополітичні конфлікти у другій половині XX століття та зросли масштаби їхніх катастрофічних наслідків. На початок 90-х років в етнополітичних конфліктах загинуло понад 33 млн. чоловік[2]. Етнополітичні конфлікти існуватимуть доти, доки існуватимуть самі етнонаціональні спільності і держави з їхніми цінностями та суперечливими інтересами й цілями, ігнорування таких проблем дорого коштувало як окремим народам, так і всьому людству.

Сьогодні самі етнополітичні конфлікти визначають і, мабуть, ще довго визначатимуть долю етносів, націй і етнонаціональних меншин, держав і міждержавних утворень, поліетнічних систем, режимів. Безумовно, ці проблеми є актуальними для нашої держави. Це зумовлено особливостями геополітичного становища України, зокрема перебування

© Чугріна О., 1999.

її південно-східних регіонів у зоні підвищеної конфліктності; сусідство України з країнами, що мали і мають нині до неї територіальні претензії; проживання на теренах України численних національних меншин; можлива небезпека загострення етнополітичних конфліктів.

Соціологічне опитування населення України, проведене сектором соціальних проблем міжнаціональних відносин у середині 90-х років, підтверджує, що в основі міжетнічних конфліктів люди вбачають різні причини (1776 опитаних): 28,49% – нерозвиненість культури міжнаціонального спілкування; 27,03% – зіткнення інтересів у побуті (особливо у торгових стосунках); 26,97% – деякі національності перебувають у кращому соціально-економічному становищі, ніж інші; 25,73% – незнання мови та звичаїв інших народів; 11,32% – розв'язання національних конфліктів відновленням справедливості в першу чергу щодо представників корінної національності, яких останні три з половиною століття постійно утискували й гнобили; 20,83% – побутовий націоналізм і шовінізм.

Отже, головна увага має бути зосереджена на вмінні прогнозувати етнополітичні конфлікти, вживання негайних заходів щодо запобігання ескалації конфлікту та утримання його в цивілізованих рамках, створення і вдосконалення механізму врегулювання конфліктів, усунення причин, що зумовили конфлікт.

За багатовікове співжиття в українському середовищі кожен з етносів, незважаючи на всі негативні об'єктивні та суб'єктивні фактори, створив і зберіг самобутню культуру, яка передавалася з покоління в покоління. Це стало основою сучасної етнічної самоідентифікації, джерелом пробудження національної самосвідомості. Культура – це критерій історичної зрілості народу, показник його здатності розв'язувати найскладніші завдання суспільного прогресу, важливий засіб гуманізації людського буття. Для побудови суверенної демократичної держави в Україні, де всі етнічні спільноти мають жити тільки в мирі та злагоді, велике духовне й соціально-політичне значення має насамперед різноманітність національних культур.

Справжнє відродження національного життя етнічних груп неможливе без збереження самобутності їх національної культури. В етнічно нерозколотому українському суспільстві важливо утвердити принцип, що інша культура не є бар'єром для наших можливостей. Навпаки – вона є засобом збагачення і розширення поля власної культури.

В Україні під впливом процесів державотворення, що активно розпочалися з часу проголошення її незалежності, відбуваються докорінні зміни у міжнаціональних взаєминах, формується нова урядова політика у цій найважливішій та найделікатнішій сфері людського співжиття.

Національні меншини України сприйняли ідею незалежності, з нею пов'язали можливість реалізації своїх інтересів.

Нині молода Українська держава серед найважливіших пріоритетів своєї національної політики визнає насамперед відновлення у всій повноті духовне життя етнічних спільнот на принципах врахування їхніх інтересів у галузі мови, культури, традицій. Створюється політико-правова база щодо захисту національних прав своїх громадян (Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей, Закон про громадянство, Закон про національні меншини, Конституція України).

Органам влади нашої держави треба оптимально врахувати інтереси всіх етнічних спільнот, або ж окремих представників різних етносів. Треба сприяти оптимізації співвідношення зусиль держави по задоволенню потреб етнічного розвитку кожного з об'єктів етнополітики. Якщо

буде досягнуте таке співвідношення, то українське суспільство може уникнути етнічних конфліктів. Тоді не виникатиме й проблема державної цілісності України.

Політика Української держави щодо етнічних меншин ще знаходиться на стадії формування. Тут потрібно врахувати кілька важливих моментів: чисельність представників інших етносів приблизно 14 млн. чоловік (1/4 населення України); сьогодні для них, як і для українців, властивий етнічний ренесанс; більшість етнічних меншин України є частиною етносів, ядро яких перебуває за межами України й котрі мають свої етнополітичні організми.

Держава повинна подбати про найбільш ефективне використання економічного потенціалу етнічних меншин (задіяти у галузях, які відповідають етнічному менталітету).

Необхідно створення в зовнішньому аспекті умов для обміну людьми й інформацією з представниками ядра свого етносу, координування зусиль з державами, для яких етнічні меншини виступають як своєрідна діаспора. За таких умов інтеграція в українське середовище може відбуватися без конфліктів, а політика, спрямована на створення таких культурних зв'язків, буде свідчити про високий рівень демократичності держави та її суспільства.

На хвилі етнічного ренесансу з'являється або ж посилюється «етнічний націоналізм», лідери якого нерідко висувають питання про створення територіальних автономій, а інколи й про відокремлення (Крим, Закарпаття). Збалансована етнополітика Української держави могла б зняти такі безпідставні претензії, бо немає сенсу виходити із складу держави, якщо забезпечується вільний розвиток з усіх. Але, як вважає Євтух В., жодні закони чи етнополітика держави, якою б ідеальною вона не була, не розв'яжуть проблеми етнічних меншин, якщо останні не будуть мобілізувати свої внутрішні ресурси. Етнічна меншина функціонуватиме як цілісний структурний елемент поліетнічного суспільства лише тоді, коли будуть в наявності кількісний склад, відповідна поселенська структура, демографічна ситуація, бажання зберігати свою самобутність тощо, тобто ознаки, що не завжди визначаються державною політикою[4].

Проблему міжетнічного та міжнаціонального спілкування треба вирішувати демократичним шляхом. Відправним пунктом для всіх має стати те, що права будь-якого народу не можна ставити вище за права людини, а етнічна належність – це особлива справа кожного громадянина. На першому місці в цивілізованій демократичній країні стоїть громадянство, що є правовою належністю особи до певної держави. Воно дає рівні права й накладає рівні обов'язки. Зі свого боку державна влада багатоетнічної країни повинна в політиці щодо меншин керуватися насамперед Декларацією прав людини, що її ухвалила в 1948 році ООН, та іншими міжнародними документами, які стосуються цієї проблеми.

Не слід забувати також, що поведінку меншин великою мірою обумовлюватиме економічна ситуація. Якщо в країні проживання вона буде гіршою, ніж на історичній батьківщині, то можна очікувати зростання негативних явищ і навпаки.

Таким чином, глибока демократизація всіх суспільних структур, ефективна форма переходу до ринкової економіки, активне залучення до процесу розбудови всіх громадян України – головна внутрішня передумова врегулювання багатьох проблем, у тому числі й національних меншин.

[1] *Антонюк О., Власенко О.* Створення умов для розвитку національних культур в Україні // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 5–6. – С. 19.

[2] *Маруховська О.* Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво? // Віче – 1998. – № 1 – С. 14.

[3] Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка – К., 1997. – С. 507.

[4] *Євтух В.* Якою має бути етнополітика Української держави? // Віче – 1992. – № 8 – С. 123.

Етноархеологія

Аладжов А.
(Болгарія)

Культурные контакты праболгаров на Кавказе и Северном Причерноморье

Наиболее ценную информацию о путях формирования культурной болгарской традиции получаем от их поселений и могильников, чьи раскопки и публикации осуществлены, прежде всего, русскими археологами.

В пятидесятых годах нашего века праболгарами занимался Н.Я.Мерперт. Он принимает, что они – конкретная тюрко-язычная группа пришедшая из Азии еще в догуннской эпохе. Одна из самых важных его публикаций относится к генезису салтово-маяцкой культуры, где автор проводит тезис о культурной близости между аланскими и болгарскими племенами. Для нас важно и его мнение о корнях салтово-маяцкой культуры, которые, как он считает, мы должны искать в древней сарматской среде.

О болгарской культуре, в связи с салтово-маяцкой, пишет и И.И.Ляпушкин, который противно Артамонову, отчетливо разграничивает аланские и болгарские комплексы как северный и южный варианты. Наиболее последовательна в этом отношении С.А.Плетенева, которая определяет как вариант салтово-маяцкой культуры даже культуру первого болгарского царства.

Самое полное исследование территории Крымского п-ова принадлежит И.А.Баранову. Он ставит приход одной части оногур в Таврику в середину VII в., где они закладывают основы крымского варианта салтово-маяцкой культуры. Эта культура, по его мнению, возникла в бассейне реки Дон и в Приазовье, где праболгары приняли ее от ее носителей – аланов, переселившихся с Северного Кавказа в первой трети VII в.

Как видно от этого обзора, исследователи выделяют контакты, осуществленные между аланами и праболгарами, и рассматривают культуру последних как часть культуры хазарского каганата.

Другая обособленная зона, где изучаются памятники, связанные с болгарами, – Кавказ. Здесь влияния местных народов, оказываемые на праболгар, хорошо рассмотрены в исследованиях Магомедова, Гмыри и других, которые будут рассмотрены подробнее по ходу работы.

Влияние Византии на формирование болгарской культуры объясняется в публикациях Якобсона и Баранова. В этом смысле необходимо обратить особое внимание на монографию Веренера о кладе из Малой Перещепины.

С болгарской стороны самое обширное исследование, посвященное праболгарам, принадлежит Д.И.Димитрову. В свете археологических и письменных сведений, он группирует памятники территориально и хронологически, связывая некоторые из них с конкретными болгарскими племенами, имена которых известны из исторических источников. В дальней части районов Юго-Восточной Европы, в которых поселяются праболгары, они попадают в непосредственной бли-

© Аладжов А., 1999.

зости с местными племнами или народами с уже хорошо оформленным культурным обликом. Вступая в контакт с ними, болгары заимствуют и отдают влияния, которые на несколько веков вперед становятся решающими для формирования новых археологических культур, некоторые из которых с уверенностью могут быть связаны с болгарским народом. Выделить эти влияния, в связи с формированием праболгарской культуры, и есть цель настоящего исследования.

Самые ранние письменные источники, упоминающие имя праболгар, локализуют их племена в зоне Северного Кавказа. Такой источник – анонимный римский хронограф (354), по мнению которого булгары (Vulgares) жили севернее Кавказа. Снова в этой области поставлены булгары в хронике Моисея Хоренского. Древний автор описывает переселения булгар с Северного Кавказа в Армению во время армянского царя Аршака I (378-389). Вероятно это событие можно связать с гуннской экспансией во второй половине IVв. В церковной истории Захария Ритора (569) фигурирует список имен народов, между которых встречаются и болгары, поставленные за Каспийскими вратами т. е за кавказским перевалом Дербент.

Сведения древних авторов, которые достигли до нас, подтверждаются и археологическими исследованиями на территории Северного и Юго-восточного Кавказа. Большая часть раннесредневековых объектов сосредоточены в Терекско-Сулакском междуречье. Памятники исследованы долгие годы, накоплено немало археологического материала, часть которого систематизирована в работах Гмыри, Ковалевской, Магомедова, Федерова и др. В Сулакском бассейне в приморской полосе до Дербента включая (именно за Каспийскими вратами) регистрированы более 60 памятников, объединенные культурой серой керамики. Среди них есть несколько городищ, которые играли роль хранителей и объединителей культурных традиций в данном периоде. Они подробно описаны Магомедовым, который связывает некоторые из них с именами городов, известных из источников, а также и с именами болгарских племен, упомянутых в хрониках древних авторов. Важнее для нашего исследования в этом случае является прослеживание происхождения серой керамики, которая иллюстрирует не только часть вещевого комплекса болгарских племен, но и пути формирования этого комплекса. Уникальную возможность рассмотреть развитие этой керамики дает нам Андрейалуское городище, чьи культурные пласты имеют толщину более 3м. Выделены три хронологических периода существования городища, в которых прослеживаются устойчивость или морфологические изменения керамических форм и возникновение новых. Все эти процессы связаны с этническими событиями, прошедшими в Сулакской долине. Первые пришельцы на этих территориях были сарматы. В начале I тыс. н. э. они поселяются здесь и в течении трех веков развивают богатую земледельческую культуру с устойчивыми керамическими традициями. Предпочтения к керамическим формам в городище меняются в IV-VI вв., период названный «гунно-савирским». В это время вместе с существованием старых форм посуды, появляются и некоторые новости, как зооморфные ручки, украшение из пролощенных полосок и др. Носители этих перемен – племена гуннского круга и савиры. Последние, как считает Артамонов, принадлежат к болгарам. Как часть гуннских племен, в междуречьи поселяются и барсилы, которые являются одним из болгарских подразделений. В VII-IX в., в периоде хазарского каганата, культура серой керамики продолжает развиваться. Снова поступают перемены в предпочтениях, но

ясно прослеживается связь с керамическими формами второго хронологического периода. Исходя из этой ситуации, Магомедов делает вывод, что Терекско-Сулакское междуречье – одно из самых ранних очагов формирования салтово-маяцкой культуры. Главное для нас то, что праболгары – часть носителей сарматской керамической традиции, способствовавшие облику этой раннесредневековой культуры. Корни культуры серой керамики, развивавшиеся сотни лет, можно найти в керамической традиции местных племен с начала I тыс. Доказательство этому – хорошо изученное Гмырей развитие керамических форм, причем можно заметить, что определенные категории посуды находятся и в трех слоях Андрейаулского городища, как, например, множество типов кухонных горошков, кувшин типа I, вид Б и В по Магомедову. Эти кувшины отличаются от удлиненных аланских кувшинов и приближаются по форме к кувшинам из болгарских могильников – Большие Тарханы и Нови Пазар. Схожа ситуация с кувшинами типа 4 и 5 (по Гмыре). В свете вышеизложенного, мы приведем некоторые выводы из исследования С. Ангеловой: «Традиции в праболгарской керамики в Северо-восточной Болгарии VII–IX в.». По ее мнению устойчивые культурные традиции болгар рождаются в сарматской среде. Земледельческая культура Северного Кавказа – база формирования болгарской керамической традиции, отражающая сложный процесс ассимиляции сарматского населения. Генетическая связь между народами прослеживается и в других раннесредневековых памятниках на территории Северного Кавказа. Самые ясные критерии, по которым некоторые из этих памятников могут быть связаны с болгарскими племенами, указаны Ковалевской. Их характерными особенностями являются небольшое количество посуды в могилах, высокий процент кухонной керамики и формы столовой керамики без ручек. Эти признаки сходятся с брахикранным антропологическим типом, каков и есть тип праболгар, и с плоскими грунтовыми могилами. Как принадлежащие болгарам, этим способом определяются Верхне-черюртовский, Пашковский, Ясеновопольский и другие могильники, находящие аналогии в погребальном инвентаре более поздних памятников на Волге, Северском Донце и в Болгарии.

Интересен болгарский памятник и поселение у Кызылкалы, датированные в периоде с V по VII в. Здесь снова прослеживается процесс перехода к оседлости сарагур (часть праболгар) и ассимиляции местного населения.

Археологические данные из территории Кавказа свидетельствуют о контактах, осуществленные праболгарами, с более древними племенами и народами – сарматы, адыгеи, албанцы – способствовавшие созданию новой устойчивой племенной культуры, распространившейся за пределами Кавказа.

Другой обособленный район, отличающийся большой концентрацией археологических памятников, связанных с болгарскими племенами, является Крымский п-ов. Здесь самые сильные влияния, испытываемые праболгарами, шли со стороны высокоразвитой провинциально-византийской культуры. Это лучше всего можно проследить в переменах, наступавших в материальной культуре пришельцев. Но влияния не ограничиваются только в этом. Они имеют реальное проявление и в сфере общественной организации и духовной культуры праболгар. Контакты осуществлялись не только с местной (для Таврики) провинциально – византийской культурой, но и с более развитой культурой греческого населения из Малой Азии, откуда были переселения христианского населе-

ния, процесс получивший массовый характер в более позднюю эпоху – во время иконоборческой политики византийских императоров. Основной базой для выражения разносторонних процессов, сопутствующих формированию культуры болгарских племен на территории Крымского п-ова, нам служит монография Баранова «Таврика в эпоху Раннего Средневековья». Исследование отличается целостным взглядом на сложные процессы, следовавшие за хазарской инвазией и аккуратно выработанной хронологией.

Одно из самых ясных доказательств о непосредственном византийском влиянии на болгар, поселившихся в Таврике, облик их жилищ. В течение нескольких веков он меняется так, что в середине I тыс. он почти не отличается от провинциально-византийских жилищ. К середине VII в. в Таврике поселяются оногуры, одно из болгарских племен, отправившихся в миграцию после распада державы Кубрата. На новой земле они сталкиваются со зрелой традицией византийского каменного строительства и под его влиянием, начинают заимствовать некоторые из его елементов. В период от второй половины VIIв. до первой половины VIIIв. продолжали строиться полуземлянки, но некоторые из них были облицованы камнями, появилась и двускатная крыша. Снова в этом периоде, хотя и нечасто, начали строить наземные однокамерные жилища с каменными стенами. Оногуры сохранили характерный для них способ строить «в елку», так как и открытого очага. В поселениях от второго периода жилища приближались еще больше к византийским по конструкции и внешнему виду. Пример для того – это жилища в селище при Кордон-Оба. Вследствие контактов с малоазийским населением, отличающимся более высоко развитой культурой, однокамерные жилища были вытеснены двухкамерными, которые часто представляют часть стопанств, обособленными огражденными дворами (Баранов И.А., 1990, с. 45--50).

Другое археологическое свидетельство про контакты болгар с другими племенами и народами – это керамичный материал, найденный на раскопках раннесредневековых объектов. Здесь ситуация более сложна, потому что он отражает не только влияние одной керамичной традиции (византийской) на другую (болгарской). Перемены в технологических и морфологических характеристиках керамических сосудов являются как реплика смешивание носителей разных керамичных традиций, присущих некоторым этносам. Этим путем добил свой облик и керамичный комплекс в Таврике. Хороший пример для высказаного суждения – это керамика, найденная на раскопках Судакского святилища, датируемое серединой VII в. (И.А.Баранов, В.Майко, 1995, с. 73). Сосуды обособлены в несколько типов, каждый из которых характерен для керамичного комплекса различной раннесредневековой культуры. Первый и второй типы представлены серыми и черными горошками яйцевидной формы, изогнутым венчиком и примесями песка. Некоторые из них украшены орнаментом с врезанными прямыми и волнообразными линиями. Баранов связывает их с оногурами, отмечая близость первого типа с провинциально-византийскими формами, которые отличаются более совершенной обработкой (И.А.Баранов, 1990, с. 168). Третий тип керамики приписывается пенковской культуре. Это горошки, формы сферы или конуса, которые объединены технологией обработки и входящие в одни хронологические и территориальные рамки. В святилище открыты так же и два сосуда, украшенные с пролощенным орнаментом, принадлежащие керамичному набору пастирской культуры.(И.А.Баранов, В.Майко, 1995, с. 74).

Все типы керамики открыты вместе и в других комплексах, расположенных на территории Судакского городища. Позже, второй волной переселенцев, в Таврике появляются керамичные формы, характерные для волинцевской культуры.

Подобная ситуация как в Судакском городище нам представляет В.Майко, описывая керамичный комплекс в с. Морское (В.Майко, 1996, с. 136–138).

Отмеченные археологические данные свидетельствуют о среднеднепровском (пенковском, пастирском, волинцевском) влиянии на формирование раннесредневековой культуры Таврики. Вероятные носители этого влияния это кутригуры, которые выселяются из среднего Днепра во второй половине VII в. На Крымском п-ове они смешиваются оногурами, вследствие чего получился характерный облик керамичного комплекса на Крымском варианте салтово-маяцкой культуры. Доказательство этому – это и горошки типа I подтип А1 по классификации Баранова (И.А.Баранов, 1990, с. 93). Их аналогии найдены в аварской культуре среднего Дуная, где тоже были занесены кутригурами. В упомянутой классификации отмечено византийское влияние на некоторые типы керамики. Так например горошки первого типа второго варианта покрыты ангобы, способ, характерный для византийских мастеров. Конкретное византийское влияние зарегистрировано в форме горшков типа III, типа V, подтип А1, вариант А и кувшинов одной ручкой. Другой аспект контактов с провинциально-византийской культуры – это замена кувшинов византийскими ойнохоетами в некрополях. Все это свидетельствует о стандартизации типов, под влиянием однотипной византийской керамике (И.А.Баранов, 1990, с. 93–98). Подобный ход был и у формирования амфорных типов, некоторых из которых Якобсон прослеживает генетическую связь с позднеантичными традициями. Античным традициям следует и устройство печи для обжигания керамики (И.А.Барнов, 1990, с. 89).

Как уже было отмечено, болгары осуществляли контакты с другими народами не только в сфере материальной жизни. На раскопках селища у с. Морское была найдена модель зороастрийского храма, свидетельствующая о влиянии зороастризма на религиозные представления болгар (В.Майко, 1996, с. 137).

Это вполне естественно, что близость Византии сопровождала принятие христианство у части болгарского населения. Особенно большую роль в этом отношении сыграл Херсон, форпост византийской цивилизации на Крымском п-ове. Это явление доказано конкретными археологическими данными – появление тюркских могил около византийских церквей, а также и распространение нового типа могильных сооружений, характерных для провинциально-византийской культуры – могилы со заплечиками и покрытые каменными плитами (И.А.Баранов, 1990, с. 121–126). Болгарское население начинает строить и свои церкви, план которых заимствовали полностью от местных храмов. Несомненно, христианство было одним из факторов, которые больше всего способствовали византинизации пришельцев.

Гаскевич Д.
(Україна)

До питання про рівень етновизначальної інформативності археологічного інвентаря пам'яток кам'яного віку

Останнім часом розгляд різних аспектів етнокультурного та соціально-економічного розвитку давнього населення визначає тематику праць багатьох українських археологів. У вітчизняній археології важливим стимулом переходу від суто джерелознавчих досліджень до спроб розв'язання конкретних історичних проблем та побудови широких історичних реконструкцій стало зростання інтересу суспільства до питань минулого України, походження слов'ян, витоків індоєвропейської спільноти.

Пошук відповідей на ці питання потребує виявлення територій розселення та дослідження процесів взаємодії давніх етносів. Під етносом ми розуміємо «сукупність людей, що склалася історично і володіє відносно стабільними особливостями культури (в тому числі і мови) та психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших таких же утворень»[1]. При цьому неодноразово зазначалося, що для виділення певної людності в етнос вирішальними є все ж не такі її об'єктивні характеристики як спільна територія, єдність соціально-економічного життя, схожість мови та культури, а суто суб'єктивний фактор – наявність етнічної самосвідомості[2].

Археологічні матеріали є дуже важливим, а іноді і єдиним джерелом вивчення давньої етнічної історії. Особливо це стосується досліджень первісного періоду, у яких гостро відчувається відсутність писемних свідчень, брак надійних даних лінгвістики, антропології, інших наук. Проведення таких досліджень потребує виділення в комплексах археологічного матеріалу тих категорій та типів артефактів, які б мали якомога вищі етнодиференціюючі властивості. Наша робота є спробою намітити можливі шляхи визначення рівню етнодиференціюючої інформативності археологічного інвентаря пам'яток кам'яного віку.

В основі діяльності всіх суспільств первісної формації лежить необхідність створення умов для відтворення і приросту населення та підтримання біологічного існування людності за рахунок забезпечення її продуктами харчування[3]. Вирішення цих завдань в кам'яному віці відбувалося через об'єднання окремих общин у соціальні мережі, в межах яких здійснювався обмін шлюбними партнерами. У свою чергу, наявність шлюбних зв'язків в разі необхідності відкривала членам однієї общини доступ до промислових територій інших споріднених общин, що значно полегшувало подолання економічних криз[4]. Згодом, внаслідок тісних контактів у середовищі людей, охоплених родинними та господарськими зв'язками, вироблялася спільна культура, побутова специфіка, загальнозрозуміла мова та етнічна самосвідомість[5].

Через відсутність надійних транспортних засобів в кам'яному віці шлюбні зв'язки об'єднували переважно общини, що мешкали неподалік одна від одної,

© Гаскевич Д., 1999.

отже, знаходились в одній природно-ландшафтній зоні. Існування в однакових природних умовах та наявність певних контактів призводили до вироблення у населення цих общин своєрідної системи життєзабезпечення, що включає форми осмислення потреб харчового виробництва, набір засобів, спрямованих на їх задоволення, природних матеріалів, які залучаються з цією метою[6]. Особливості систем життєзабезпечення різних людських груп призводять до виникнення у кожному випадку своїх специфічних предметів споживання. Риси, що визначають їх специфічність, якраз і розглядаються нами як етнічні ознаки.

Враховуючи сказане, при археологічному виділенні етнічних утворень кам'яної доби, на наш погляд, варто звертати увагу передусім на специфіку тих категорій артефактів, що склалися одночасно з відповідною системою життєзабезпечення і є притаманними лише їй, через що їх можна вважати найбільш консервативними елементами місцевої етнічної традиції. Оскільки етнічна самоідентифікація людської групи відбувається у психічній сфері, можна припустити, що більшими етнодиференціюючими властивостями володітимуть давні речі таких типів, які усвідомлювались як притаманні цій людності самими її членами. Опосередковано про таке усвідомлення може свідчити більш тісний зв'язок деяких категорій речей з проявами психічного життя конкретного населення, зокрема, його релігією.

Взаємозалежність, що існує між етнічним самоусвідомленням групи людей та її релігійною системою пояснюється надзвичайно великою роллю останньої у соціокультурному відтворенні етнічної спільноти. Освячуючи випрацьовані багатьма поколіннями її членів раціональні знання, навички, моделі поведінки, цінності та ідеали, релігія закріплює, стереотипізує їх, перетворює на невід'ємну частину етнічної культури – етнічну традицію, яка з часом сама починає виконувати консолідуючу роль, забезпечуючи стабільність існування етносу[7].

Складовими частинами будь-якої релігійної системи є явища як ідеального плану – світоглядні та ідеологічні уявлення, так і матеріального – пов'язані з перетворенням предметного світу елементи релігійного обряду – ритуалу. При цьому неодноразово наголошувалась первинність та надзвичайна консервативність ритуалу порівняно з релігійними уявленнями, внаслідок чого обряди нерідко продовжують виконуватись навіть тоді, коли їх значення зовсім змінюється або повністю забувається[8].

Досить точним віддзеркаленням етнічної специфіки населення у його релігійній практиці пояснюється висока етнодиференціююча інформативність церемоніального одягу, зачісок, татуювання, прикрас[9] та особливостей проведення різноманітних обрядів. Нажаль, за виключенням поховальних, ритуали практично не фіксуються у археологічних джерелах. Їх основні риси з достатньою достовірністю можуть продемонструвати лише дані етнографії. Вони ж можуть визначити і коло предметів, задіяних при відправленні культів. Логічним виглядає припущення, що ці предмети, будучи тісно пов'язаними з ритуалом, внаслідок консервативності останнього повинні мати таке ж глибоке коріння і бути настільки ж незмінними та консервативними. Оскільки релігійні уявлення та пов'язана з ними обрядовість відіграють певну етноконсолідуючу роль, то опосередковано вона має позначитись і на цих предметах. Відповідно, їх археологічні залишки міститимуть більшу за інші знахідки етнодиференціюючу інформацію.

Оскільки економічні та соціальні відносини, що впливають на рівень етнодиференціюючих властивостей різних категорій археологічного інвентаря постійно

змінюються, коректне виділення давніх етнічних спільностей потребує для кожного періоду пошуку своїх найкращих етновизначальних знахідок. Застосовуючи всі викладені положення, далі ми спробуємо з'ясувати характер матеріалів, ознаки яких повинні найкраще відбивати етнічну своєрідність первісних колективів мезолітичної доби.

За періодизацією історії первісного суспільства мезоліт відноситься до стадії ранньородової общини, що характеризується простим привласнюючим господарством мисливців, рибалок та збирачів[10]. Його економічна специфіка полягає у індивідуальному неспеціалізованому полюванні за допомогою лука на нестадних травоїдних закритих лісових ландшафтів. Разом з тим прогресуюча криза мисливського господарства призвела до поступового зростання економічної ролі інших джерел харчування мезолітичного населення – рибальства, полювання на птицю, збиральництва[11].

Етнографічні спостереження за суспільствами мезолітичного рівня розвитку (аборигени Австралії, бушмени Калахарі, пігмеї Заїру, ведди Шри-Ланки, вогнеземельці і т.д.) продемонстрували відсутність у них сформованих спільностей, які повністю відповідали б наведеному на початку роботи визначенню етноса[12]. Проте факти усвідомлення певними групами цих людностей своєї окремішності дозволили етнографам говорити про існування у них таких утворень як протоетноси. Останні складались з кількох однородових чи гетерогенних за устроєм общин, члени яких об'єднувались для проведення свят та церемоній, а також укладали між собою більшість шлюбів, внаслідок чого у їх середовищі виникала тенденція до вироблення єдиного мовного діалекту і спільних рис матеріальної та духовної культури[13]. У етнографічній літературі такі утворення фігурують також під назвою «племен» або «діалектних племен».

Викликана соціально-економічними факторами, консолідація членів протоетносу в ідеологічній сфері найяскравіше проявляється у функціонуванні інституту статево-вікових ініціацій. С.О.Токарев, спираючись на те, що посвятні обряди і звичаї відбивають «найважливіший бік суспільного життя, що захоплює матеріально важливі інтереси племені в цілому: підтримку та відтворення його людського складу, його робочої сили», об'єднав їх під назвою «ранньоплемінних культів». В них дослідник бачив окрему форму первісної релігії та зародок майбутньої загальноплемінної організації[14].

Як правило, проведення ритуалів ініціації супроводжувалось ознайомленням молоді з нормами поведінки, побутовими та сакральними знаннями, а завершувалось наочним урочистим переведенням підлітків у ранг дорослих членів племені. При цьому варто особливо зазначити велику відмінність обрядів посвячення дівчат та юнаків. У останніх вони складніші та триваліші, з ними пов'язані важливіші релігійні уявлення. Це є проявом загальної тенденції, за якою у ідеологічному та соціальному житті первісної людини, а особливо на етапі ранньородової общини, завжди домінують чоловіки[15]. Так, наприклад, у Австралії священні тотемістичні перекази та обряди відомі лише повноправним членам племені – ініційованим чоловікам. Для жінок і непосвячених підлітків вони становлять область забороненого та таємного[16].

Таким чином, більш високий соціальний статус, краща обізнаність з релігійними звичаями та обумовлена різко домінуючою на стадії ранньородової общини патрилокальністю шлюбу менша мобільність чоловіків, дозволяють припустити вищий рівень усвідомлення ними своєї етнічної окремішності. Жінками ж, які

не брали участі у найважливіших релігійних церемоніях та впродовж життя внаслідок шлюбу могли кілька разів переходити з общини в общину, і навіть з одного племені в інше, етнічна приналежність мала усвідомлюватись у меншій мірі. Напевно, це повинно було опредметитись і в матеріальних результах праці чоловіків та жінок – позначитись на ступені етнодиференціюючих властивостей виготовлених ними виробів.

Етнографічні спостереження за традиційними суспільствами з привласнюючою економікою свідчать, що основними заняттями чоловіків в них є полювання, рибна ловля, виготовлення відповідних знарядь та пристосувань – мисливського і рибальського реманенту, човнів, заколів і т.д., а також різноманітних інструментів та ритуальних предметів. Сфера діяльності жінок включає збиральництво і ведення домашнього господарства – догляд за дітьми, приготування їжі, пошиття одягу та взуття, виготовлення хатнього начиння[17]. Як бачимо, основна маса знахідок мезолітичних пам'яток – крем'яні, кістяні, рогові знаряддя – виготовлялися чоловіками, отже, є носіями інформації, більш придатної для коректного виділення давніх етнічних спільностей. Звичайно, не всі вони володіють однаковими етнодиференціюючими властивостями.

Оскільки основою систем життєзабезпечення більшості мезолітичних племен було полювання, значна увага в них приділялася мисливському інвентарю, зокрема, дистанційним видам зброї – лукам та стрілам, дротикам, списам. Археологічно зафіксоване розмаїття їх конструкцій може відбивати як особливості способу господарської адаптації населення, так і стійкі етнічні традиції виготовлення та використання конкретного виду озброєння. При цьому перші впливали переважно на набір знарядь, а другі – на їх конкретні морфологічні ознаки[18].

Опосередкованим свідченням значних етнодиференціюючих властивостей дистанційної мисливської зброї є її тісний зв'язок з соціальною та релігійною сферами як сучасних так і давніх ранньородових суспільств. Наприклад, найпоширеніший в Австралії вид мисливської зброї – спис, грає визначну роль у ідеології місцевих племен. Це проявляється у виготовленні спеціальних церемоніальних списів та використанні під час обрядів звичайних мисливських та бойових списів, у нанесенні на списи магічного орнаменту, у посвяченні списів сакральному родовому тотему (м'ясо вбитих ними тварин могли їсти лише члени роду, що пройшли повну ініціацію). І, нарешті, спису надавалося велике символічне значення під час самої ініціації юнаків. З раннього дитинства хлопець вчився метати іграшкові списи, але використання ним справжньої зброї суворо заборонялося. Справжній спис юнак одержував тільки під час проведення обряду ініціації на знак того, що тепер він має право використовувати зброю дорослого чоловіка[19]. У мисливських народів Сибіру найважливішим атрибутом шамана був лук. Пізніше його сакральну функцію, а іноді і назву перейняв бубон. Магічна сила шамана ототожнювалась зі стрілою. При виконанні камлань лук також використовувався шаманами індіанців Південної та Північної Америки, бушменів Африки[20].

Залучення етнографічних спостережень для реконструкції ідеології давнього населення вимагає їх підкріплення археологічними даними. У кам'яному віці внаслідок обмеженості речового середовища будь-який предмет міг використовуватись як з утилітарною, так і ритуальною метою. Певний семіотичний статус речей утилітарного призначення археологічно фіксується лише при їх виявленні у відповідному контексті[21]. Виходячи з цього, беззаперечним свідченням

ідеологічного навантаження мезолітичних мисливських знарядь є їх присутність у похованнях (стріли та гарпуни з могильників Оленій Острів та Попово, списи у могильнику Звейнієкі, жмуток стріл у похованні в Яніславицях і т.д.). Численні знахідки багато декорованих орнаментом кістяних та рогових вістер дистанційної мисливської зброї також можуть свідчити про її ритуальне використання.

Через фізичні властивості органічних матеріалів знахідки рогових, кістяних та дерев'яних предметів озброєння давнього населення є досить рідкісними. Тому археологічно залишки метальної мисливської зброї найчастіше фіксуються за кам'яними деталями її бойового оснащення. У пізньому палеоліті, мезоліті та, подекуди, неоліті роль універсальних наконечників стріл або складових частин вістер інших видів озброєння відігравали різні типи мікролітів. Оскільки мікроліти є залишками мисливських знарядь, висока етнодиференціююча властивість останніх має поширюватись і на них. Відповідно специфіка метальної зброї, зокрема, морфології мікролітів, може виступати як достовірний етнічний ідентифікатор, а виділені на її підставі археологічні культури повинні представляти давні етнічні утворення.

---

[1] *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 37.

[2] История первобытного общества. – М., 1986. – Т. 2. – С. 460.

[3] История первобытного общества. – 73–130.

[4] *Шнирельман В.А.* Специфика этнической структуры у охотников, собирателей и рыболовов // Расы и народы. – М – 1982. – Вып. 12. – С. 45, 62.

[5] *Павленко Ю.В.* Структура та розвиток етнічної спільності // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 15–25.

[6] *Чеснов Я.В.* Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М., 1982. – С. 109–123.

[7] *Павленко Ю.В.* Указ. праця. – С. 17.

[8] *Токарев С.А.* Ранние формы религии. – М., 1990. – С. 528–530.

[9] История первобытного общества. – С. 334.

[10] Там само. – С. 130.

[11] *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 32-37.

[12] История первобытного общества. – С. 466.

[13] Там само. – С. 460–467.

[14] *Токарев С.А.* Указ. праця. – С. 206–208.

[15] История первобытного общества. – С. 223; *Залізняк Л.Л.* Указ. праця. – С. 48.

[16] *Токарев С.А.* Указ. праця. – С. 64–72.

[17] История первобытного общества. – С. 338–339; *Залізняк Л.Л.* Указ. праця. – С. 47–48.

[18] *Формозов А.А.* Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М., 1959. – С. 15–22; *Гладких М.И.* К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 112–117; *Залізняк Л.Л.* Указ. праця. – С. 114.

[19] *Роуз Ф.* Аборигены Австралии. Традиционное общество. – М., 1989. – С. 111–112.

[20] *Михайлова Н.Р.* Походження і розвиток інституту «шаманів» у суспільстві мисливців на оленя // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 19–29.

[21] *Яковлєва Л.А.* Символіка поховань пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 84–98.

Damyanov M.
(Bolgaria)

GREEK SETTLEMENTS IN BARBARIAN LANDS (TOWARDS THE PROBLEM OF THE ETHNIC INTERPRETATION)

Defining the ethnicity on the base of only archeological data always tends to incite problems. The aim of the present article is not to elucidate the development of the Greek settlements in the inner lands of Scythia and Thrace, neither it is to seek for a model of the emerging and setting of a similar settlement. The idea is much more to present, using several examples, the variety and ambiguity of the forms, a material culture of an ethnos could have. Even more – the ethnos is the Hellenic one, whose culture has been meticulously studied and should presumably be easy to recognize in a barbarian milieu. The settlements, forming the base and illustrative material, are different – by their character, designation, terms of emerging – but they have anyway, to a greater or a lesser extent, been assumed traces of Greek presence. Besides, some disputable sites are going to be mentioned.

From a geographical point of view, the first example is situated in inner Thrace. The story goes about a settlement near the present town of Septemvri, identified as emporion Pistiros. Despite of containing Thracian finds, it can be viewed as a Greek settlement par excellence, as it is in a sharp contrast with what is known about the Thracian milieu. The settlement is surrounded by a defensive wall, with preserved foundations of ashlar stone[1].The eastern gate, having on its sides a tower and a bastion, has been excavated[2]. In the part excavated inside the defensive wall, the following complexes have been revealed: a street covered with stone slabs[3]; building having quite imposing parameters (18.2 x 14.35), the walls of which are made of mudbrick on stone footing, covered with tegulae and with a portic of wooden pillars on stone bases[4]; covered drainage canals[5]; traces of craftsman activities – sheds with waste materials from metal-working (Домарадски М., 1995, 22). What impresses among the finds is the great quantity of amphorae, wheel-made pottery – common gray ware, imported red-figured and black-glazed[6], and coins (minted in Greek towns and by Thracian rulers)[7]. The settlement emerges in the middle of the 5th century BC and exists throughout the 4th century BC. Even though the material culture of its inhabitants outlines its outstanding status among the Thracian milieu, the certainty of the ethnic identification is not based on it. The data about it is contained in the numerous graffiti in Greek (in a presumably illiterate milieu)[8], and most of all in the stone stela, on which the treaty between emporitai and a native ruler – a successor of Kotys, is carved[9]. The epigraphic material explicitly supplements the archeological one. In addition to this settlement, the necropolis near the village of Akandjievo, 3 km afar, with a native type of tombs and contents, being close to the Hellenic rites[10]. The presence of the cumulative evidence, clarifying the settlement's nature, allows for taking it as a model.

© Damyanov M., 1999.

As we are talking about an emporion, another example from the Thracian lands is of interest – the site the «Sladkite kladentzi» locality near the city of Bourgas. The contrast with Pistiros is quite indicative, as in the present case, data about an emporion are considered to be the finds of amphorae and imported Greek ware of the 4th century BC, without them being related to buildings or whatever traces of a settlement[11].

A type of settlements, which have not been studied by now in South Thrace, can be discussed on the base of examples from the North-West Black Sea coast region. These are the so called agricultural settlements, situated in or on the border of the hora, i.e. the agricultural land of a colony. Several of those have been studied near Histria. It should be pointed out that in some of them, Histria-Sat for example, the house-structures correspond to the native «barbarian» types to such an extent – wattle-and-daub with a fireplace or a hearth, that only the prevalence of antique material makes evident their Greek ethnicity[12]. Another settlement, near Tariverde, has the same characteristics- dug-outs and wattle-and-daub houses and a great quantity of imported Rhodian and Attic ware. J.Boardman[13], for example, assumes that it is a «native town» with strong Greek influence and according to J.Bouzek it has mixed population of Greeks and the Getae[14]. C.Preda, taking as a base the lack of a pure native layer under the Archaic one considers it as a Histrian trading post, that delimits its hora[15].

To the north, the settlement Nadlimanskoe III, situated on the Lower Dniester river, presents a similar picture. The settlement is not fortified. The excavated house-structures are mainly subterranean and semi-subterranean, there are few that are not, but they are also representative of the barbarian tradition[16]. Among the randomly placed houses there are storage-pits. The ethnic characteristic is based on the pottery and some specific groups of finds – terracotta and graffiti. The proportion of the different types of pottery in per cents is the following: 66% amphorae, 23% wheel-made and 11% hand-made. It is normally assumed that amphorae cannot be an ethnic identifier, unlike the domestic and the table ware. The proportion here is: 49% common wheel-made, 32.5% hand-made and 18.5% black-figured and black-glazed[17]. It should be noted that the wheel-made ware prevails and that there is a lot of luxury ware. The terracottae[18] and the considerable number of graffiti[19] are also an evidence of the Greek presence. Anyway the presence of a large quantity of barbarian pottery and the comparison to the pottery complex of Nikonios (95% Greek pottery and 70% in Nadlimanskoe III) makes the author define it as an Hellenic settlement, having gradually attracted native elements, which makes it heterogeneous[20]. In this train of thoughts it would be interesting to point out that up to the Greeks appearing in the Lower Dniester region, there is a lack of settled population[21]. The materials indicate dating 6th – c. the middle of the 5th century BC.

The settlements from the first period (6th – beginning of the 5th century BC) of populating in the Olbian hora constitute a similar picture, although a certain variety can be noticed there. We are talking again about settlements that are not fortified[22] and contain subterranean and semi-subterranean house-structures with random placing. On-ground buildings with mudbrick walls on stone foundations are rarely met[23]. Anyway the pottery finds are explicit. Amphorae are the basic quantity everywhere, followed by wheel-made pottery – locally-made or imported, and the hand-made pottery does not exceed 20% anywhere[24]. The terracottae and graffiti, that in their quantity are corresponding to the

finds from Berezanj and Olbia, pre-define the ethnic interpretation[25].

The picture changes during the second period of populating the Olbian hora (4th century BC). There is a greater differentiation among the separate types of settlements. In the first quarter of the century, a number of urbanized settlements with stone house-construction appear. They are characterized by buildings with complex planning, situated densely in the settlement[26]. Large closed complexes – «farms» – also tend to appear[27]. These two types of structures represent clearly expressed Greek culture. The position of peripheral settlements of temporary nature – shepherds', fishermen's or craftsmen's – is a bit different. There is no explicit cultural layer and they are localized mainly on the base of surface materia[28].

In the vicinity of Olbia, a strange necropolis is excavated at Gute Maritzin. The situation is much the same as the one with the Akandjievo necropolis – native type of tombs and Greek material. There is a discussion about the ethnic interpretation, but many scholars tend to assume it as Greek or mixed one[29].

According to all of the adduced examples, several main characteristics, on the base of which, Greeks are recognized, can be determined: the prevalence of Greek ware in the daily use, the presence of graffiti, revealing the use of Greek language, and of terracottae, attesting cult to Greek deities. These three elements of the «ethnicity» are not necessarily manifested in a settlement, which is Greek by its appearance, but on the contrary, it's possible that it complies completely with the barbarian tradition.

Some scholars claim, Greek presence can be found in some Scythian settlements, the so called «gradishta». According to V. Lapin the large amount of antique material in the region of the middle current of Bug and Dnieper rivers is indicative of infiltration of a body of Greek settlers. He considers a hypothetical Greek settlement existed at Nemirovskoe gradishte. The arguments are the presence of a large quantity of imported goods and a Greek graffiti on a locally-made vase (citing Grakov)[30].

In this context it's interesting to discuss the data about the Elisavetovskoe gradishte in the Lower Don region. The early publications consider it an emporion of Bosporian Greeks[31]. The meticulous analysis of the imported ware, made by Brashinskii, makes him accept a different interpretation. According to him, it's a barbarian settlement, playing the role of a mediator in the trade between Bosporos and the native tribes[32]. There have been excavated several structures – mainly subterranean, without any strict planing[33]. Without questioning the validity of his conclusions, it's possible to assume some Greek presence. The first thing, we should point out, is the huge scale of commercial exchange – there have been found some 225-235 000 amphorae[34]. It's difficult to agree that such a quantity of goods did not require a Greek interference in the place. The terracottae, unearthed on the Elisavetovskoe gradishte, also can be interpreted as traces of «an insignificant number of Greek settlers»[35]. The last thing I would like to mention is the fact, that in the 3rd century BC, Elisavetovskoe gradishte had been replaced, as a trading center, by Tanais, a purely Greek settlement[36].

In conclusion I would like to adduce one of the inferences, made by Yu. Andreev in his article about the Greek-barbarian interrelations: the «Greek model» makes a synthesis with the surrounding world and the process of adaptation is attended by «lost of quality» and «genetic mutations»[37].

[1] *Домарадски М.* Емпорион Пистирос. Тракогръцки търговски отношения. – Т.1 Септември 1995. – С. 46–48.

[2] Там само.

[3] Там само. – С. 48.

[4] Там само. – С. 21–22.

[5] Там само. – С. 489–50.

[6] Там само. – С. 56–60.

[7] Там само. – С. 54–56.

[8] Там само. – С. 52–54.

[9] Там само. – С. 75–85.

[10] *Домарадски М.* Гърците в Тракия // Сб. в чест на П.Горбанов. – С., 1999. – С. 3–4.

[11] *Гълъбов И.* Археологически приноси за историята на гр. Бургас // Изв. на народния музей – Бургас, 1950. – Т.1; *Бакалова-Делийска М.* Керамични находки от Западното Черноморие // ИБАИ XXIII, 1960; *Bouzek J.* Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area. – Praha, 1990; 12. – С. 29;

[12] *Никулицэ И.Т.* Северные фракийцы в VI–I в.в. до н.э. – Кишинев, 1987. – С.35.

[13] *Boardman J.* The Greeks Overseas. – L., 1980. – P. 249.

[14] *Bouzek J.* Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area. – Praha, 1990; 12. – С. 28.

[15] *Preda C.* Tariverde- site autochtone, ou bien factorerie histrienne. – Pontica V, 1972. – С. 87.

[16] *Охотников С.Б.* Нижнее Поднестровье в VI–V вв. до н.э. – Киев, 1990. – С. 10–16.

[17] Там само. – С. 19.

[18] Там само. – С. 40–42.

[19] Там само. – С. 60–61.

[20] Там само. – С. 60.

[21] Там само. – С. 56.

[22] *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. – Киев, 1989. – С. 22.

[23] Там само. – С. 45–52.

[24] Там само. – С. 57–58.

[25] Там само. – С. 86–88.

[26] Там само. – С. 99–102.

[27] Там само. – С.121–122.

[28] Там само. – С. 101.

[29] *Лапин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Киев, 1966. – С. 169–174; *Boardman J.* The Greeks Overseas. – L., 1980. – P. 263–264.

[30] *Лапин В.В.* Указ. раб. – С. 73–74.

[31] *Книпович Т.Н.* Танаис. – М.;Л.,1949. – С. 9; *Зеест И.Б.* Керамическая тара Елисаветовского городища и его курганного некрополья // МИА. – 1951. – № 19. – С. 119.

[32] *Брашинский И.Б., Марченко К.К.* Елизаветовское городище на Дону – поселение городского типа // СА. – 1980. – С. 49–51.

[33] Указ раб.; *Брашинский И.Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V–III вв. до н.э. – Л., 1980. – С. 92.

[34] Там само. – С. 92.

[35] Там само. – С. 77–79.

[36] Там само. – С. 9.

[37] *Андреев Ю.В.* Греки и варвары в Северном Причерноморье. – ВДИ, 1996.

Індиченко Г.
(Україна)

Етнокультурна диференціація первісного населення (за матеріалами території України)

Значення етнографічних даних для характеристики етнічної специфіки кожного народу є очевидним. В деяких випадках особливості культури та побуту не менш ніж мова виражають етнічну специфіку, тому етнографічний матеріал та його ретельна обробка відіграє велику роль в етноархеологічному дослідженні.

Вперше термін «етноархеологія» було вжито американським археологом Дж.Ф'юксом. Використовуючи його, вчений мав на увазі свої досліди, що ставили за мету перевірити усну традицію індіанців-пуебло методами археології. Але в ті часи цей термін не був сприйнятий археологічною наукою і лише через 50 рр. про нього згадали вже для того, щоб окреслити новий науковий напрям, метою якого стало поліпшення методів реконструкції стародавніх суспільств за археологічними рештками.

Такі етноархеологи як Л.Бінфорд, Г.Кларк, Р.Ашер, Д.Джеффорд, Р.Гоулд, А.Руз вважають, що методика історичних реконструкцій можлива на основі системного аналізу взаємозв'язаних елементів, що утворюють археологічні комплекси. Реконструюючи минуле, археолог повинен дослідити в першу чергу культурні процеси. Метою етноархеології є реконструкція минулого у повному об'ємі, реконструкція культурної історії, існуючого способу життя та описання культурних процесів. Комплексні археолого-етнографічні дослідження дозволяють на етнографічних матеріалах виявити стереотипи розповсюдження культури в мисливсько-збиральницьких суспільствах та співставляти їх з археологічними культурами.

Археологія та етнографія можуть, використовуючи метод аналогій, реконструювати минуле і пояснити ті процеси, що відбувалися в ньому. Археологія, таким чином, залежить від висновків минулого, здобутих з речей, що знайдені в сучасному світі, матеріали етнографії можуть використовуватися для моделювання соціальних і культурних систем первісності, хоча основою реконструкції мають залишатися саме дані археології. Особлива перспектива етноархеологічних досліджень відкривається серед вчених, які займаються вивченням стародавніх суспільств, що мешкали на території України і історія яких в письмових джерелах не зафіксована. Такі археологи, як М.І.Гладких, Л.Л.Залізняк, В.Н.Станко, вбачають завдання сучасної археологічної науки в переході від археологічного бачення епохи до історичного, наголошуючи на тому, що вирішення кардинальних проблем сучасної археології неможливе без переходу на новий рівень археолого-етнографічних досліджень, орієнтованих на виявлення глибинних закономірностей матеріальної культури в її зв'язку з різними аспектами функціонування суспільства.

В археологічній і етнографічній науці в останнє десятиріччя активізувалися

© Індиченко Г., 1999.

пошуки локальних відмінностей матеріальної культури первісних колективів. Дослідження локальних відмінностей пам'яток раннього кам'яного віку дає можливість наблизитися до розуміння стародавнього етнічного групування первісної людини.

Звичайно, що використання етнографічних даних в археологічній науці не можливе без певних застережень: співвідношення стадіального та історичного часто потребує для свого вирішення більшої кількості даних в кожному окремому випадку. Ця проблема знайшла своє вирішення в концепції Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області. Для археології це є інтерпретаційні категорії. Основою ж для реконструкції Історико-етнографічних спільностей та Господарсько-культурних типів в археології служать локальні варіанти матеріальної культури. Концепція Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області є однією зі сфер співпраці етнографії і археології на ниві комплексного підходу до вивчення первісної історії.

Проблема виділення Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області була поставлена наприкінці XIX – початку XX ст. в межах культурно-історичної школи. І хоча постановку питання слід оцінювати позитивно, запропоновані методи її вирішення були невдалими, бо всі пропозиції будувалися виключно на позиціях суб'єктивізму.

Чітке визначення Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області дали М.Г.Лєвін та Н.Н.Чєбоксаров. Більшість вчених розуміють під Господарсько-культурним типом моделі адаптації до навколишнього середовища, що склалися історично і притаманні народам, що мешкають в певних природно-географічних умовах при певному рівні їх соціально-економічному розвитку.

Локальні виявлення людської культури впливали на особливості ведення господарства, способи виробництва матеріальних благ – одягу, взуття та знарядь праці. Оточуюче середовище обумовлювало багатобарвність матеріального виробництва в різних екологічних умовах, що в свою чергу відбилося на формуванні, еволюції та закономірній зміні різних Господарсько-культурних типів. Серед факторів, що визначають локальність, М.І.Гладких наводить: соціальні (стійкість традиції обробки каменю в середовищі окремих людських груп), природні (особливості ландшафтно-кліматичних умов, рослинного і тваринного світу, сировини для виготовлення знарядь, наявність природних сховищ), функціональні, або господарсько-виробничі (місцеві відмінності – наслідок сезонної або спеціалізованої діяльності однієї і тієї ж групи людей), міграційні (залучення на певну територію нехарактерної для неї культури), до цього треба додати і фактор мінливості знарядь в процесі їх вироблення.

Вирішальне значення для визначення господарсько-культурної специфіки населення має оцінка господарства первісної людини. Різні кліматичні умови породжували різнотипні ландшафти, тому в рамках Господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних мисливців та збирачів можливе виділення підтипів нижчого таксономічного рангу.

Разом з поняттям Господарсько-культурний тип в історичній науці було введено поняття Історико-етнографічна область, під яким розуміють територію, на якій в наслідок довготривалих зв'язків, взаємного впливу історичних доль народів, що населяють цю територію, склалася певна культурна спільність. В співвідношенні Археологічної культури і Господарсько-культурного типу допускають три варіанти: територіальні кордони Археологічної культури і Господарсь-

ко-культурного типу співпадають (або майже співпадають), в кордонах єдиного Господарсько-культурного типу виділяються декілька споріднених або неспоріднених Археологічних культур, і, нарешті, різні варіанти і субваріанти Археологічної культури належать різним Господарсько-культурним типам. Культурну своєрідність кожної археологічної пам'ятки можна розглядати одночасно з точки зору її належності як до Господарсько-культурного типу, так і до Історико-етнографічної області. Протиставлення між цими двома поняттями зникають якщо ввести в систему, що розглядається ще один компонент – первісну общину, яка, як зазначає М.І.Гладких, є компонентом одночасно Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області[1].

Різні категорії матеріальної культури пам'ятників, такі як: характер житла і поселень, виробничий інвентар, витвори мистецтва не однаковою мірою відображають господарсько-культурну і історико-етнографічну належність носіїв матеріальної культури. Наприклад, на зовнішній вигляд житла в більшій мірі впливає оточуюче середовище та рід занять населення, ніж його етнічна належність. Навпаки, з етнічної свідомістю людей характер витворів мистецтва буде пов'язаний тісніше. Своєрідність категорій виробничого реманенту відображає господарсько-культурну належність населення. Різнотипність інших категорій, що мають широко розповсюджені виробничі функції (сокири, кинджали тощо) можуть відображати етнічну належність населення. З установленням постійних відносин між окремими колективами виникає етнічна сфера відносин, яка охоплює питання подібності і відмінності матеріальної та духовної культури первісних колективів. Особливу увагу також слід надати географічному середовищу. Про його значення свідчать прямі та побічні сліди його дії, які виявляються в різних компонентах етносу, починаючи від матеріальної культури та закінчуючи етнонімами. Клімат у багатьох випадках може визначати особливості виготовлення одягу або взуття. Грунт, рельєф, гідрографія впливають на характер трудової діяльності.

Природні рубежі (гірські хребти, пустелі, водні перешкоди), особливо на ранніх ступенях розвитку суспільства, відіграють роль етнічних кордонів. Склад флори визначає матеріал житла та його види, а разом з особливостями фауни впливає на специфіку повсякденного життя і навіть господарсько-культурного розвитку.

Характерні особливості географічного середовища (клімату, грунту, рельєфу, флори, фауни) впливають і на окремі сторони духовної культури первісного населення. Це знаходить своє відображення в окремих специфічних звичках, звичаях, обрядах, в яких виявляються особливості побуту населення, пов'язані з характерними рисами його проживання.

На території України для пізньопалеолітичної епохи археологи виділяють дві культурно-господарські зони та кілька етнокультурних областей та культур. В межах північної прильодовикової зони відокремлюють Прикарпатську та Середньодніпровську етнокультурну області. Середньодніпровська етнокультурна область має такі пам'ятки, як Радомишль (Житомирська область), Пушкарі та Мізин (Чернігівська область), Добранічівка (Київська область), Межиріччя (Черкаська область), та інші пам'ятки. Якщо порівняти крем'яний інвентар Добранічівки та Межиріччя то відмінності виявляються в типології знарядь в більшій мірі, ніж у техніці розщеплення кремсня. В Межиріччі відсутні округлі скребачки, а в Добранічівці – вістря з затупленою спинкою і ретушованою основою. У Ме-

жиріччі серед пластинок з притупленим краєм дуже виразну серію становлять прямокутні вкладиші (32 %). В Добранічівці таких виробів лише 6,1 %. Загалом індекс спорідненості крем'яного інвентаря Мізина і Добранічівки становить за знаряддям – 122 %, нуклеусами – 142 %; Мізина і Межиріччя – 168 і 139 %[2]. Різниця в крем'яному інвентарі між Мізином з одного боку, та Межиріччям і Добранічівкою, з іншого є більшою, ніж між Добранічівкою та Межиріччям.

Це дозволяє порушити питання про культурну відокремленість Мізинського поселення. Водночас усі три згадані пам'ятки мають багато спільного в забудові житла та мистецьких творах, тому можна говорити про наявність окремої Середньодніпровської етнокультурної області в межах якої існували самостійні культури, побудовані за територіальним принципом.

Виходячи з вищевикладеного матеріалу, можна вважати, що коли пізньопалеолітичні пам'ятки, що порівнюються відзначаються однотипністю фауністичних решток, житла, знаряддям праці, витворами мистецтва (поселення Добранічівка та Межиріччі), то вони належать до одного Господарсько-культурного типу і однієї Історико-етнографічної області. Якщо ж пам'ятки різняться за цими показниками (поселення Добранічівка та Журавка), то можна говорити, що їх мешканці належали до різних Господарсько-культурних типів та Історико-етнографічних областей. Існують пам'ятки, які можна відносити до одного Господарсько-культурного типу, але різних Історико-етнографічних областей (Костьонки IV, верхній і нижній культурний шар). Пам'ятки Стрілецька II та Сінгірь подібні за типом матеріальної культури, але є різними за господарською спеціалізацією, тому вони відносяться до єдиної Історико-етнографічної області, але до різних Господарсько-культурного типів.

В різних регіонах України спостерігаються територіальні відмінності в культурному розвитку населення пізнього палеоліту. Так, Північному регіону в більшій мірі була притаманна обрядовість, пов'язана переважно з образом жінки. Жіночі зображення, що знаходять тут у великій кількості, можна розглядати як свідоцтво «матріархальних» стосунків в спільнотах палеолітичного часу, в той час як лідерство належало, як правило, чоловікам. Південній зоні в більшій мірі притаманна обрядовість, пов'язана з образом бізона – найважливішої тварини для мешканців цього регіону.

Таким чином, аналіз історичного розвитку двох регіонів дозволяє говорити не тільки про господарські відмінності, що були їм притаманні, але про світоглядні та інші відмінності, які можна тлумачити як відмінності етнологічного порядку.

---

[1] *Гладких М.І.* Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). – К., 1991. – С. 22;

[2] *Гладких М.І.* Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпрові // УІЖ. – 1971. – № 10. – С. 99–102.

Калајџиеска Ж.

Комани Круја – материална култура, етногенеза

Раносредновековната култура озаглавена со називот «Комани Круја» е откриена при крај на XIX в. Со откривањето на првите две некрополи во Северна Албанија, првата во близина на селото Коман, под т. н. тврдина «Калаја Далмацес» (од каде иде и називот на некрополата), и втората во близина на крајбрежниот албански град Круја (средновековната столица на Албанија за време на отпорот против Османската империја), заради недостиг от пишани извори и појавата на дотогаш непознат археолошки материјал, ги навело првите истражувачи на раэлични мненија и интерпретација на таа култура[1]. Новите откритија сврзани со таа култура дале низа аналогии кои ја поставуват во еден поширок ареал на распространенис[2]. Елементи на оваа култура се присутни, почнувајки од Северна Албанија, Црна Гора, Далмација, Хрватска, Македонија, Грција (Афиона на о-в Крф), со низа аналогии во Југозападна Бугарија (Абланица, Туховиште, Мишевско и т. н.).

Во најголем број случаи некрополите се сместени во подножјето на некое утврдуванье, а може да се сретнат и цркви во нивна близина, каков што е примерот со локалитетот Св. Еразмо кај Охрид, каде што гробовите се вкопани во и околу објектот[3].

Преовладуват цистовите гробови, може да бидат со или без камено покритие, во неколку варијанти, или пак да бидат прости јамни гробови. Главниот гробен ритуал е инхумација – индивидуално или семејно погребение (е по ретко). Ориентацијата на гробовите варира: северозапад-југоисток, исток-запад, север-југ, североисток-југозапад, запад-исток (најмалку застапени). Рацете се поставени во различни позиции, а понекогаш се прекрстени на градите по христијански обичај. Гробните прилози во вид на керамични и стаклени садови се присутни во позначителен број гробови, од кои повекето се со рановизантиско потекло, но се срекаваат и словенски елементи. Како посебна категорија може да се посочат импортните предмети меѓу кои се срекаваат луновидните наушници, украсени со филигран, рановизантиките катарами од различни типови, дисковидните фибули (Scheibenfibeln) со христијански мотиви, прстени со гравирани крстови и грчки натписи и др.[4]. Орудијата на трудот се најбројно застапени со секири, огнива и т. н. От оружјето најмногу се застапени мечовите и врвовите на стрели, кои имаат најблиски паралели во западномеровинжкиот, првенствено италолангобардскиот свет[5]. Иако импортот достигал и до најодалечените краишта во голема мера се присутни и локални копии или предмети инспирирани од рановизантијските производи, како што се во прв ред наушниците со звездолики привезоци и масивни лачни фибули широка плочка, чии прототипови од VI в. ги наогаме широко распространети на територијата на северен и западен Илирик[6].

© Калајџиеска Ж., 1999.

Словенската инвазија довела до длабоки промени во албанските провинци. Што се однесува до контактите помеѓу културата Комани Круја и словените, кои се сведуваат на појавата на т. н. прстести фибули, тие не се во потполност сигурни и се предмет на многу потемелна анализа[7].

Протороманскиот или предроманскиот карактер на културата Комани Круја во Албанија и Црна Гора, го потврдуваат релативно честите топоними од латинско потекло. Гледано во целина латинските топоними се најбројни во областа на Скадарското езеро, во долината на Дрим и Фанди, по долината на стариот римски пат Леш – Улпијана, долината на Мати и Црн Дрим. Оваа област се разликува од територијата јужно од Шкумби, каде се приметува силна концентрација од словенски хидро и оро топоними[8].

Ако се предпостави од една страна, дека карактерот на културата Комани Круја во својата суштина е римско-византијски или веке протороманскиот и христијански, а од друга страна ако се отфрли хипотезата за нејзината словенска или аварска припадност, на тој начин би се отфрлило и гледиштето кое нејзините носители ги идентификува со нероманизираните илири или поточно со арбанасите или нивните непосредни претци. Арбанасите биле семи-номадски и пастирски народ, кој за време на студената сезона се симнувале во континенталниот појас, каде воспоставувале контакти со жителите од пониските предели, а преку лето ги посетувале пасиштата на високите планински појаси. Нивниот начин на живот може да се спореди со оној на власите и моровласите, кои во приморските краишта со каравани превезувале различни суровини и стоки, а добивале сол, необходна за сточарството, а понекогаш се занимавале и со грабеж. За прв пат овој народ се срекава во грчките извори во XI в., каде се споменуваат како наемници во византијската војска, кое било резултат на постепеното адаптиранье кон седелечки и градски начин на живот от страна на еден првобитно пастирски народ[9]. Во VII и VIII в., т. е. во преодниот период помеѓу процветот на рановизантијската култура, во провинциите Превалитана и Нов Епир, и формираньето на Драчката тема, се приметува паралелно егзистиранье на одвоени етнички и социјални целини. Ако културната група Комани Круја е непосреден продолжител на остатокот од романизираното население, кое во касното царство ги напуштило отворените населби и се скрило на подобро заштитени места, веројатно за време на словенските инвазии во VII в., ним им се приклучиле и бегалците од Дарданија и Далмација за кои говори Константин Порфирогенит. Од своја страна словенските земјоделци ги населувале равнините и долините насекаде околу нив, а веројатно и повнатре во нивната територија. Во планинските предели или поточно над оваа зона, која ја населувале проторомани и словени, се одржало сточарско население составено од нероманизирани домородци, кои е можно да се означат како прото-албанци, без оглед на тоа што се тие во поширок смисол[10].

Што се однесува до отсуството на погребенија со кремација во некрополите на културата Комани Круја, што доведува до заклучок дека погребените во овие некрополи се сите христијани, не би морало да биде така, за тоа што словените живеејки во Панонија во соседство со аварите многу лесно можеле да го прифатат биритуалниот начин на погребение, а друга варианта би била инхумацијата да е наметната од страна на христијанизираното местно население.

Од сето досега изложено, би можело да се заклучи дека културата Комани Круја по својот карактер е византијска култура со словенски елементи.

[1] *Degrand A.* Souvenirs de la Haute-Albanie. – Paris, 1901. – S. 254–266; *Reinach S.* Une necropole en Albanie, «L'Anthropologie», tome douzime – Paris, 1901,. – S. 662–670; Begrabniss-Platze und Tumuli in Albanien und Macedonien, «Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft 1901. – S. 43–47; *Ippen Th.* Glasnik Zemaljskog Muzeja. – Sarajevo, 1901. – S. 603–608.

[2] *Spahiu H.* Kalaja Dalmaces, Studine historike, 18-3, 1964. – S. 71–96.

[3] *Маленко В.* Нови Археолошки наоди на локалитетите Козлух. – «Габавци» и Св. Еразмо – МАА, Прилеп, 1976 – С. 232 (план II, сл. 13, 8, 10, 12).

[4] *Попович В.* Албанија у Касној Антици, «Илири и Албанци», Научни скупови. – Кн. XXXIX. – САНУ. – Београд, 1988. – С. 233.

[5] Там само. – С. 234.

[6] Там само. – С. 233.

[7] Там само. – С. 237.

[8] Там само. – Р. 242.

[9] Там само. – С. 242–244.

[10] Там само. – С. 245.

Лысенко С.
(Україна)

Ареалы типов артефактов и динамика культурно-исторических процессов эпохи поздней бронзы в северной Украине

Спецификой археологии как науки о прошлом человечества, изучающей его на основании материальных остатков жизнедеятельности человека, являются в первую очередь, сами археологические источники. В отличии от таких наук, как этнография или этнология, археология работает не с живыми культурами, а именно с материальными остатками (жизнедеятельности. Поэтому мы не знаем, какой признак артефакта в реальной жизни был наиболее важным, объединяющим, а какой всего лишь фоном, какие признаки были значимы для типа, как реалии. Что стоит за ареалами определенных типов артефактов: этнос, социальная или религиозная прослойка, бурные исторические события, постепенные диффузии населения или распространение идей?

Одним из основных понятий современной археологической науки является понятие «археологическая культура» (АК). Существующие подходы к определению АК советскими и западными археологами были подробно рассмотрены в монографии Л.С.Клейна «Археологическая типология»[1].

Большинство украинских археологов связывают АК с определенным древним этносом[2]. Однако связь археологических памятников с определенным этносом не безусловна. На поселении могли жить и иноплеменники (в результате смешанных браков, усыновленные пленники, гости и т.д.). Этнографам известны и двуэтнические поселки, а также примеры того, что родственные племена могут разительно отличаться в культурном отношении, а неродственные обладают одной или сходной культурой. Таким образом «версии определения археологической культуры, основанные на идее о ее обязательном совпадении с этносом, приходится признать несостоятельными»[3].

По мнению Я.А.Шера, «культуру, видимо, следует понимать ...как систему типов памятников, объектов и предметов», «как тип образован устойчивым сочетанием признаков, так культура предстает в виде устойчивого сочетания типов»[4]. Но ареалы типов далеко не всегда совпадают. И на практике зачастую для выделения границ АК, решающими являются вкусы исследователя, опирающегося на ареалы тех типов, которые ему кажутся более важными. Следует признать тот факт, что при всех декларациях необходимости комплексного подхода в исследовании и интерпретации археологических памятников, большинство археологических культур, начиная с неолита выделены только по ареалам распространения того или иного вида керамики. Прочие же типы находок, найденные вместе с сосудами определенных типов, равно как и типы бытовых и погребальных сооружений в которых эти сосуды были найдены, зачастую были просто отнесены к АК, выделенным по керамике. Кроме того, многие «ареалы

© Лысенко С., 1999.

типов» по существу являются ареалами наиболее общих признаков. Таковы «культуры шнуровой керамики», «культура многоваликовой керамики», «общность валиковых культур» и пр.

На практике сосуды, традиционно относимые к разным АК, часто встречаются вместе в закрытых комплексах. Кроме этого, ареалы типов керамики, и объединенных с нею в одну культуру прочих типов артефактов (бытовые и погребальные сооружения, положение скелетов в погребениях, изделия из металла, камня, кости и пр.) зачастую не совпадают. Не всегда совпадают ареалы типов артефактов и с ландшафтными характеристиками регионов, с которыми на прямую связаны типы хозяйственной деятельности людей, оставивших эти артефакты. Однако, взаимонакладываясь, ареалы типов, прежде всего глиняной посуды, создают иллюзию некоего монолита.

Характерным примером подобного искусственного образования является восточнотшинецкая культура (ВТК)[5].

Памятники, отнесенные к ВТК, расположены в двух природно-климатических зонах: лесостепной и смешанных лесов. Погребения совершены по обрядам кремации и ингумации. Подавляющее большинство могильников с кремациями расположено среди смешанно-лесных и пойменных ландшафтов, на дерново-подзолистых и серых лесных почвах, на территории занятой ранее преимущественно сосново-дубовыми лесами. Могильники с ингумациями расположены в лесостепной зоне, на мало- и слабогумусированных черноземах и оподзоленных черноземах, на территории ранее занятой луговыми степями, дубово-грабовыми и другими широколиственными лесами. На основании анализа материалов ряда могильников (Малополовецкий, Казаровичский, Росавский), по ряду которых получено значительное количество радиокарбонных дат, можно утверждать, что для Киевского лесостепного Правобережья в эпоху поздней бронзы характерны отсутствие устоявшейся позы и ориентации погребенных. Наряду с «нормальными» ингумациями на Северной Украине на протяжении всей поздней бронзы присутствуют также расчлененные погребения[6].

Рассмотрение керамического комплекса базовых памятников из ареала ВТК (Войцеховка, Пустынка, Иванье, Мошны, Малополовецкое, сборы под Сосницей и др.) позволяет констатировать, что ВТК не имеет единого керамического комплекса. Выделяется по меньшей мере несколько несовпадающих ареалов керамических типов, частично перекрывающих друг друга, что создает видимость некоего культурного единства. При этом, приводимая С.С.Березанской характеристика восточнотшинецкой керамики по крайней мере в Среднем Поднепровье характерна именно для полесских памятников. На лесостепных ландшафтах такая керамика практически всегда встречается в контексте иных керамических традиций[7].

При анализе бронзовых украшений ВТК, также не удается выделить единого для всей культуры ареала. Так картографирование браслетов со спиральными щитками, широко распространенных в польском Тшинце, позволяет утверждать, что в Среднем Поднепровье, представляющем собой центр ВТК, все памятники, на которых найдены такие браслеты расположены на лесостепных ландшафтах и связаны, за исключением нескольких случайных находок, с трупоположениями.

В лесостепном Среднем Поднепровье найдено и подавляющее большинство бронзовых изделий (серпов, кельтов, кинжалов, копий и т.д.), традиционно относимых к срубной культуре. Считается, что эти вещи, в виде сырья или гото-

вой продукции, поступали сюда от индоиранского населения юга и востока Украины[8]. В.И.Клочко отнес значительную часть этих находок к восточно-тшинецкой (сосницкой) культуре[9]. С последней он связывает и формирование Лобойковского очага металлообработки. По мнению В.И.Клочко Лобойковский очаг металлообработки датируется XVI–XIII вв. до н.э., сформировался в Среднем Поднепровье и был впоследствии заимствован срубными племенами на позднем этапе их существования[10]. Исследования последних лет на могильнике Малополовецкое-3, где были найдены сосуды из талькового сланца, подобного тому, из которого изготовлялись литейные формы, а также хронологическое и территориальное совпадение памятников с керамикой малополовецкого типа (КМТ)[11] с наиболее архаичными находками Лобойковской традиции, позволяют предполагать, что носители керамической традиции КМТ сыграли не последнюю роль в сложении Лобойковской металлургической традиции. При этом с Лобойковской металлургией следует связывать не только КМТ, а и «срубную» керамику с валиковым орнаментом, появление которой в Киевском лесостепном Правобережье совпадает с временем формирования Лобойковского очага. Таким образом, если придерживаться версии существования некой единой ВТК, причем оставленной «праславянами»[12], остается непонятным, почему же металлургическая традиция, формировавшаяся в самом ее сердце распространяется в дальнейшем не среди «однокультурного» «праславянского» населения, а среди «индоиранцев» срубной общности, равно как и «позднесрубная» валиковая керамика. При этом Лобойковская металлургическая традиция в Среднем Поднепровье хронологически и территориально сосуществует с карпато-дунайскими традициями, к которым восходят практически все металлические украшения. Подобные украшения в срубном ареале отсутствуют. Только в Киево-Черкасском лесостепном Поднепровье распространены небольшие серпы (жатвенные ножи) Старобыковского типа[13], по непонятным причинам также связываемые со срубной культурой.

Таким образом восточно-тшинецкая культура по погребальному обряду, керамическому комплексу, ареалу характерных «тшинецких» украшений четко распадается на две большие зоны, практически совпадающие с природно-климатическими. При этом распадается сам комплекс тшинецкой культуры, когда ареал преобладания «тшинецкой» керамики не совпадает с ареалом «тшинецких» украшений. «Тшинецкие» элементы здесь сосуществуют со «срубными», причем не только в металле, а и в кухонной керамике, что уж никак нельзя обьяснить концепцией «перехрестя обмінної торгівлі»[14].

На основании вышесказанного, все проводимые этнические сопоставления, в частности сопоставление Тшинца с протославянами, являются несколько некорректными. Распространение и развитие разных типов артефактов шло по разным направлениям, с разной скоростью, и по разным законам. При этом постоянные импульсы разнообразных иноваций, быстро превращавшихся в традиции делают невозможным рассмотрение культурно-этнических взаимосвязей в регионе в традиционном ключе межкультурного влияния, когда культуры понимаются как некий монолит, имеющий более-менее устоявшийся «центр» и «перриферию», подверженную «инокультурным» влияниям[15].

По нашему мнению, несколько неудачен сам термин АК. В философии и культурологии изначально под «культурой» понимается способ освоения человеком окружающей среды, противоставляя Культуру Природе[16], способ адаптации человека к природе. И чем ниже ступень

развития человечества, тем более человек, его культура зависит от природы, от особенностей того микрорегиона, в котором осуществляется адаптация человеческого коллектива.

Во многих обобщающих работах целью археологического исследования становятся фактически древняя история, палеоэтнография, палеоэкономика, палеосоциология и т.д. При этом применяются и методы исследования, свойственные истории, этнографии, экономике, социологии и т.д. (наук, безусловно, смежных с археологией, но все-таки других наук), а археологический материал превращается всего лишь в иллюстрацию моделей, созданых методами неархеологических наук. Происходит незаметная подмена понятий. Конечные выводы проистекают не непосредственно из изучаемого методами полевой археологии археологического источника, а из совокупности более или менее достоверных, основанных на логических реконструкциях, гипотез.

Исходя из этого, мы предлагаем использовать модель, при которой за всеми признаками артефактов изначально признается равноценное значение. Будучи самостоятельной наукой, Археология, на наш взгляд, должна пользоваться своими терминами и говорить не о древних этносах, социальных группах и т.д., а о том, что непосредственно исследуется в поле, т.е. об археологических памятниках и кустах памятников, о признаках и о типах, как сочетаниях признаков. И исходя из этого, не о миграциях, вторжениях и прочем, что изучает наука Древняя История, а о направлениях распространений типов артефактов, закономерностях и возможных причинах их распространения, исчезновения, деградации, консервации и пр.

Такой подход вовсе не низводит археологию до уровня «вещеведения», описания находок, а позволяет выявить глубинные закономерности возникновения и развития типов вещей, влияние развития типов артефактов на биологические, социальные, этнические процессы. Важным является взаимосвязь определенных типов и групп типов артефактов с определенными ландшафтами, которые могут препятствовать распространению определенных вещей и традиций, или, наоборот, являться катализаторами их распространения.

Исходя из возможных сочетаний признаков, мы предлагаем различать 4 группы типов: фоновые, локальные, транскультурные и сопутствующие. При этом следует отметить условность градаций, связанную, в первую очередь, с фрагментарностью полевых исследований, которые всегда могут внести свои коррективы, а во-вторых, фактор времени: типы, бывшие в одну эпоху фоновыми, могут оказаться локальными и т.д., то есть, предложенные группы типов не имеют жесткой иерархии и рассматриваются как равноценные.

Для выяснения реальных процессов и отнесения типов артефактов к одной из групп, предполагается использовать радиоуглеродную датировку закрытых комплексов в микрорегионах, что позволит исследовать динамику развития определенных типов.

Фоновые типы (Ф) встречаются компактно на сравнительно больших территориях. Собственно они сейчас и являются основой выделения АК, создают так называемый «наглядный образ культур». Например: керамика тшинецкого типа (КТТ) – сосуды высоких пропорций, имеющие плавный эсовидный профиль, утолщенный венчик, значительную примесь дресвы в тесте, зачастую орнаментированные углубленными линиями. Или же браслеты со спиральными щитками «тшинецкого» типа, ножи «срубного» типа и т.д.

Именно фоновые типы, частично перекрывая друг друга, создают некую «этноархеологическую» беспрерывность[17]. Предположительно, распространение их связано с взаимовлияниями расположенных рядом кустов памятников (диффузии в результате колебаний малой амплитуды).

Локальные типы (Л) имеют специфические особенности, отличающие конкретный микрорегион на конкретном временном отрезке. Например: керамика малополовецкого типа (КМТ) отличаетя от КТТ специфическим характером обработки поверхности, часто совмещенным с псевдоваликовым орнаментом, и наличием в тесте блесток слюды. Тюльпановидные сосуды сосницкого типа (КСнТ) имеют многозональный «постнеолитический» орнамент, в отличие от КТТ, орнаментированных преимущественно в верхней части корпуса. Предположительно, именно локальные типы наиболее чувствительно реагируют на динамику реальных процессов человеческого развития (миграции, вторжения, интенсивные направленные диффузии вещей и идей).

Транскультурные типы (Т) – типы невыразительных артефактов, слабо реагирующие на изменения локальных и фоновых типов. Ярким примером таких изделий являются глиняные конические или кумпфовидные банки, распространенные на больших просторах Евразии, или же простые бронзовые кольца. По сути, эти находки создают своего рода фон для фоновых типов. В польской археологии сходным является понятие «межкультурный тренд», обозначающее невыразительные кремневые изделия.

Сопутствующие типы (С) – проявление транскультурных типов на локальном уровне, когда они содержат ряд признаков ведущих локальных типов. Например: КМТ-С – глиняные конические или кумпфовидные банки, имеющие подобно КМТ-Л в примеси дресву и слюду и массивный, часто граненный венчик.

Для обозначения фоновых, локальных и сопутствующих типов, автор считает целесообразным пользоваться производными от названий памятников, на которых эти типы были впервые выделены или наиболее хорошо изучены. Например: керамика тшинецкого типа, керамика малополовецкого типа[18], булавки гордиевского типа[19], подвески белогрудовского типа и т.д. В ряде случаев, исходя из сложившихся «наглядных образов» до проведения специальных исследований предлагается использовать устоявшиеся традиционные термины, не связанные с географическими названиями: многоваликовая керамика, керамика срубного типа.

Рассмотрение артефактов в рамках предложенной модели, позволит выйти на реальную динамику процессов древности, исходя из источников и методов исследований собственно археологической науки. Кроме того, предлагаемая модель является достаточно гибкой для включения новых материалов полевых исследований, не вписывающихся в традиционные иерархические модели, основой которых является выделение археологических культур.

---

[1] *Клейн Л.С.* Археологическая типология. – Л., 1991 – С. 123–208.

[2] Цит. по: *Клейн Л.С.* Археологическая типология. – Л., 1991 – С. 185; *Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972 – С. 126.

[3] *Клейн Л.С.* Археологическая типология. – Л., 1991 – С. 151–153.

[4] Цит. по: *Клейн Л.С.* Археологическая типология. – Л., 1991 – С. 144.

[5] *Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972.

[6] *Лысенко С.Д.* Ритуальные расчленения эпохи поздней бронзы на Северной Украине // Матеріали VI Міжнародної археологічної конференції

студентів та молодих вчених (травень 1998 р.). – Чернівці, 1998.

7 *Лысенко С.Д.* Памятники эпохи средней-поздней бронзы на Фастовщине // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby kstaltowanif sie nowej rzeczywistosci kulturowej w spodkowej i molodszej epoce brazu. Streszczenia referatow. – Zamosc, 7–9 XII 1998. – P. 42–44.

8 *Отрощенко В., Вовк Т.* Київщина у давній історії України // Екзиль. – 1998. – № 2. – С. 12.

9 *Клочко В.И.* Металлургическое производство в энеолите-бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К., 1994. – С. 96–132.

10 *Клочко В.И.* Лобойковская металлургия – к проблеме восточной границы Восточнотшинецкой культуры // Trzciniec: system kulturowy czy interkulturowy proces. Streszczenia referatow. – Poznan, 1997. – С. 37–39.

11 *Лисенко С.Д., Куштан Д.П.* Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (квітень 1997 р.). – К., 1997. – С. 109–112; *Лысенко С.Д., Скиба А.В.* Памятники с керамикой малополовецкого типа на Супое // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К. – С. 106–109.

12 *Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – С. 191–193.

13 *Klochko W.I.* The metallurgy of the pastoral societies in the light of copper and bronze processing in the Northern Pontic steppe- forest-steppe zone; 4500–2350 BC // Baltic- pontic studies. – Vol.2. – 1994. – S. 158; *Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – С. 142; *Куштан Д.П.* Нові знахідки металевих виробів доби бронзи у Черкаському Подніпров'ї // Археологічні відкриття польового сезону 1998 р. – К., 1998. – С. 96–97.

14 *Отрощенко В., Вовк Т.* Київщина у давній історії України // Екзиль. – 1998. – № 2. – С. 12.

15 *Лысенко С.Д., Лысенко С.С.* К вопросу о восточнотшинецкой культуре // Проблемы археологии юго-восточной Европы: Тез. Докл. VII Донской археолог. Конф., 22–26 ноября 1998 г.). – Ростов-на/Д., 1998. – С. 51–53.

16 *Бичко А.К., Гнатенко П.І., Феоктистов А.М.* та ін. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. Курс лекцій. – К., 1993. – С.8.

17 *Лысенко С.Д.* Ритуальные расчленения эпохи поздней бронзы на Северной Украине // Мат. VI Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених (травень 1998 р.). – Чернівці, 1998.

18 *Лисенко С.Д., Куштан Д.П.* Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (квітень 1997 р.). – К., 1997. – С. 109–112.

19 *Клочко В.И.* Лобойковская металлургия – к проблеме восточной границы Восточнотшинецкой культуры // Trzciniec: system kulturowy czy interkulturowy proces. Streszczenia referatow. – Poznan, 1997. – С. 34.

Павлов Б.
(Болгария)

История болгар VII века

1. Введение. История болгар до сих пор разрабатывалась как часть устойчивого конструкта – теории перехода от кочевничества к оседлости[1]. Мы считаем, что этот конструкт слишком идеологизирован, основан на неточной хронологии и оторван от археологических находок и от сведений письменных источников.

В этой статье мы не собираемся затягивать теоретические дискуссии. Наша цель – описать то рыхлое и неполное полотно событий, которое создают археологические и исторические источники седьмого века.

2. История и археология болгар до седьмого века. Письменные источники упоминают болгар в связи с гуннским нашествием на Европу[2]. Эти источники, в большинстве, поздние – они появляются во время, когда Болгарское государство уже было хорошо известно византийским и латинским авторам. С другой стороны, археологические источники не указывают на самостоятельную археологическую культуру эпохи конца четвертого – середины шестого века, которую можно было бы связать с болгарами. Так как нам невозможно совместить данные письменных и археологических источников, то мы не можем считать присутствие болгар в Европе гуннского времени доказанным.

3. Болгары седьмого века

3.1. История. Нашествия авар и тюрок в Северо-Кавказкие территории уничтожили существующую там позднегуннскую агломерацию[3]. После того времени позднегуннские этнонимы для территории Северного Причерноморья не встречаются в письменных источниках.

Первое сведение о существовании государства болгар – это «Астрологическое предсказание Стефана Александрийского», датированное не позже конца 30-х гг VII в. (ГИБИ III 1960 Стефан Александрийский). Для периода конца 60-х гг. VI в. – конца 30-х гг. VII в. мы не имеем достоверных источников, но можем предполагать, что болгары поселились на Северном Кавказе в этот период.

Надо отметить, что описывая «Старую Большую Болгарию», Стефан Александрийский и Ананий Ширракац[4] не употребляют смешанных гунно-болгарских этнонимов. Эти сочетания появляются впервые у Анастасия Библиотекаря[5] в начале восьмого века. Они «объясняют» исходную точку переселения Дунайских болгар, используя уже хорошо знакомые византийцам этнонимы Северо-кавказких гунн. Эти сочетания – специфика византийских источников и не имеют никакого отношения к этногенезу и к внутреннему делению болгар.

3.2. Археология. В конце VI – начале VII в. на территории севернее Кавказа, южнее Урала и восточнее Днепра создалась новая культурная группа. Здесь имели место культурные формации гуннского времени – аланы Северного Кавка-

© Павлов Б., 1999.

за, часть которых была передвинута в новые территории (например, керамический центр Канцырка), а те, кто остались на месте, начали менять свою культуру под воздействием пришельцов. Культура алан IV–VI в. была связана с культурой племен Европы того периода – группы I и II у Амброза[6]. Сейчас в нее вошли среднеазиатские и сасанидские элементы.

Восточные пришельцы связаны с проникновением сюда вещей геральдического и гранулированного стилей – групп III–VI у Амброза. Этот процесс охватывает как районы Северного Кавказа[7], так и район Уфы[8]. Пришельцы употребляют конское снаряжение, вкл. стремена[9], и вооружение нового типа, а также пахотные орудия восточного типа[10]. Они создают новую систему крепостных сооружений типа Хумаринского городища[11]. Ими были налажены и новые торговые связи с территориями Средней Азии и Ирана[12].

Обычно эти культурные перемены связываются с приходом хазар. Но самые ранние материалы новой культурной группы находят вместе с византийскими и сасанидскими монетами конца шестого – начала седьмого века – в могильнике Верхний Чир-юрт[13] и в аланских комплексах со следами нового влияния: Мокрая балка – фаза III[14].

Сравнивая данные письменных и археологических источников, мы считаем, что «государство болгар» – «Старая Великая Болгария» – является частью этой культурной группы.

4. Расселение болгар середины – конца седьмого века

4.1. История. Легендарная причина расселения болгар – смерть «архонта» Кубрата. Само по себе это недостаточно для столь мощного и дальнего переселения. Сама смерть и «разбегание» сыновей датировано весьма точно – ко времени императора Константа II (648–662). В середине пятидесятых годов седьмого века произошло еще одно событие, которое до сих пор не связывали с переселением болгар. Это – первое вторжение арабов через Дербент в Северо – Кавказкие территории[15]. До того времени арабы уничтожили Сасанидский Иран и Среднюю Азию. Вероятно вторжение этих грозных врагов севернее Кавказа испугало сыновей Кубрата и они приняли разные меры, чтобы сберечь своих людей.

Старший брат Баян остался на месте и воевал против арабов[16].

Котраг не покинул культурную группу – он отошел на северо-запад (ГИБИ III Теофан Исповедник).

Другие сыновья искали интеграции в новой культурной среде – один в Аварском каганате (ГИБИ III 1960 Теофан Исповедник), другой – в Лангобардском королевстве (ЛИБИ III Павел Дякон).

Болгары Аспаруха на интеграцию не пошли – они начали прокладывать себе путь оружием, воюя с аварами и с Византией[17].

После ухода болгар хазары начали интегрировать вокруг себя остатки Восточно-европейской культурной группы.

4.2. Археология. Движение болгар привело к ряду культурных перемен. Контактная зона славянской Пеньковской культуры с болгарами и аланами – т. наз. Пастирская культура – распалась. Болгары врезались в Крым[18] и вместе с собой привели и людей, употребляющих керамику пеньковского типа[19]. Прекратилось депонирование кладов типа Мартиновка-Гапоново. Новая волна алан переселилась в Подонье[20] и у западных границ со славянами[21]. Они опознаваемы лишь по могильным сооружениям – катакомбам. Могильный инвентарь – оружия, конская упряжь и керамика – иммитация болгарских вещей, обнаруженых в Подонье и на территории Дунайской Болгарии[22].

Самая западная точка распространения болгар, а вместе с тем и культуры восточно-европейских территорий – это Северная Италия. К сожалению, эти материалы нам пока недоступны.

Культура болгар, которые остались жить в Аварском каганате, пока еще не идентифицирована. Большую концентрацию гранулированных вещей, сасанидской торевтики и так называемой «желтой керамики» – аналогичной Пастирской – обнаружены на Юго-Востоке Венгрии. Венгерские ученые утверждают, что часть этих вещей обнаружены в могильных комплексах вместе с монетами шестого века[23]. Это – часть инвентаря могил, раскрытых кладоискателями, которая поступила в венгерские музеи в конце XIX – начале XX в. Аналогичные вещи обнаружены во время археологических раскопок в могиле вместе с монетами середины – конца седьмого века[24].

Эталоном болгарской культуры мы считаем культуру языческого периода Первого болгарского государства[25].

5. Выводы. История болгар седьмого века не связана с процессами оседания кочевого населения. Культура болгар и родственных им племен вошла в Европу уже формированной. Единство комплекса поселения – мастерские – некрополь существовало везде, где болгары поселялись. Болгары двигались не под давлением природных условий, что характерно для кочевников, а под нажимом политических перемен. Они – оседлый народ, который ищет себе место для оседлой жизни.

---

[1] *Плетнева С.А.* От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура. – М., 1967; *Плетнева С.А.* Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982.

[2] *Димитров Д.Ил.* Прабългарите в северното и западното Черноморие. – Варна, 1987. – С. 26–50.

[3] *Гумилев Л.Н.* Древные тюрки. – М., 1994. – С. 33–39;

[4] *Златарски В.* История на българската държава през Средните векове. – Т.1 – Ч.1. – С. 1994.

[5] *Кузнецов А.В.* Аланские племена Северного Кавказа. МИА. – М., 1962.

[6] *Амброз А.К.* Хронология древностей Северного Кавказа. – М., 1989. – С. 20–59.

[7] *Атавин Л.Г.* Погребения УП – начала УШ в. Из Восточного Приазовия // Культура Евразийских степей второй половиной I тысячиелетия н.э. – Самара., 1996. – С. 208–264; *Магомедов М.Г.* Население приморского Дагестана в УП–УШ в. // Плиска-Преслав, 1981. – Т. 2. – С. 109–126.

[8] *Ахмеров Р.Б.* Уфинские погребения IV–VII вв. н.э. и их место в древней истории Башкирии // Древности Башкирии. – М., 1970. – С. 161–193.

[9] *Амброз А.К.* Стремена и седла ранного Средневековия как хронологический показатель // СА. – 1973. – Кн. 4. – С. 81–96.

[10] *Хеннинг Й.* Восточное по произхождению оружие и снаряжение всадников в кладах сельскохозяйственных железных изделий в Юго-Восточной Европе (УШ–Х в.) // Проблеми на прабългарската история и култура. – С. 1989. – Т. 1. – С. 87–104.

[11] *Биджиев Х.Х.* Хумаринское городище (VШ–Х вв.) // Сборник в памет на Станчо Ваклинов. – С., 1984. – С. 115–124.

[12] *Морозов К.Г.* Пути проникновения сасанидских монет и художественных изделий в Поволжье и Прикамье // Культура Евразийских степей второй половины I тысячилетия н.э. – Самара, 1996. – С. 148–164.

[13] *Магомедов М.Г.* Население приморского Дагестана в УП–УШ вв. // Плиска-Преслав. – С., 1981. – Т. 2. – С. 109–126.

[14] *Афанасьев Н.А.* Хронология могильника Мокрая Балка. – М., 1979. – С. 148–164.

[15] *Артамонов М.И.* История хазар. – Л., 1962. – С. 177 и далее.

[16] Там же. – С. 186–195.

[17] *Златарски В.* История на българската държава през Средните векове. – С., 1994. – Т. 1. – Ч. 1.

[18] *Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего Средновековия. – Киев. 1990.

[19] *Баранов И.А., Майко В.В.* Пастирско-Пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от средното Приднепровие в Таврика // Прабългарите в Северното Черноморие: Изслед. и матер. – В. Търново, 1995. – Т. 4. – С. 71–88.

[20] *Ляпушкин И.И.* Памятники Салтово-Маяцкой культуры в басейне р. Дона. // Тр. Волго-Донской археол. эксп. – М. 1958. – Т.1. – С. 85–150.

[21] *Плетнева С.А.* Керамика Саркела – Белой вежи // Тр. Волго-Донской археол. эксп. – М., 1959. – С. 212–272.

[22] *Плетнева С.А.* О некоторых обычаях аланских племен Подонья // Исследования по археологии СССР: Сб. в честь проф. Артамонова. – Л., 1961. – С. 182–193.

[23] *Garam E.* Mьnzdatierten Graber der Awarenzeit / Awarenforschungen I. I.. – Wien, 1994. – S. 135–250.

[24] Там же.

[25] *Fiedler U.* Studien zu Graberfeldern des 6 bis 9 Jahr. au der unteren Donau. – Bonn, 1992.

Петрова В.
(Болгария)

Българските традиции в производството на глазирана керамика

Досегашните проучвания в м.Асар дере, намираща се на ок. 450 м западно от Вътрешния град на Първата българска столица Плиска и на съседните и райони са установили наличие на производствена дейност добив и обработка на желязо и производство на керамика. Настоящото изложение разглежда откритите през 1959 г. пещи за изпичане на съдове[1] и материала открит в тях, част от който имахме възможността да обработим.

Четирите разкопани пещи са идентични по конструкция, начин на изграждане и предназначение. Неголемите разлики между тях се свеждат единствено до размерите. Разглежданите съоръжения са двукамерни, с дълъг засводен тунел и огнище пред него. Ориентирани са на север- североизток, с огнище на юг- югозапад. Начинът на изграждане е следният: в предварително изкопани елипсовидни ями, върху обмазаните с глина дъна са изградени глинени стълбчета с вис. 0.14-0.16 м. Разположени в четири реда, те образуват канали. Върху тази система от подпори са изградени от пласт глина, примесена с парчета тухли и керемиди (деб. 0.14-0.18 м) подовете на горните камери. В тях, точно над каналите, са пробити кръгли отвори с диам. 0.08-0.11 м. Горните камери (дълж. 1.3-1.10-1.65; шир. 0.79-1.85) са били засводени, като отгоре вероятно е имало отвори за зареждане на пещта, които са служили и за отдушници. Горните камери са били почти изцяло вкопани в материка и вероятно само отворите са се подавали на повърхността, т. е. сводовете не са се разрушавали при всяко опалване. Стените на двете камери са изградени от парчета керемиди и камъни, обмазани с глина. Пред отвори в югозападните части на долните камери са издълбани тунелите (дълж. 0.60-1 м, шир. 0.40 м, вис. 0.20 м), водещи към огнищата.На юг тунелите се отварят в подковообразни огнища (дълж. 1.10-1.15 м, шир. 0.79-О.85), вкопани на едно и също ниво с долната камера, облицовани с дребни и едри камъни.

Откритите пещи действат на един и същи принцип, напълно съобразен със спецификата на изпичане на глазирани изделия. Огънят се е палил и поддържал в огнището, а не директно под камерата със съдовете. Горещият въздух е отвеждан към камерите чрез дългия тунел, който има функцията да предотврати прекомерното увеличение на температурата. Водещо до разтопяването на глазираните изделия, както и скокообразното й изменение, което е причина за пръсването на същите. През отворите в пода въздухът е навлизал в горната камера, където предварително са били нареждани съдовете. След изпичането отворът е бил запушван и е започвало изстиването, бавната скорост на което е осигурено от цялостното вкопаване и градежа на пещите. Целта е предотвратяване напукването на съдовете.

© Петрова В., 1999.

Проучвателят на комплекса основателно извежда конструктивния принцип и устройството на пещите от римските, но посочените от него паралели в Tropiszow, Zofipol, Igolomia, дн Полша, се различават от пещите в м. Асар дере по това, че дългият канал е разделен на две части от естествена или изкуствено изградена стеничка, който минава под и подпира скарата. Й.Хенинг[2] класифицира този тип пещи като вариант В, който е развит в предримската епоха в келтския регион чрез техническо усъвършенстване на пещите с подпорен стълб в средата. През цялото си съществуване (от късния латен до IV в.) нямаме такива от територията на България. Поради това примерите от Полша не могат да изяснят произхода на тези от Асар дере.

Същият извод е валиден и за «напълно аналогичните» според Милчев пещи от Райковецкото градище[3], в които изпичането е ставало при прав пламък.

Пещите от м. Асар дере не са включени в класификацията на проф. Хенинг[4] защото са рядко срещащи се. По същата причина са отпаднали и тези от западните римски провинции Карнунтум[5] и Мюлендорф[6], при които долната камера е разделена от множество подпорки за скарата. Именно това са най-близките аналогии на нашите пещи. В България, освен непубликуваните пещи под двора на Голямата базилика в Плиска, други такива не са откривани. На този етап на проучване и обнародване на такъв вид паметници, липсата на паралели извън района на първата българска столица показва, че този тип пещи са свързани с производството на глазирана керамика в работилници, задоволяващи нуждите на владетелския двор.

Появата на тези съоръжения, както и на самата техника на глазиране, са вероятно свързани с външно византийско влияние, въпреки че във Византия се използва друг тип пещи[7]. Не е изключена обаче и намесата на завареното романизирано население, пряк носител на античната традиция в производството на глазирана керамика. Но докато всичко това остава в сферата на хипотезите, несъмнен е българският характер на произвежданата в този занаятчийски център керамика.

Целта на работата ни с керамиката, открита в и около пещите от А. Милчев, бе да възстановим до колкото е възможно формата на изпичаните съдове и да направим пълна класификация, включваща и неспоменатите в публикацията фрагменти. Трябва да се подчертае, че материалът е доста фрагментарен (не успя да се възстанови нито един по-цялостен съд), което се обяснява с това, че той представлява керамичен брак. Съдовете са били източвани на ръчно грънчарско колело, като при някои от неглазираните личи и използването на т. н. Подставка – релефен ръб по периферията на дъното. По характера на покритието керамиката се разделя на две групи: с и без глазура.

Първа група – с глазура.

Първа подгрупа –с червен цвят на чирепа с различни нюанси – от жълто червен до кафяв. Много рядко е постигнато равномерно изпичане на лома. Глината е добре омесена като към нея са прибавени различни примеси – пясък, шамот, бели обли камъчета (рядко). Почти няма фрагмент с добре и равномерно изпечена глазура. Тя е или напукана, или набръчкана, или побеляла, или направо опадала. Често ломовете и дори част от вътрешните повърхности на фрагментите са покрити с разтекла се при пръсването на съдовете в камерата глазура. При това съдовете са се допирали, като на тези места глазурата се е отлепяла. Явно регулирането на температурата все още е било проблем, което говори за един начален стадий на производство на глазирани изделия. Основният цвят на глазурата е зеленият с различни нюанси. Среща се, макар и

рядко, и кафяв, а Милчев споменава и за тъмносиня. Наблюденията ни показват, че почти всеки съд е бил украсен. Различаваме четири вида украса: 1. Врязана-хоризонтални, вълнообразни линии или комбинация от такива; серия от наклонени чертички между две хоризонтални линии; комбинация от линии, образуващи някакви фигури. 2. Хоризонтални и вертикални ленти от подглазурна ангоба. 3. Комбинация от 2. и врязани вълнообразни линии, които ги ограничават отдолу и отгоре. 4. Релефна-хоризонтални ленти, опасващи тялото на съда.

От реставрираните и графично реставрираните части от съдове може да се твърди със сигурност, че принадлежат на затворени форми- амфоровидни стомни и кани с една дръжка, които са с разширяващи се в краищата дъна, издължени тела и прави или фуниевидно разширяващи се устия. Това са едни от най-често срещаните глазирани изделия в ранносредновековна България. Освен това в Асар дере са произвеждани и малки тънкостенни чашки с една пръстеновидна дръжка. Сред материала има податки за опити за глазиране на обикновени кухненски гърнета(?). Интересен е един глазиран фрагмент със запазена основа на чочур. Сферични съдове с чочури са откривани в могила XXXIII[8] и в Тайния ходник, излизащ от т. н. Крумов дворец.

Втора подгрупа – Със сив цвят на чирепа. Тъй като сходството с първа подгрупа е голямо, ще маркираме само разликите. Ломът е почти винаги равномерно изпечен, цветовата гама на глазурата е по-бедна. Явава се нов вид украса-набодена. Срещат се и дъна без разширяващи се краища. Един фрагмент вероятно принадлежи на съд с кухо столче, каквито са открити в мог. XXXII-II и Плиска.

В българската литература керамиката със масленозелена глазура е датирана в кр. IX-X в.

Втора група – без глазура.

Първа подгрупа – Въпреки фрагментарността на материала става ясно, че това са широкоразпространените гърнета от песъклива глина и линейно-вълниста украса. Върху някои фрагменти има покапала глазура, което е сигурно доказателство, те този тип съдове са били произвеждани в същата работилница.

Втора подгрупа. В публикацията на А. Милчев няколко кратно се споменава, че не е открит нито един фрагмент сива излъскана керамика. В материалите от пещ No.1 намерихме няколко. Такива има и в откритите около и синхронни на пещите землянки, както и в непубликуваните материали от по-късните разкопки в същата местност.

Трета подгрупа. Фрагменти от чиста глина, получила след изпичането си керемидено-червен цвят и здрав лом. Принадлежат на амфори и други големи съдове, употребявани през VIII-IX в[9].

Четвърта подгрупа. Също непбликувани фрагменти от белезникава глина с червеникав оттенък. Чирепът е порьозен със слоиста структура. Единият е с врязана украса, а другият и с изтеглена от самата стена дръжка. Върху последния има капка изгоряла глазура – доказателство, че такива съдове са били употребявани в работилницата. Тази керамика се отнася към VIII-IXв. И е типична за ранните хоризонти на Плиска.

Пещите в м. Асар дере са датирани в кр. IX-X в. Двете последни подгрупи показват обаче, че може и да са функционирали най-късно в началото на IX в. За това има и други податки. Четирите пещи са част от обширен непубликуван комплекс, включващ 8 землянки, 12 пещи, керамична работилница и некропол[10], подобен на ранните селища (VIIIв.) при обект 31 и Голямата базилика. Публикуваните землянки са датирани твърдо в VIII в[11], и стратиграфически са синхронни на

пещите. Дори се забелязва оформяне на групи жилище и 1 или 2 пещи на север. Тезата на автора е, че пещите и работилницата са изградени в продължилото да съществува селище в кр.IX-X в. Материалът обаче не го потвърждава.

За една по-ранна датировка на глазираната керамика говорят и откритите в насипа на мог. XXXIII няколко фрагмента с глазура[12]. Тя е натрупана не по-късно от ср. IX в., което е terminus ante quem за материала в нея, който има сходства с керамиката от м. Асар дере.

В некропола при с. Галиче са открити две глазирани амфоровидни стомни. Некрополите тип «Галиче» вероятно са от кръга на славянските биритуални некрополи, типични за периферията на Аварския хаганат между 650 и 800 г., битуващи по долен Дунав и в IX в[13]. По отношение на керамиката, те имат характеристиката на смесено население, наблюдаваща се и в езическите некрополи от североизточна България[14]. Отново t. ante quem за глазираните съдове от Галиче е ср. IX в.

В европейската литература е наложено мнението, че средновековната глазирана керамика се появява най-рано в Иран и Средна Азия в кр.VIII-IX в.В комплекса Сарачхане в Цариград обаче глазирана керамика е открита в Депозит 30, сигурно датиран с монети в 650-670 г.[15]. Изследователите предлагат за начало на производството на глазирана керамика в Константинопол самия край на VI – нач. на VII в. Естествено е възстановяването на заглъхналото след средата на Vв. производство да стане в най–големия градски занаятчийски център – Константинопол, откъдето тази техника се разпро-странява в и извън империята. Този път на проникване е маркиран от нямащите аналогии сред българския керамичен комплекс глазирани паници с кухо столче от мог. XXXIII, които са третирани като импорт от Константинопол или от периферен византийски център през VIII-IX в.[16].

Като византийска по тип е определена и глазираната керамика от селищата Буков-Тиока и Буков-Ротари до гр. Плоещи, Румъния[17]. Амфоровидните стомни са датирани в VIII и в първата половина на IXв., а т. н. chafing dishes в кр. на VIII до Хв. включително.Част от тази керамика според изследователката е произведена в местно ателие от византийски майстори. Амфоровидните стомни обаче отговарят по тип на произвежданите в Асар дере. Те, заедно с каните, са едни от най-често глазираните съдове в ранносредновековна България. Същите, формувани от белезникава глина, са покривани с червена ангоба – очевидно са възприемани като луксозно изделие и е естествено първо върху тях да се приложи техниката на глазиране. Българските майстори-грънчари възприемат техниката, но не и типовете глазирани изделия, произвеждани във Византия (предимно отворени форми).

Поради държавната организация и структурата на обществото възникването на занаятчийския квартал в м. Асар дере едва ли е станало без волята на държавната власт. За изграждането и нуждите на Плиска там са били съсредоточени работилниците на майстори-железари, стъклари и грънчари. Така че ранното производство на глазирани съдове, поне в първата половина на IX в., в един такъв център е допустимо и очаквано.

---

[1] *Милчев А.* Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г. // Археология. – 1960. – № 3. – С. 30–43.

[2] *Henning J.* Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im I. Jahrtausend u. Z. ZFA, 11 Berlin, 1977. – S. 194–195.

[3] *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – Киев, 1950.

[4] *Henning J.* Entwicklungstendenzen. ... – S. 193.

[5] *Kubitscher W.* Romerfunde in Eisestadt. – Wien, 1926.

[6] *Groller M.* Der romische Limes in Osterreich. – 3. – 1902. – S. 1–200.

[7] *Morgan Ch.* H. Corinth, vol.XI. The byzantine pottery. – 1942. – P. 15–21.

[8] *Мавродинов Н.* Разкопки и проучвания в Плиска, РП, III, 1948. – С. 231 – Обр. 2, 14.

[9] *Георгиева С.* Разкопки на могила XXXIII и XXXII в Плиска // ИАИ, 1955. – Т. 10. – С. 17–18.

[10] *Милчев А.* Проучвания на раннославянската култура в България през последните 20 години // Археология. – 1964. – Кн. 3. – С. 29.

[11] *Милчев А.* Археологически разкопки в м. Асар дере 1959 // ГСУ ФИФ. – 1960 – Кн. 2. – С. 29.

[12] *Георгиева С.* Разкопки ... – С. 26–27.

[13] Zoll. *Adamikowa H.* Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6–10. Jh. Rapports du IIIe Congres International d'Archeologie Slave. – 1979 – T. I. – P. 946.

[14] *Ангелова С.* Дисертация за присуждане научната степен кандидатна историческите науки, 1982. – С. 116.

[15] *Hayes J.* W. Exavation at Sarachhane in Istanbul. V. II, 1992.

[16] *Ангелова С.* – С. 118.

[17] Comsa m. Die Keramik aus byzantinischen Tytus aus den Siedlungen von Bucov- Ploesti. Dacia, 24. – 1980. – S. 323–339.

Піоро В.
(Україна)

До питання про походження населення степової України доби енеоліту та раннього бронзового віку в світлі минулих та сучасних етнологічних досліджень

Етнос, тією чи іншою мірою, є об'єктом дослідження широкого спектру наукових дисциплін. Специфічні риси окремих народів почали відмічати ще в глибоку давнину (твори античних авторів, замітки середньовічних мандрівників та хроністів і т.п.). Початок же вивчення етносу на наукових засадах можна віднести до другої половини XIX ст. Саме тоді, на тлі формування цілого комплексу методів (типологічний, картографування пам'яток, порівняльно-історичного аналізу та ін.), визнання дослідниками масового археологічного матеріалу (кераміка, знаряддя праці, прикраси та ін.) як історичного джерела, виникає думка про відповідність залишків матеріальної культури її творцям – найдавнішим племенам та народам[1]. Тобто, в загальному плані, постає питання про можливість вивчення найдавнішої історії етносу та його походження на основі археологічних даних. З огляду на це, важливим є виділення серед комплексу ознак саме тих, що могли б бути етнічними покажчиками, які саме й притаманні конкретним людським спільностям. В другій половині XIX – на початку XX ст. пошуки в цьому напрямку велись багатьма вченими. Одна з найвиразніших спроб співставлення археологічної культури та народу належить О.Монтеліусу. Г.Коссинна, дотримуючись поглядів близьких до тих, що були викладені О.Монтеліусом в статті «Про вторгнення наших пращурів на північ», намагався ототожнити, за допомогою власного ретроспективного методу, історично відомі народи з набагато більш ранніми анонімними археологічними культурами[2]. Однак, слід зазначити, що археологічна культура відповідає не стільки окремому етносу безпосередньо, скільки певному суспільному об'єднанню, не обов'язково моноетнічному за своїм складом.

В області ж реконструкцій етнічних процесів, що стали надбанням найдавніших періодів минулого, особливо плідним є поєднання потенціалу етнографії (палеоетнографії) та археології. З початку XX ст. сформувався навіть спеціальний палеоетнологічний напрямок в історичній науці (Б.С.Жуков, О.М.Бадер та ін.)[3]. Однак, Б.А.Куфтін наголошуючи на специфіці археології та етнографії, вважав більш вірним говорити про палеоетнологічний аналіз в археології, ніж про окрему науку палеоетнологію[4]. Іншим прикладом такої міждисциплінарної співпраці є етноархеологія, представники якої, вивчаючи залишки матеріальної культури сучасних «живих» цивілізацій, ставлять собі за мету встановити особливості відбиття археологічними джерелами різних аспектів життєдіяльності етносуспільних об'єднань[5].

З другої половини XX ст. поширеною стає також точка зору, що етнос являє собою динамічну, змінну систему, яку не слід розглядати абстраговано від часу. Поділяючи ці погляди, Ю.В.Бромлей

© Піоро В., 1999.

підкреслює велике значення історичного підходу в етнології для з'ясування закономірностей та особливостей генезису й розвитку етносу в цілому, що для певних періодів неможливе без використання археологічних та антропологічних джерел[6].

Одна з найважливіших проблем сучасної науки саме й полягає в реконструкції складних етнічних процесів на території Південно-Східної Європи, в зоні формування індоєвропейських народів.

Активне дослідження старожитностей пізнього кам'яного віку, енеоліту та ранньобронзового віку в степових районах України велось вже з кінця XIX ст. (К.С.Мережковський, Д.Я.Самоквасов, М.І.Веселовський, М.Є.Бранденбург, О.О.Бобринський, Г.Л.Складовський, Д.І.Яворницький, О.А.Спицин, В.О.Городцов та ін.). В.О.Городцов, аналізуючи матеріал з курганних поховань Сіверського Дінця, виділив декілька культурно-історичних груп пам'яток та запропонував їх класифікацію, що стала першою спробою періодизації епохи енеоліту-бронзового віку степової смуги Східної Європи й не втратила свого значення, в загальних рисах, і досьогодні[7]. Однак, звичайно, що на той час кількість матеріалу та рівень його вивченості не дозволяли зробити більш-менш докладних висновків стосовно походження носіїв ямної археологічної культури.

В радянські часи (особливо в період розквіту та подальшого функціонування новобудовних експедицій), коли було накопичено величезний масив даних, зростає значення етнічних реконструкцій як одного з найважливіших завдань археологічних досліджень, хоча, зрозуміло, що за умов примусового домінування марксистської ідеології, основна увага здебільшого (принаймні формально) приділялась соціальному розвитку суспільств[8].

Етногенез давньоямного населення пов'язувався різними дослідниками з процесом формування та розкладу праіндоєвропейської спільності, проте, їх підходи до вирішення цієї проблеми були різними. Зокрема, В.М. Даниленко, М.Гімбутас, розміщуючи первинний центр формування індоєвропейців між Волгою та Уралом, вважали, що визначну роль відігравав східний імпульс (міграції з південного сходу)[9]; Д.Я.Телегін відстоює точку зору про розвиток місцевого населення за умов певного впливу носіїв південно-східних культур[10]. Російський вчений В.О.Сафронов локалізує прабатьківщину носіїв ранньоіндоєвропейської мови в центральних районах Південної Анатолії, звідки відбувалось переселення на територію Балкан та Подунав'я, а на етапі розкладу єдиної індоєвропейської спільності, далі, від Альп до Скандінавії. Формування ж давньоямної культури, на його думку відбувалось саме в Подунав'ї та Прикарпатті, з центром в Північному Попрутті, на основі культур лендельської та лійчастого посуду[11].

Однак, на нашу думку, найбільш вірогідним здається віднесення до індоєвропейської прабатьківщини території між Рейном на заході та Сіверським Дінцем на сході, Балтією на півночі та Карпатами на півдні. Оскільки територія України, в такому випадку, являє собою південно-східну частину цієї великої області, то й процеси, які відбувались тут в V-III тис. до н. е., слід розглядати в контексті загальноєвропейських та невід'ємно від них[12]. Так, появу в поховальних пам'ятках межиріччя Дніпра та Дону часів неоліту масивного, дуже високого на зріст населення з надто широким обличчям та довгими кінцівками, на думку дослідників, слід пов'язувати з активними міграціями, зокрема з території Західної, Північно-Західної Європи[13]. Цей антропологічний тип, що відзначався яскравими північноєвропейськими риса-

ми, виділявся вченими, поряд з іншими і раніше, але цьому явищу не давалось необхідних пояснень[14].

З часом, дніпро-донецькі мешканці Сіверського Дінця та лісостепової Наддніпрянщини прийняли участь у формуванні середньостогівської археологічної культури, носії якої, в свою чергу, увійшли до складу ямної етнокультурної спільності часів енеоліту – раннього бронзового віку[15]. Саме цим, напевно, і пояснюється наявність, а в окремих регіонах (Наддніпрянщина, Правобережна Україна) навіть і домінування такого антропологічного типу серед носіїв ямної археологічної культури.

Таким чином, комплексний підхід, до аналізу різноманітних джерел (археологічних та антропологічних) дає змогу поставити питання про участь населення Північно-Західної Європи в формуванні етнокультурної спільності на теренах степової України доби енеоліту – раннього бронзового віку.

---

[1] *Клейн Л.С.* Археологическая типология. – Л., 1991. – С. 34–48; *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Каменный век. – М., 1973. – С. 16–17, 30–33, 35–39.

[2] *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Каменный век. – С. 38–39.

[3] *Генинг В.Ф.* Очерки по истории советской археологии. – Киев, 1982. – С. 77–87.

[4] *Куфтин Б.А.* О методе изучения преемственности погребенных и современных племенных культур // Материалы к доистории Центрально-промышленной области. – М., 1927. – С. 20.

[5] *Шнирельман В.А.* Этноархеология – 70 гг. // СЭ – 1984. – № 2; Binford L.R. Nunamiut ethnoarchaeology. – N.Y., 1978; Ethnoarchaeology: implications of ethnography for archaeology. – N.-Y.

[6] *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 236–244.

[7] *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. // Тр. XII археолог. съезда. – М., 1905. – Т. 1.; *Городцов В.А.* Дневник археологических исследований в Бахмутском уезде в Екатеринославской губернии в 1903 г. // Тр. XIII археолог. съезда. – М., 1907. – Т. 1.

[8] *Массон В.М.* Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л., 1976. – С. 12–13; *Генинг В.Ф.* Структура археологического познания (проблемы социально-исторического исследования). – К., 1989. – С. 19, 21.

[9] *Даниленко В.М.* Энеолит Украины. – К., 1974. – С. 107–157; *Gimbutas M.* The Prehistory of Eastern Steppe. – Cambridge, Mass., 1956. – 241 p.; *Gimbutas M.* Proto-Indoeuropean Culture: the Kurgan Culture during 5th, 4th and 3rd millennia B.C. // Indo-Europe and Indoeuropeans. – Pensilvania, 1970. – P. 155–197.

[10] *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973. – С. 147–154.

[11] *Сафронов В.А.* Индоевропейские прародины. – Горький, 1989. – С. 26–241.

[12] *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 96–97.

[13] *Потехина И.Д.* Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита. – К., 1992. – С. 15; *Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І.* та ін. Давня історія України. – Т. 1. Первісне суспільство. – С. 224–228; *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – С. 97–99.

[14] *Дебец Г.Ф.* Физический тип людей днепро-донецкой культуры // Сов. Археология. – 1966. – № 1. – С. 14–22; Антропологические типы древнего населения на территории СССР. По материалам антропологической реконструкции. – М., 1988. – С. 94–99.

[15] *Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І.* та ін. Давня історія України. – Т. 1. – С. 174, 273–295.

Славчев В.
(Болгария)

Контакты между культурами северовостока Балканского полуострова в среднеэнеолитическую эпоху (по археологическим данным)

Эта тема многократно дискутирована в научной литературе, но, к сожалению, на уровне общих констатаций. Чаще всего исследователи удовлетворяются общими выводами; очень редко приводят конкретные доказательства своих мнений, или, в большинстве случаев, делают генеральные заключения на базе изолированных явлений. Нередко причиной этого является разноязычность литературы и проистекающее отсюда слабое знание материалов соседних стран (ведь речь идет о весьма обширной территории – современной Молдове, юго-западе Украины, юго-востоке Румынии и северовостоке Болгарии).

Нужно отметить и различия в терминологии, касающейся интересующего нас периода. Румынские исследователи определяют культуру Гумельница как энеолитическую. Предшествующие культуры они считают неолитическими. Для молдовских и украинских археологов раннее Триполье (Триполье А) и Болградский вариант культуры Гумельница представляют раннеэнеолитические явления. По принятой в Болгарии периодизации культура Варна и синхронная ей культура Гумельница – позднеэнеолитические, а предшествующие им финальные (IV) фазы Хаманджии и Савы – среднеэнеолитические. В настоящей работе будут рассматриваться взаимоотношения вышеназванных культур – Прекукутень III-Триполье А2, Хаманджия IV, Сава IV, Гумельница (Болградский вариант) и Варна I.

Контакты между культурами Прекукутень III-Триполье А2 и Хаманджия IV были исследованы Сильвией Маринеску Былку в конце 60-х – середине 70-х гг. Ее выводы основаны на сравнении случайных находок с территории Добруджи (район распространения культуры Хаманджия) и стратиграфически датированных артефактов, найденных на территории Молдовы (ареал культуры Прекукутень III-Триполье А2)[1]. Она заключает, что эти явления частично синхронны, причем Хаманджия IV начинается и кончается чуть раньше, чем Прекукутень III. Это мнение основано на находке антропоморфной статуэтки типа «Мыслителя», характерной, по ее и Д. Берчу мнению, для IV-ой ступени Хаманджии, в прекукутенском слое многослойного поселения Тырпешть[2]. Позднее она синхронизировала начало Хаманджии с началом Прекукутень III[3].

Исследования многослойного поселения Большой остров близ с. Дуранкулак в Северовосточной Болгарии и принадлежащего ему могильника позволили впервые документировать закрытые комплексы и этим образом выяснить все характеристики Хаманджии IV[4]. Керамический комплекс Хаманджии IV показал наибольшее сходство из всех керамических комплексов поселений культуры Прекукутень III-Триполье А2 с керамикой из поселения Кошерница I. Это сходство выражено в наличии общих форм, одина-

© Славчев В., 1999.

кового оформления венчиков, схожий манер третировать переход от одной части сосуда к другой, использовании одних и тех же мотивов и схем орнаментации, как и одинаковых способов орнаментирования и их сочетаемость. Синхронность этих явлений несомненна.

Следует подчеркнуть, что в результате последних исследований было выяснено, что временем IV-ой ступени культуры Хаманджия можно датировать только одну антропоморфную статуэтку[5], в корне отличающейся от т.наз. типа «Мыслителя». Такое отсутствие антропоморфной пластики весьма загадочно, так что эта проблема ждет свое решение.

Связи Прекукутень III-Триполья А2 с Болградским вариантом культуры Гумельница наиболее хорошо исследованы. Многочисленные взаимные импорты глиняных сосудов, статуэток, кремневого сырья, украшений из створок раковины Spondylus и, вероятно, меди, доказывают синхронность финала Прекукутень III-Триполья А2 с началом культуры Гумельница. Наиболее подробно эти импорты описаны Виктором Сорокиным в его последних работах[6], Нужно отметить, что, несмотря на многочисленность гумельницких изделий в поселениях финала Триполья А2, среди материалов из Кошерницы I таковых найденных не было. На вероятную связь с Болградским вариантом культуры Гумельница указывает только птицеподобный сосуд (аскос, напоминающий утку), найденный в жилище[7]. По нашему мнению, этот факт подтверждает раннюю датировку Кошерницы I – начало Прекукутень III-Триполья А2.

В болгарской литературе принято мнение, что культура Варна сложилась на основе последних ступеней культур Хаманджия и Сава. Эти ступени настолько похожи друг на друга по своим характеристикам (формы посуды, техника орнаментирования, мотивы и схемы орнамента, кремневая индустрия, костяные изделия и т.д.), что Х. Тодорова объединяет их под общим названием «фаза Варна культур Хаманджия и Сава»[8]. Согласно мнению Д. Берчу, в районе добруджанского побережья сложился т.наз. «понтийский вариант» культуры Гумельница[9], который Х. Тодорова и называет самостоятельной культурой Варна. По ее мнению, это явление – отдельная культура, отличающаяся от Гумельницы по формам и орнаментации керамики (почти неопубликованной), погребальным обычаям и архитектуре (знакомой только из поселения Большой остров близ с. Дуранкулак). Хронологическая связь между Хаманджией IV и Варной I очень хорошо видна по материалам этого поселения, где за VII горизонтом с хаманджийскими материалами следует VI, материалы которого характерны для начала культуры Варна[10].

Весьма спорны контакты между культурой Варна и Болградским вариантом культуры Гумельница. Х. Тодорова считает, что носители культуры Варна перешли Дунай и переселились на северовосток, в результате чего возникает Болградский вариант культуры Гумельница (который она называет самостоятельной культурой Болград)[11]. Судя по этому, она принимает, что начало Болградского варианта наступает позднее, чем начало первой ступени культуры Варна. С этим несогласен Леонид Субботин, который правдиво критикует ее мнение, убедительно доказывая самостоятельность Болградского варианта и его принадлежность культуре Гумельница[12].

Связь Хаманджии IV с Болградским вариантом культуры Гумельница была установлена автором при рассмотрении массового материала из гумельницкого поселения Кокора, хранящегося в Музее Института Археологии и Древней Истории АН РМолдова. Среди керамики из землянки 1 был найден черепок, чье

тесто, выпечка и способ орнаментирования (зубчатым штампом с зубцами подпрямоугольного сечения) указывают на его принадлежность к IV ступени культуры Хаманджия. Таким образом, обобщая вышеизложенные относительные датировки, можно сделать следующую синхронизацию:

Варна I	Прекукутень III – Триполье А2 (Русештий Ной I)		Болградский вариант Гумельницы
Хаманджия IV	Сава IV	Прекукутень III – Триполье А2 (Кошерница I)	

[1] *Marinescu-Bilcu S.* Asupra unelor aspecte ale rapopturilor dintre culturile Precucuteni si Hamangia. – Pontica, 1972. – P. 29–38; *Marinescu-Bilcu S.* A propos des influences de la culture Precucuteni sur la culture de Hamangia, a la luminere de quelques de convertes indities de Dobrogea. – Dacia N.S., 1972. – XVII. – P. 53–73.

[2] *Marinescu-Bilcu S.* Reflets des repport entre les civilisation de Hamangia et de Precucuteni dans la plastique precucutenienne de Tirpesti. – Dacia N.S., 1964. – VIII. – P. 301–312.

[3] *Marinescu-Bilcu S.* Asupra unelor aspecte ale rapopturilor dintre culturile Precucuteni si Hamangia. – Pontica, 1972. – P. 29–38.

[4] *Slavchev V.* The Links between Dobrudja and the Forest-Steppe Zone of Eastern Europe during the Middle Eneolithic (based on data from the pottery from tell Golemiya Ostrov near the village of Durankulak, Varna region). – Archaeologia Bulgarica, 1997. – P. 1–14.

[5] *Тодорова Х.* Колективна находка на идол и съд от Балчик. – ИАИ XXXIII, 39–45.

[6] *Сорокин В.Я.* К проблеме генезиса культуры Кукутень. – Revista Arheologica. 1993. – P.85–88; *Сорокин В.Я.* К проблеме культурных связей прекукутенско-раннетрипольских племен с обществами культур Балкано-Дунайского региона // Vestigii arheologice din Moldova. Chisinau, 1997. – P.138–154.

[7] *Маркевич В.И.* Раннетрипольское поселение Кошерница I // АИМ. – Кишинев – 1986. – рис. 6.6.

[8] *Тодорова Х.* Добруджа през праисторическата епоха // История на Добруджа. – Т. I. – С. 41.

[9] *Berciu D.* Cultura Hamangia. Noi contributii. I. Bucuresti, 1966. – P. 41.

[10] *Slavchev V.* The Links between Dobrudja and the Forest-Steppe Zone of Eastern Europe during the Middle Eneolithic (based on data from the pottery from tell Golemiya Ostrov near the village of Durankulak, Varna region). – Archaeologia Bulgarica 3, 1997. – 12–13.

[11] *Тодорова Х.* Каменно-медната епоха в България. – С., 1986. – P. 24, 122–123.

[12] *Субботин Л.В.* 1983. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. – Киев, 1983. – С. 128–129.

Сминтина О., Пригаріна П.
(Україна)

Етнічні процеси в ранньослов'янському культурному середовищі у V–VII століттях: археологічний аспект проблеми

Проблему етногенезу та етнічної історії слов'янського населення Східної та Центральної Європи можна вважати одним з найфундаментальніших аспектів всебічного інтердисциплінарного вивчення та розуміння культури багатьох сучасних етносів. Протягом останнього сторіччя ці питання займають одне з центральних місць в слов'янській етнології, археології, історії та мовознавстві. В рамках згаданих наук плідно працюють фундаментальні школи дослідження слов'янських старожитностей; накопичена величезна за обсягом джерельна база; створені специфічні методики та методологічні напрямки її аналізу та історичної інтерпретації. Проте історико-етнологічна проблема виникнення та розвитку слов'янства як етнокультурного феномену залишається далекою від свого остаточного вирішення. В її рамках питання етноісторії слов'ян раннього середньовіччя (V-VII ст.) набуває ключового значення саме завдяки тому, що традиційно саме ці культури постають як підгрунтя для будь-яких ретроспективно-типологічних досліджень слов'янського етногенезу.

За даними картографування археологічних пам'яток, в цей час територія розповсюдження слов'янських культурних елементів охоплює вельми широку область, природними кордонами якої постають Дніпро (на сході), Ельба (на заході), Десна, Прип'ять та польське Помор'я (на півночі), Дунай (на півдні)[1]. Ця територія не може розглядатися як гомогенна ні в природно-ландшафтному, ні в соціально-культурному відношенні. Локальні особливості умов існування окремих слов'янських груп мали б створити певний вплив на формування особливостей їх культурних систем в різних екологічних нішах. Проте в результаті тривалої плідної праці археологів київської школи вивчення слов'янських ранньосередньовічних старожитностей, було встановлено, що матеріальна культура слов'янства цього часу зберігає свою внутрішню єдність і може бути інтерпретована як цілісне явище. Найяскравіше це відбивається в типології жител (абсолютне переважання чотирикутної напівземлянки), способі устрою опалення (печі-кам'янки), наборі форм ліпної кераміки (горщики та сковорідки) та, почасти, у комплексах металевих, кам'яних та кістяних артефактів. Крім того, єдність форм поховального обряду на всьому терені, що вивчається (грунтові могильники з урновими та ямними трупоспаленнями), може свідчити про близькість світогляду (зокрема, релігійних уявлень) ранньосередньовічних слов'ян[2].

Більш глибокий та детальний аналіз матеріальних решток життєдіяльності слов'янського населення V-VII ст. виявляє певні особливості просторового розповсюдження їх специфічних проявів. Локальну, хронологічну або культурну специфіку в окремих випадках становить внутрішній устрій житла (наприклад, на-

© Сминтина О., Пригаріна П., 1999.

явність центрального стовпа, відкритого вогнища тощо), просторова організація господарських процесів (зокрема, влаштування господарських ям, зовнішніх пічок) та інші елементи. Найнаочніше локальні особливості матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян фіксуються за допомогою розробленого І.П.Русановою принципу класифікації їх ліпної кераміки[3]. Саме ці розбіжності традиційно вважаються підгрунтям для виокремлення празької, пеньківської, колочинської та дзедзицької археологічних культур.

Отже, постає закономірне питання: які саме угруповання ранньосередньовічного слов'янства криються за згаданими археологічними культурами? Інакше кажучи, чи пов'язані ці археологічні культури з певними структурними підрозділами слов'янського етносу (зокрема, з субетносами, з етнографічними групами тощо)? Для пошуку найбільш вірогідної відповіді слід звернутися до загальних теоретичних підвалин проблеми співвідношення археологічної культури та етносу.

В сучасній науці в загальних рисах виокремлюється два основних підходи до побудови теорії етносу. Більшість дослідників розглядає етнос як соціальне явище, категорію, спільність, систему або організм, якій властива низка сталих ознак (М.Ю.Брайчевський, В.Ф.Генінг, В.І.Козлов, Ю.В.Павленко, В.В.Піменов, І.С.Піоро, А.П.Пономарьов, С.О.Токарев та інші). Останніми роками поступово набуває поширення уявлення про етнос як культурну спільність або як засіб вираження та оформлення локальної культури (С.О.Арутюнов, Ю.В.Бромлей, М.М.Гіренко, В.І.Наулко, А.М.Хазанов та інші). З погляду інтердисциплінародного дослідження, яке грунтується в тому числі і на даних археології, цей так званий «культурологічний» підхід в процесі інтерпретації ранньосередньовічного слов'янського етносу може виявитися найбільш плідним.

В такому контексті вельми складним завданням постає вирізнення окремих загальновизнаних атрибутів етносу в археологічному матеріалі. Частина з традиційних ознак етносу (наприклад, територія, спільність походження та матеріальної культури, соціально-економічні зв'язки, антропологічний тип) простежуються досить чітко. В археології спільності із зазначеними сталими ознаками розглядаються як археологічні культури. Проте інтерпретація археологічної культури як матеріальних решток життєдіяльності носіїв конкретної етнічної культури сьогодні вкрай неоднозначна.

Починаючи з середини 50-х рр. ця проблема неодноразово опинялася в центрі уваги археологів та етнологів. На сучасному рівні розвитку методологічної та емпіричної бази обох наук співіснує декілька підходів до розв'язання цього актуального питання. Більшість дослідників з більшою чи меншою категоричністю припускає можливість відповідності археологічної культури та етносу (М.І.Артамонов, М.Ю.Брайчевський, О.Я.Брюсов, В.Ф.Генінг, Ю.М.Захарук, І.С.Каменецький, А.П.Смирнов, П.М.Третьяков, О.О.Формозов та інші). З іншого боку, Л.С.Клейн, О.Л.Монгайт, М.Є.Фосс та інші автора виступають проти таких паралелей, грунтуючись як на фрагментарності археологічного матеріалу, так і на відсутності в ньому головних, на їх думку, атрибутів етносу: мови та самосвідомості. В той же час фахівці в галузі етнології підходять до рішення цієї проблеми більш диференційовано, припускаючи часткове співпадіння деяких археологічних культур та етносів. Отже, найвірогідніше, що на сучасному рівні розвитку археологічної та етнологічної наук це питання універсального рішення для всіх історичних періодів та культур мати не може. Слід

звернути увагу також на те, що проблема вирізнення в археологічному матеріалі етнографічних груп та субетносів залишається практично нерозробленою ні в теоретико-методичному, ні в практичному відношенні.

Щодо вивчення етнічних процесів в ранньослов'янському середовищі, то в плані відтворення самосвідомості та самовизначення представників певних культурних спільностей, які можуть бути співставлені з археологічними культурами, суттєву допомогу надають писемні джерела. За даними авторів раннього середньовіччя (Іордана, Прокопія Кесарійського, Агатія Мірінейського, Менандра, Протіктора, Феофілакта Симокатти, Іоанна Ефеського, Маврікія Стратега, Феофана та деякіх інших), територія розселення слов'ян, їх спосіб життя та найтиповіші риси матеріальної культури в загальних рисах збігаються з тими, що були відтворені за даними археології. Деякі з них підкреслюють спільність мови населення згаданої території. Особлива ж цінність писемних джерел для відтворення етнічних процесів полягає не стільки в простому описі слов'янства у відповідний проміжок часу, скільки у наведенні їх етнонімів та визначенні засад співіснування окремих угруповань.

Так, за даними Іордана, для першої половині VI ст. відомі етноніми «венеди», «склавіни» та «анти». Протягом другої половини XX ст. більшість дослідників інтерпретувала їх як свідоцтва розпаду колись єдиної спільності венедів на антів та склавінів[4]. Останніми роками спостерігається тенденція до повернення до запропонованої Г.Ловмянським інтерпретації цих назв як етнонімів трьох окремих слов'янських спільнот[5]. Вже майже не викликає дискусій співвіднесення празьких старожитностей із склавінами, а пеньківських – з антами. Надзвичайно цікавим і плідним для подальшої розробки уявляється припущення В.Д.Барана про можливість співставлення групи населення, за якою залишилася стара назва венедів, зі створювачами пам'яток дзедзицької групи; носії ж колочинської культури завдяки своїй віддаленості були невідомі візантійським історикам і не були згадані у писемних джерелах[6].

Отже, в першій половині – середині VI ст. ранньослов'янське населення може розглядатися в рамках щонайменше чотирьох угруповань. Розбіжності культурних систем цих груп, скоріш за все, не набувають етнічного рівня. На думку переважної більшості фахівців, об'єднання антів, склавінів та венедів слід розглядати як військово-політичні союзи, які подекуди конкурували один з одним та складалися з багатьох племен, назви котрих та особливості культури на сучасному рівні знань встановити поки що неможливо. Оскільки утворення таких військово-політичних союзів є процесом тривалим, а в VI ст. вони постають вже як сформовані суспільні явища, слід припустити, що початок диференціації слов'янства співпав з початком його функціонування як суб'єкту історичного процесу, тобто не пізніше III ст. н.е.[7].

Належність до згаданих військово-політичних угруповань вимагала певного рівня самоіндентифікації. Так, анти і склавіни, навіть будучи найманцями у візантійській армії, відрізняли себе один від одного. Цей психологічний фактор разом з іншоетнічним і соціальним оточенням та специфічними природно-ландшафтними умовами, сприяла формуванню локальних особливостей матеріальної культури. Отже, не виключено, що празька, пеньківська та дзедзицька археологічні культури протягом V-VI ст. можуть бути пов'язані з субетносами, тобто частинами слов'янського етносу зі специфічними рисами культури, для яких притаманний певний рівень самовизначення.

Протягом наступного часу за письмовими джерелами простежується тенденція

до інтеграції слов'янського населення. Так, у Прокопія Кесарійського (друга половина – кінець VI ст.) вже не зустрічається назва венедів, а з початку VII ст. зникають згадки про антів[8]. Для визначення носіїв культурних традицій слов'янського кола все частіше використовується спільний етнонім, що, не виключено, відбиває загальну тенденцію еволюції їх самосвідомості. Розвиток економіки населення Східної та Центральної Європи в цей час також створює сприятливе підгрунтя для інтеграційних та уніфікаційних процесів[9].

З іншого боку, за даними археології така тенденція до етнополітичної консолідації простежується не досить чітко. В загальному вигляді культуровизначальні риси празької, колочинської, пеньківської та дзедзицької груп пам'яток продовжують існувати протягом майже всього VII ст.[10]. Поки що не викликає суттєвих заперечень лише теза про взаємне розселення колишніх склавінів та антів Іордана на традиційну територію проживання друг друга. Отже, існуючі розбіжності матеріальної культури окремих угруповань слов'янства в VII ст., не виключено, можна пояснити співвіднесенням цих угруповань з етнографічними групами.

Таким чином, протягом V-VII ст. ранньослов'янське культурне середовище постає як динамічна система, розвиток якої визначався загальним ходом історико-культурних процесів на терені Східної, Центральної та Південної Європи. Виникненню ранніх слов'ян на початку V ст. передував тривалий процес взаємодії багатьох культур римського часу, що, разом з іншими зовнішніми та внутрішніми факторами сприяло формуванню чотирьох археологічних культур. Сучасний рівень дослідження празьких, колочинських, пеньківських та дзедзицьких старожитностей не виключає можливості співвіднесення їх з окремими субетносами в рамках спільного слов'янського етносу. З кінця VI ст. спостерігається посилення тенденції до етнополітичної консолідації цих угруповань. До кінця VII ст. це, скоріш за все, приводить до усвідомлення приналежності до єдиного етносу, але локальні розбіжності матеріальної культури зберігаються. Подальший історичний розвиток слов'янського населення протягом VIII-IX ст. сприятиме поглибленню цих розбіжностей та закріпленню їх на рівні етнічних особливостей.

---

[1] *Баран В.Д.* Славяне в середине I тыс. н.э. // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – С. 13.

[2] Давня історія України: У 2 кн. – К., 1995. – Кн. 2. – 224 с.; Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – 143 с.; Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – 250 с.

[3] *Русанова И.П.* Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976. – С. 16–38.

[4] *Винокур И.С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 105–135; *Королюк В.Д., Наумов Е.П.* Перемещение славян в Центральной и Юго-Восточной Европе и формирование народности (итоги и перспективы) // Славянские древности. – К., 1980. – С. 5–11; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – 357 с.

[5] *Баран В.Д.* Підсумки і проблеми досліджень ранньослов'янських пам'яток в Україні // Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник. – К., 1998. – С. 11–19; *Ловмянский Г.* Основные части позднеплеменного и раннегосударственного строя славян // Становление раннесредневековых славянских государств. – К., 1972. – С. 4–16.

[6] *Баран В.Д.* Указ. раб. – С. 19.

[7] *Винокур И.С.* Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 105–135.

[8] *Баран В.Д.* Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – К, 1983. – С. 5–47; *Скржинская Е.Ч.* О склавенах, антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне // Византийский временник. – 1957. – Т. 12. – С. 3–30.

[9] *Винокур І.С.* Соціально-економічний розвиток ранньосередньовічних східних слов'ян у світлі нових археологічних даних // Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник. – К., 1998. – С. 20–26.

[10] Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 246–254.

Узунова Р.
(Болгарія)

Паметници от късната античност, свързани с присъствието на евреи по българските земи

Проблемът за най-ранното заселване на евреите в България не е разработен и до днес. Срещат се откъслечни данни, обнародвани са резултати от спасителни разкопки, но няма систематични изследвания, с изключение на статията на Е. Ешкенази, посветена на заселването на евреите на Балканския полуостров[1].

В литературата са давани всевъзможни предположения за епохата, в която първите евреи са се настанили в днешните български земи. Соломон Розанес, в изследването си за историята на българските евреи, цитира една легенда, предадена от Р. Давид Шами в коментарите му към Библейската книга «Съдии» (гл. XX). Според нея във времето на войната между рода на Бенямин и останалите израелски племена, някои от беняминците емигрирали в Романия (Гърция, по-късно Румелия). Същото споменава и хронистът Беняхия, а имено, че 1000 беняминци, които не искали да воюват, избягали в Романия[2]. Тези податки не почиват на никаква историческа база.

Според други предположения, застъпвани от историците С. Барон и А. Матковски, първите еврейски заселници са дошли в Тракия и Мизия по времето на скитския поход на цар Дарий I (между 519 и 515 – 513 г. пр. Хр.)[3]. Възможно е известен брой евреи, подвластни в това време на Ахеменидската държава, да са били включени и в армията й. Известно е, че евреи са заемали висши длъжности в персийския двор (сравн. Стар Завет, Неемия, глава I). За съжаление до сега няма никакви паметници, които биха могли да потвърдят тази хипотеза.

Първите положителни данни за присъствие на евреи по българските земи датират от II в. От римската колония Улпия Ескус, разположена до с. Гиген, при устието на р. Искър, е известен мраморен стълб с надпис на латински език, в който се споменава евреинът Йозес. Надписът гласи: Ioses arcina(g)o(gus) et principales filius Maximini Pannoni sibi et Qyriae coiugi sui vivo suo memoria dedikavit[4].

Превод: Йозес архисинагог и принцепс син на Максимин от Панония издига приживе за спомен на себе си и съпругата си Квириния.

Х. Десау е първият, който разчита титлата «архисинагог» в надписа от Ескус. Тя е заета от гръцкия език и се употребявала само от евреите, уседнали в пределите на Римската империя. Архисинагогът бил светско лице, в чиито задължения влизал изборът на подходящи хора за четене на Тора-та, за произнасяне на молитви и проповеди, тъй като в древността в синагогите не е имало специални лица за изпълнение на тези религиозни обязаности[5].

Присъствието на архисинагог в Ескус е неоспоримо доказателство за наличието на немалка еврейска колония. «Ако в

© Узунова Р., 1999.

един далечен град на Мизия е имало еврейска община, ще трябва да предположим, че такива не са липсували и в по-големите градове на Тракия и Мизия...»[6]. Още повече, че архисинагогът е висша длъжност, под чиято юрисдикция се намира не една община[7].

От Ескус е известен още един епиграфски паметник, свързан с еврейско присъствие. Това е фрагмент от мраморно блокче с врязано изображение на менора (еврейски седмосвещник). Върху другите две страни на блокчето стоят няколко срички от надпис с гръцки полукурсивни букви от IV-V в. Предназначението на блокчето не е ясно. Вероятно е свързано с култа, тъй като менората олицетворява светостта на еврейския храм[8].

Еврейски заселници е имало със сигурност и около друга от крепостите по Дунавския лимес – Бонония, днешния Видин. Прокопий Кесарийски (За строежите, IV, VI, 21) съобщава, че император Юстиниян I (527-565) «построил и една кула, наречена Юдеос, която наричаха най-красивата, а тя и беше такава».

Според В. Бешевлиев, в оригинала четенето. Става въпрос не за гръцка дума, а за гръцка транскрипция на простонародната латинска аблативна форма с локативно значение Iudaeis (от Iudaeus – евреин). Следователно името на кулата е гласяло в превод «При евреите».

«При евреите» вероятно е название на таверна, намирала се на римския път, свързвал укрепленията и селищата по лимеса. Кулата е била издигната до тази таверна и е получила името си от нея[9].

Прокопий казва, че кулата Юдеос се намирала близо до крепостта Дортикум. Последната се локализира при с. Раковица, на десния бряг на р. Тимок при вливането й в Дунав.

Евреи изглежда са населявали и околностите на гр. Русе – античната Сексагинта Приста. Едно за съжаление изгубено днес свидетелство за тяхното присъствие там е медальон на Шимон Бар Кохба (132-135 г.), открит в съкровище от римски монети. През 1906 г. той е бил предоставен на д-р С. Розанес от банкера Атанас Буров[10]. Според С. Розанес този символ на въстаническото правителство на Бар Кохба едва ли е бил притежание на римски легионер, а по-скоро – на еврейски преселник от разрушения Ерусалим.

Най-интересният паметник, свързан с присъствието на евреи в днешна България е античната синагога в Пловдив.

Тя е открита при спасителни разкопки през 1981 г. Сградата е силно разрушена. Градежът на запазените стени е от ломен камък със спойка от бял хоросан в основата и със спойка от бял хоросан и тухлен прах в по-горните части. Синагогата заема цялата дължина на една инсула и 20 метра от ширината й. Общата й площ е около 650 квадратни метра.

Синагогата има базиликален план. Състои се от едно централно помещение и две странични крила с еднакви размери. От северната си страна сградата е фланкирана от обширен двор, покрит с дебела хоросанова замазка. Под нея минават зидан канал и два почти разрушени водопровода. Като архитектурен план пловдивската синагога намира много близки паралели със синагогите от Римска Палестина: Хорват Дике, Естемоа, Решоб, както и със синагоги от Диаспората: Милет, Остия, Приена. Всички те имат правоъгълен план с двор в предната част. Задължително култовата зала е ориентирана към Ерусалим[11].

Пловдивската синагога се отличава с богата вътрешна украса. Подът на централното помещение е покрит с великолепна мозайка, разделена на три пана. Двете странични са изпълнени с еднакъв орнамент, като само рамките им са различни. Западната представлява ивица от бръшлянови клонки, а източното – от

триъгълници. В страничните пана са използвани два цвята мраморни тесери: черни и бели. От северната страна на двете пана в рамкирано от черни линии поле е изписан четириредов посветителен надпис на гръцки език с еднакво значение. Надписът гласи (Превод): От средствата (предоставени) благодарение предвидливостта Космиан т. нар. Йосеф (който се казва Йосеф) украси (синагогата) благослов на всички[12]. Надписът съобщава името на дарителя, благодарение на когото в синагогата бил внесен ред и била направена украсата – това бил Космиан, чието второ име (т. нар. сигнум) било Йосеф[13].

Средното пано от мозайката е с широка, богато украсена рамка. Тя е оформена от бели и черни триъгълници и двойна плетеница от червени, оранжеви и зелени ленти. В центъра на паното е изобразена менора, отдясно лулаб (палмова клонка), а отдолу от двете страни на менората – надпис на гръцки език в четири реда. Менората заема цялото поле. Долната й половина е унищожена, както и по-голямата част от надписа.

Менората е предадена изключително живописно. Отделните елементи, които оформят разклоненията й представляват малки пъстри букети, в които преобладава жълтооранжевият цвят. По начина на изобразяване менората от пловдивската синагога се различава много от известните менори от антични синагоги. Почти навсякъде те са предадени схематично – като низ от кръгчета или дъговидни извивки: Бет Алфа, Нааран Хусифа, Хорват Сисия[14].

Надписът под изображението на менората е пострадал извънредно силно. От него са запазени само три думи (превод): «извърши уреждането и украсата»[15].

Въз основа на палеографски съображения Хр. Данов датира първият надпис в средата на III в., а втория – в края на същия век, или в началото на IV в.

Синагогата е претърпяла няколко разрушения и възстановки. За пръв път тя пострадала в III в. при готските нападения над Филипопол. Веднага след това е била възстановена, без да се наруши архитектурният й план и вътрешното оформление. Второто голямо разрушение е станало в началото на V в., когато се засилили гоненията срещу евреите. Към средата на века тя била поправена. Върху мозайката с менората била поставена нова – по-грубо изработена, с геометрични мотиви. Пловдивската синагога загинала окончателно към края на VI в., при славянските нашествия.

В пределите на българските земи пловдивската синагога за сега е единственият археологически засвидетелстван паметник от този вид от античността. От 12-те известни синагоги в Диаспората само тези в Апамея (Сирия), Наро (Тунис) и Сарди (Мала Азия) са с полихромни мозайки, но без изображения на еврейски символи. Пловдивската синагога е 13-та по ред и първата в Диаспората, която е с мозаечен под, с изображения на свещените еврейски символи менора и лулаб[16].

Краткият преглед на тези ранни паметници показва, че евреите са наистина едни от най-древните обитатели на българските земи. По думите на проф. Г. Кацаров: «Евреите могат да смятат България за свое отечество. И ние не трябва да смятаме евреите като чужденци».

---

[1] *Ешкенази Е.* Заселването на евреите на Балканския полуостров, тяхната организация, икономика и бит до образуването на Първата българска държава. ГОКПОЕ. – 1966. – С. 81–101.

[2] *Розанес С.* История на евреите в България // Еврейска трибуна, год. II. – 1928. – Кн. 4. С. 253.

[3] *Ешкенази Е.* Заселването на евреите на Балканския полуостров, тяхната организация, иконо-

мика и бит до образуването на Първата българска държава. ГОКПОЕ. – 1966. – С. 81.

[4] *Кацаров Г.* Антични паметници изъ България. – ИБАД, 1913. – Т. III. – С. 195.

[5] Еврейская энциклопедія. – 1991. – Т. III. – С. 235–236.

[6] *Кацаров Г.* Един паметник за старата история на евреите в България // Pro Causa Judaica. – 1919. – Бр. 3. – С. 3.

[7] *Димитров Ф.* Старата еврейска община в град Видин. – ГОКПОЕ, 1982. – С. 138.

[8] *Морфова З.* Епиграфски материали от Ескус. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958. – С. 315.

[9] *Бешевлиев В.* Едно сведение за евреи на Дунава от VI в. Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в НРБ, 1968. – С. 125.

[10] *Розанес С.* История на евреите в България // Еврейска трибуна, год. II.– 1928. – Кн. 4. – С. 255.

[11] *Кесякова Е.* Антична синагога във Филипопол // Археология, 1989. – С. 28.

[12] Там же. – С. 23.

[13] *Данов Хр.* Нови страници от историята на Филипопол и древна Тракия през късната античност. ГОКПОЕ, 1986. – С. 40.

[14] *Кесякова Е.* Антична синагога във Филипопол // Археология, 1989. – С. 25.

[15] *Данов Хр.* Его же. – С. 40.

[16] *Кесякова Е.* Антична синагога във Филипопол // Археология, 1989. – С. 31.

Шидловський П.
(Україна)

Вплив оточуючого середовища на формування матеріальної та духовної культури пізньопалеолітичних общин мисливців на мамонтів східної Європи

Епоха розквіту культури людини у пізньому палеоліті припадає на пізньовалдайський – ранній дріасовий час. На території України простежується значна кількість археологічних решток господарської діяльності мисливських колективів.

В цей час в прильодовиковій зоні Північної півкулі склались своєрідні природно-кліматичні умови, що характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату.

Хоча кліматичні зони були виражені не дуже яскраво, все ж таки існувала різниця, яка зумовила фауністичну зональність, що стало підставою для виділення кліматичних та ландшафтних підзон. Внаслідок різного фауністичного складу на палеолітичних пам'ятках в цих зонах, дослідники приходять до висновку про мисливську спеціалізацію колективів людей та виділення декількох господарсько-культурних типів (ГКТ) на території Північної Європи, відповідно до форм господарства, основою яких було полювання на ту чи іншу тварину[1].

Етнографи розробили поняття ГКТ для характеристики суспільств, що знаходяться на одному рівні соціально-економічного розвитку та існують у подібних природно-географічних умовах. Під господарсько-культурним типом Чебоксаров Н.Н. розглядав «певні комплекси особ-ливостей господарства та культури, які склались у різних народів, що знаходились на близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкали у подібних природно-географічних умовах»[2].

Різні категорії матеріальної культури пам'яток (характер жител та поселень, виробничий інвентар, вироби мистецтва та ін.) в неоднаковій мірі відображають господарсько-культурну належність носіїв матеріальної культури.

Але вирішальне значення для визначення ГКТ населення має оцінка характеру господарства палеолітичної людини, що базується на мисливстві в тих чи інших природних умовах. Використання продуктів полювання сильно впливає на характер матеріальної культури мисливців через житла (матеріал для спорудження жител), поселення (зв'язки з місцем полювання, характер фауністичного складу на поселенні, в господарських ямах та ін.), одежу (різні види хутра, особливості його обробки в залежності від використання певного матеріалу), прикраси (намиста з зубів, кістяних виробів) та ін.[3].

Таким чином, характер фауністичних залишків на поселеннях палеолітичних мисливців є чітким індикатором господарсько-культурної своєрідності їх мешканців: пам'ятки, що характеризуються однотипністю фауністичних залишків відносяться до одного ГКТ4.

Для визначення ГКТ суспільства потрібно визначити рівень розвитку його виробничих сил та природне оточення.

© Шидловський П., 1999.

Перше завдання виконується за допомогою археологічних джерел, які дають можливість визначити тип економіки стародавнього суспільства. Природна обстановка в давнину реконструюється на базі даних палеокліматології, палеозоології, палеоботаніки, палеогеографії та ін.

Для аналізу певного ГКТ у пізньому палеоліті необхідне виділення пам'яток за головними рисами господарства: характер фауністичних решток (визначення об'єкту та форм полювання певної мисливської групи); характер поселення та насиченість культурного шару (довготривале, сезонне, тимчасове, визначення самостійності окремих груп в середині общини та ін.); характер жител (визначення мобільності чи осідлості колективу, характеру архітектури, який пов'язаний з головним об'єктом полювання); типові знаряддя праці, які використовувались при полюванні на певні види тварин; прикраси та вироби мистецтва, які б могли бути пов'язані з характером мисливської діяльності первісної общини.

У первісну епоху існувала жорстка залежність способу життя общини від оточуючого середовища. Стадність та міграційність травоїдних визначали специфіку прильодовикового мисливського господарства.

Шляхи міграцій, місця переправ через річки та озера, місця сезонних пасовиськ були постійними у кожній популяції ссавців. Прильодовиковим мисливцям не було необхідності переслідувати стада мігруючих травоїдних. Через відсутність транспортних засобів та велику швидкість міграції тварин вони не могли цього робити. Суть господарської стратегії прильодовикової пізньопалеолітичної людності полягала в мисливському контролі за міграційними шляхами стадних тварин. Тобто, пізньопалеолітичні мисливці чекали на мігруючих тварин на їхньому традиційному шляху переходу між північними літніми та південними зимовими пасовиськами[5].

Оскільки шляхи осінньої та весняної міграції травоїдних, хоч і були постійними, але не співпадали, община переселялася на місце весняного колективного полювання. Весняне полювання не було таким продуктивним, як осіннє. Значну частину літнього раціону прильодовикових мисливців складало свіже м'ясо тварин, впольованих на літніх пасовиськах[6].

Подібність способів життя різних прильодовикових мисливців пізнього палеоліту в значній мірі була зумовлена аналогічними методами полювання на різних стадних травоїдних. Передумовою цього була гіперзональність, тобто відносна однорідність природної обстановки в перигляціальній зоні.

Але наявність трьох природно-ландшафтних підзон зумовила мисливську спеціалізацію первісної людності, що їх населяла в пізньому палеоліті. Змішаність прильодовикового комплексу фауни не була абсолютною. В масових матеріалах фауністичних решток також поширюється зональне поширення окремих видів тварин. Також і фауністичні рештки на палеолітичних поселеннях, які відображають не тільки склад фауни, що оточувала палеолітичну людину, а й напрям її господарської діяльності[7].

На території України поширилось три моделі господарської адаптації: мисливців на мамонтів, мисливців на північного оленя, та степових мисливців на бізона[8].

Господарсько-культурний тип мисливців на мамонтів був поширений в підзоні прильодовикивого лісостепу в центральних районах Східної Європи в басейнах рік Дону (Костенки, Гагаріно), Десни (Хотилево2, Єлисеєвичі, Супонево, Юдіново, Тимонівка1,2, Чулатово, Пушкарі, Мізин), Дністра (Молодова1,5, Кормань), Дніпра (Гінці, Добрані-

чівка, Фастів, Межирічі, Кирилівська, Радомишль, Семенівка). Особливе значення мають майже повністю досліджені общинні поселення з житлами з мамонтових кісток Середнього Подніпров'я.

Прильодовикові мисливці на мамонтів мешкали в середній лісостеповій смузі перигляціальних відкритих просторів. Основою їхньої економіки було колективне полювання на мамонтів та інших великих стадних, сезонно мігруючих травоїдних. Стоянки, як правило, розташовані в долинах річок. Пояснюється це тим, що саме долинами річок проходили шляхи масових весняних та осінніх міграцій тварин[9]. В умовах холодного, різко континентального клімату тут відбувалася концентрація харчових ресурсів.

Як видно з характеру фауністичних решток, в основі економіки населення лежало полювання на мамонтів. Полювання на інших тварин грало певну, але не провідну роль в економіці. Їх рештки, на відміну від кісток мамонта, не є стабільним і чисельним компонентом у фауні стоянок. Зрозуміло, що багато кісток мамонта належало тваринам, що вмерли природною смертю і були принесені на стоянку як будівельний матеріал. Однак немає сумніву, що частина їх була рештками мисливської здобичі.

Свідченням існування постійного житла на пізньопалеолітичних поселеннях є, в першу чергу, чітко окреслене в плані скупчення культурних решток (крем'яних виробів, кістки, вугілля, вохри); за межами житла знахідки культурних решток зникають, що документує існування стін у житлової споруди. За однією рисою житла розділяються на дві великі групи. Залишки жител першої групи (Мізин, Межиріч, Пушкарі1, Гінці, Юдіново, Єлисеєвичі, Аносівка-2 та ін.) заповнені великими скупченнями кісток та бивнів мамонтів, які складали важливу частину їхньої конструкції (аносівсько-мізинський тип). Залишки жител другої групи (Костенки1, Костенки4, Тельманська стоянка та ін.) не мають подібних нагромаджень великих кісток, хоча полювання на мамонта мало велике значення у господарстві їхніх мешканців і кістки мамонтів у великій кількості зустрічаються у заповненнях цих жител та у культурному шарі стоянки[10].

Кістки мамонтів збирали навкруги стоянки лише при побудові жител. Пізніше дім добудовувався за рахунок впольованих мамонтів. Надлишки кісток скидали у вигляді покидьків у ями. Про це свідчить специфіка заповнення останніх[11]. Таких ям навкруги кожного житла буває в середньому від двох до п'яти. Взимку в таких ямах зберігали запаси м'яса, які були зроблені восени під час колективного полювання на мігруючих з півночі вздовж річок мамонтів. При невдалому колективному полюванні община могла змінити місце проживання, або полювати на інших травоїдних.

Зимівка залежала від успішного осіннього полювання, метою якого було створення запасів м'яса на зиму. Очевидно, мігруючих тварин полювали неподалік від табору.

Без транспортних засобів доставка великої кількості м'яса та важких мамонтових кісток була неможлива.

На певній відстані від базових таборів виникали тимчасові стоянки з невеликою кількістю решток: короткочасні мисливські стоянки, місця розчленування забитих тварин, майстерні по обробці каменю, місця добування крем'яної сировини, вохри. Циклічні зміни шляхів сезонних міграцій стадних травоїдних через виснаження пасовиськ змушували мисливські колективи періодично залишати старі поселення і переселятись на нові міграційні шляхи[12].

Велику проблему становить аналіз шляхів розвитку господарсько-побутового комплексу. Розвиток структури піз-

ньопалеолітичних поселень має неодолінійну спрямованість від нерозчленованих поселень до відокремлення господарсько-побутових комплексів. Він може проходити також шляхом відокремлення специфічних зон господарсько-побутового комплексу та концентрації їх на окремих ділянках поселення. Поселення в такому разі залишається єдиним господарсько-побутовим комплексом, який розвивається шляхом зростання спеціалізації окремих ділянок території та їх відокремлення: житла концентруються на одній ділянці, господарські ями – на іншій[13].

Дати стоянок Дольні Вестоніце, Павлов, Радомишль, Хотилево II, Мізин (25-21 тис. років тому) є доказом формування моделі господарської адаптації мисливців на мамонтів вже в середині пізнього палеоліту.

Аналіз форм господарства мисливців на мамонтів перигляціального лісостепу дає змогу зрозуміти деякі аспекти життєдіяльності та суспільного розвитку общин цього ГКТ:

– характер господарства общин був сезонний і залежав від шляхів міграцій мамонтів по долинах річок;

– мисливські общини вели відносно осілий спаосіб життя, але залишали поселення через декілька років в зв`язку зі зміною шляхів міграцій мамонтів;

– в основі господарства лежало полювання колективу, для якого не потрібно ані розсіювання общини, ані зусиль декількох общин (за етнографічними спостереженнями полювання на мамонтів було можливим при невеликій кількості мисливців: у полюванні на слонів африканських мисливців приймало участь від двох до кількох мисливців).

– для проживання в умовах перигляціального лісостепу створювались монументальні житла, в яких община мала змогу жити протягом декількох років.

У первісному суспільстві має місце нерозчленованість базисних та надбудовних явищ. Тому на ранніх етапах розвитку суспільства співпадає економічна та соціальна структура суспільства. Це означає, що община як основна соціально-економічна одиниця виникла як виробничий колектив, як форма організації суспільного господарства.

Таким чином, існування ГКТ в певній зоні прильодовиків`я мало свої впливи на соціальну організацію мешканців.

Пізньопалеолітичні мисливці на мамонта не вели постійних перекочівок, запасів їжі, які створювались під час колективних полювань, первісній общині вистачало до наступної міграції тварин. Про це свідчать залишки монументальних жител з кісток мамонтів, в яких можливо було жити декілька років. При нестачі їжі в літній сезон, або після невдалого полювання мисливці могли полювати на іншу здобич, або робити експедиції в інші місця. Але знову повертались на старе місце, про що свідчить характер жител, які, можливо, час від часу поновлювались.

Такі умови існування стали основою розквіту материнського роду у мисливців лісо-степових регіонів. Розвиток родових відносин йшов декількома шляхами:

– існування родової общини в одному великому житлі з декількома вогнищами для окремих сімей;

– існування в окремих житлах сімей, які спільно володіли запасами їжи;

– утворення декількох господарсько-побутових комплексів з жител окремих сімей та господарськими ямами з запасами м'яса навколо них.

Відносна осілість мисливців на мамонтів, ведення господарства компактними общинними групами, менша рухливість, в порівнянні з іншими мешканцями прильодовикової зони – це ті фактори,

які безперечно мали вплив на розвиток соціальних відносин.

Єдність господарства з соціальною структурою створювало умови для виникнення стійких ідеологічних уявлень в рамках ГКТ мисливців на мамонта, пов'язаних з об'єктом полювання. Стійкість родових відносин посилювало їхню сакралізацію у формі материнського культу. Ці явища знайшли матеріалізацію в первісних формах мистецтва пізнього палеоліту[14].

Дослідники відзначали, що знахідки жіночих зображень домінують на поселеннях з мамонтовою фауною. Це передусім такі пам'ятки як Дольні Вестоніце, Пржедмость, Павлов, Костьонкі, Авдєєво, Добранічівка, Мізин, Юдіново, Межирічі, Гагаріно, Молодова V, Єлисеєвичі, Супонево та ін.[15].

Таким чином ГКТ був головною ланкою в системі людина – середовище і відігравав значну роль у формуванні людської культури. Господарсько-культурний тип формує певну недиференційовану систему відносин в якій об'єднані такі елементи як господарство, соціальна та духовна сфери.

---

[1] *Гладких М.І.* Історична інтерпретація пізнього палеоліту. – К., 1991.

[2] *Чебоксаров Н.Н.* Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // СЭ. – № 2. – 1972.

[3] *Гладких М.И.* Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Пробл. палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977.

[4] Там само.

[5] *Залізняк Л.Л.* Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993.

[6] *Зализняк Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989.

[7] *Гладких М.И.* Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Пробл. палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977.

[8] *Залізняк Л.Л.* Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – № 64; *Гладких М.И.* К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977.

[9] *Верещагин Н.К.* Записки палеонтолога. – Л., 1981.

[10] *Борисковский П.И.* Некоторые вопросы изучения палеолитических жилищ // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К., 1989.

[11] *Сергин В.Я.* О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических поселениях // СА. – 1974. – № 1.

[12] *Симченко Ю.Б.* Культура охотников на оленя Северной Евразии. – М., 1976.

[13] *Гладких М.И.* К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977.

[14] *Ефименко П.П.* Первобытное общество. – К., 1953.

[15] *Абрамова З. А.* Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. – М.; Л., 1966.

Зміст

Національні меншини

Агафонова Т. Традиционные элементы в костюме липован Южного Подунавья первой половины XX века 4

Бондарчук Г. Поляки в системі адміністративного управління Подільської губернії на рубежі XVIII–XIX століть 7

Бурнусус К., Василенко В. Национально-этнические особенности материальной культуры причерноморских немцев (на материалах Буго-Днестровского междуречья) 11

Головчак Н. Прояв національної ідентичності в іменах (на прикладі власних імен німецького населення Закарпаття) 15

Гончаров В. Правовое положение еврейского меньшинства в Украине (конец XIX – начало XX века) 19

Горбань Т., Устименко В. Російська національна спільнота в системі міжетнічних відносин в Україні 24

Гошовська К. Зміни в етнічному складі населення Закарпаття у першій половині XX століття 29

Ішуніна Н. Румуни в Україні: київське товариство румунської культури «Петру Мовіле» 32

Куля Ф., Петрище П. Сім'я, церква і школа – триєдина домінанта збереження своєї самобутності німцями Закарпаття 35

Макаренко Н. Деякі особливості міжетнічних стосунків у закарпатському регіоні України 39

Мотреску О. Обряди з плугом у новорічній обрядовості молдаван та румун Буковини 49

Мусаева У. Деятельность Крымского научно-исследовательского института языка и литературы по изучению крымских татар (1925–1940) 52

Олійник З. Еволюція свідомості росіян щодо кордонів своєї держави 57

Погребинська І. Українсько-єврейські взаємини у Галичині у кінці XIX – на початку XX сторіччя 61

Подольський А. Місце єврейської освіти в полікультурному просторі України **66**

Червінський С. Етнічно-злочинна суть націонал-соціалістичної системи пропаганди нацистської Німеччини щодо України в роки Другої Світової війни **80**

Чугріна О. Міжетнічні відносини в Україні: проблеми і шляхи їх розв'язання **86**

Етноархіологія

Аладжов А. Культурные контакты праболгаров на Кавказе и Северном Причерноморье **92**

Гаскевич Д. До питання про рівень етновизначальної інформативності археологічного інвентаря пам'яток кам'яного віку **97**

Datyanov M. Greek settlements in barbarian lands (towards the problem of ethnic interpretation) **102**

Індиченко Г. Етнокультурна диференціація первісного населення (за матеріалами території України) **106**

Калајџиеска Ж. Комани круја – материална култура, етногенеза **110**

Лысенко С. Ареалы типов артефактов и динамика культурно-исторических процессов эпохи поздней бронзы в северной Украине **113**

Павлов Б. История болгар VII века **119**

Петрова В. Българските традиции в производството на глазирана керамика **123**

Піоро В. До питання про походження населення степової України доби енеоліту та раннього бронзового віку в світлі минулих та сучасних етнологічних досліджень **128**

Славчев В. Контакты между культурами северо-востока Балканского полуострова в среднеэнеолитическую эпоху (по археологическим данным) **131**

Сминтина О. Пригаріна П. Етнічні процеси в ранньослов'янському культурному середовищі у V–VII століттях: археологічний аспект проблеми **134**

Узунова Р. Паметници от късната античност, свързани с присъствието на евреи по българските земи **138**

Шидловський П. Вплив оточуючого середовища на формування матеріальної та духовної культури пізньопалеолітичних общин мисливців на мамонтів Східної Європи **142**

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія:

Збірник наукових праць

Художній редактор А.Рудаков
Технічний редактор О.Бондаренко

Підписано до друку 06.04.99 р. Формат 60x84/8.
Гарнітура Peterburg. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умов. друк арк. 18.5. Умов. фарбовідбитків 18.75.
Умов.-обліков. арк. 10,8. Тираж 300.

Видавництво «Стилос»
Київ, вул. Борисоглібська,5

Видруковано на власному обладнанні видавництва «Стилос»